

Dana 26. studenoga 1991. Sveučilište u Zagrebu osnovalo je *Institut za primijenjena društvena istraživanja*. Odlukom Upravnog vijeća od 18. veljače 1997. godine preimenovan je u *Institut društvenih znanosti IVO PILAR*. Institut se bavi znanstvenim, stručnim, interdisciplinarnim te tržišnim istraživanjima, strategijskim analizama, organiziranjem međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova, tribina, okruglih stolova te predavanja u području društvenih i humanističkih disciplina. Izdaje časopise *Društvena istraživanja* i *Pilar*; te edicije *Zbornici*, *Studije* i *Acta Instituti scientiarum socialium Ivo Pilar, Zagrabia*.

Друштвене
Истраживања

Ime časopisa PILAR
napisano glagoljskim pismom.

ISSN 1846-3010

9 771846 301002

U ovom broju donosimo:

• RASPRAVE

Matteo ŽUGAJ i Stjepan ŠTERC:
Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene

Stjepan MATKOVIĆ:
Pravaštvo i 1914. godina

Nikica BARIĆ:
Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece

Paola MARINČIĆ:
Izgradnja tunela Učka. Od ideje do realizacije (1964.—1981.)

• OCJENE I PRIKAZI

• KRONIKA

• IN MEMORIAM

† Ljubomir Antić (1964.—2015.)

• DODATAK

Kolokvij *Četiri lika Ive Pilara*

22

PILAR • ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Pilar

GODINA XI. (2016.)
BROJ 22(2)
ISSN 1846-3010

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I
HUMANISTIČKE
STUDIJE

22

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO PILAR

Odrednicom časopis za društvene i humanističke studije želimo upozoriti na općedruštvenu i dugoročnu relevantnost tih dviju skupina znanstvenih interesa u doba u kojem se danomice sve snažnije osjeća nesnalaženje u vrijednosnim orijentacijama: kao da ljudsko društvo više ne upravlja samo sobom nego se prepušta lagodnosti rješenja koja se nameću logikom slijepa tehnološka razvoja; sve se manje traži upitanost nad problemima svijeta, sve se više prepuštamo ispraznosti konzumnoga društva. Koliko god u sebi konzistentne i međusobno različite, i discipline eminentno humanističke i one eminentno društvene — imaju zajedničku antropološku osnovicu, isti temelj: nerado se neupitno prepuštaju stihiji »tehnološkoga« kao »posljednje riječi«, i ne pristaju na to da se sadržaj pojma jednakopravnosti među ljudima ostvaruje isključivo kao jedna te ista dezorijentiranost pojedinaca, pritisnutih sve oštrije korporacijskom režijom potrošnje. Stoga vjerujemo da nam je potreban časopisni prostor za interdisciplinarno tematiziranje »pilarovskih tema«, temâ identiteta, modernizacije i europeizacije, s motrišta relevantnih znanstvenih disciplina. Imajući u vidu interdisciplinarnost te narav znanstvenoga napora kao općeljudskoga, Časopis PILAR ima i svoja redovita međunarodna izdanja, a adekvatno tome sastavljeno je i naše Uredničko vijeće. Prvi broj izašao je u studenome 2006. u prigodi obilježavanja petnaeste godine postojanja Instituta društvenih znanosti koji nosi ime Ive Pilara.

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije

Godište XI. (2016.), broj 22(2)

PROJEKAT

PILAR
Časopis za društvene i humanističke studije
Godište XI. (2016.), broj 22(2)
ISSN 1846-3010

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Marulićev trg 19/I., Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:

Vlado Šakić

Glavna urednica:

Ivana Žebec Šilj

Zamjenik glavne urednice:

Ivan Hrstić

Uredničko vijeće:

Heinrich Badura (Beč), Carl Bethke (Tübingen), Sandra Cvikić (Vukovar), Gordan Črpić (Zagreb), Ljiljana Dobrovšak (Zagreb), Vlatka Dugački (Zagreb), Gabor Egry (Budimpešta), Renata Glavak Tkalić (Zagreb), Stipica Grgić (Zagreb), Zlatko Hasanbegović (Zagreb), Caroline Hornstein Tomić (Zagreb), Katica Ivanda Jurčević (Zagreb), Božidar Jančiković (Zagreb), Tomislav Jonjić (Zagreb), Husnija Kamberović (Sarajevo), Stjepan Matković (Zagreb), Josip Mihaljević (Zagreb), Ljudmila Mindova (Sofija), Hrvoje Petrić (Zagreb), Milica Prokić (Bristol), Tomasz Pudłocki (Krakov), Andrej Rahten (Ljubljana), Krešimir Regan (Zagreb), Ivan Rogić (Zagreb), Ines Sabotić (Zagreb), Vlado Šakić (Zagreb), Dinko Šokčević (Zagreb), Dražen Živić (Vukovar)

Tajnica uredništva:

Arijana Kolak Bošnjak

Lektorica:

Mira Pavlica Stojčević

Grafički urednik:

Zlatko Rebernjak

Prijelom i priprema za tisak:

Grafički studio Forma ultima, Zagreb

Tisak:

ITG, Zagreb

Časopis izlazi dva puta godišnje.

Cjelovit sadržaj časopisa dostupan je na mrežnim stranicama Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar: www.pilar.hr

Cijena ovom primjerku je **25 kn** (za inozemstvo: **€ 5**)

Godišnja pretplata: **40 kn** (za inozemstvo: **€ 8**)

Rukopisi se šalju na:

Časopis PILAR, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Marulićev trg 19/I., HR-10000 Zagreb

E-mail: Ivana.Zebec@pilar.hr

Telefon: (+385 1) 4886-800

Telefaks: (+385 1) 4828-296

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta
iznesena u pojedinim prilogima.

Copyright © 2016. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE
STUDIJE

22

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2016.

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.—1933.), po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920. živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla), potom do smrti u Zagrebu. Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni 1918. zalagao se za održanje višenacionalne i multikulturne Austro-Ugarske Monarhije, ali pod uvjetom da se — u državno-političkom i nacionalno-političkom smislu — *reformira*, o čemu je napisao nekoliko važnih programskih spisa. U novostvorenoj južnoslavenskoj državi (Kraljevina SHS — Kraljevina Jugoslavija) politički je proganjan. Znanstvenik i publicist širokih interesa (umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija itd.). Najvažnija djela: studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«), stručni rad o recepciji Općeg austrijskog građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (*Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen ABG in Bosnien und Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna studija *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L. v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod pseudonimom Florian Lichtträger).

Sadržaj

RASPRAVE

- 9** Matteo ŽUGAJ, Stjepan ŠTERC:
Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene
- 35** Stjepan MATKOVIĆ:
Pravaštvo i 1914. godina
- 53** Nikica BARIĆ:
Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece
- 113** Paola MARINČIĆ:
Izgradnja tunela Učka. Od ideje do realizacije (1964.—1981.)

OCJENE I PRIKAZI

- 129** Dinko Šokčević, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*, Zagreb, 2016.
(S. Matković)
- 135** Znanstveni skup *50. obljetnica Ravnateljstva dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu*, Zagreb, 25. i 26. travnja 2017. (D. Patafta)

KRONIKA

- 141** Predavanje Tomasza Kamuselle »Imagining the Nation: Ontological and Epistemic Objectivity« u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar (F. Tomić)

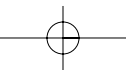
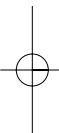
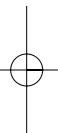
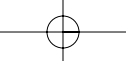
IN MEMORIAM

- 147** † Ljubomir Antić (1946.—2015.)

DODATAK

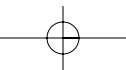
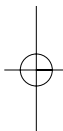
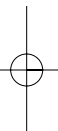
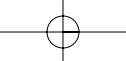
Kolokvij »Četiri lika Ive Pilara«; Zagreb, 8. 11. 2016.

- 151** Ivan ROGIĆ:
Ivo Pilar i pitanja o modernizaciji hrvatskog društva
- 152** Tomislav JONJIĆ:
Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici
- 159** Stjepan MATKOVIĆ:
Političke etape Pilarova puta
- 164** Zlatko MATIJEVIĆ:
Tragovi zoroastričkog dualizma u Europi (Peisker-Pilarova teorija)
- 168** Vlado ŠAKIĆ:
Pilarova psihologija — nezaobilazni prinos izgubljen u vremenu

rasprave

RASPRAVE

Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene

Matteo Žugaj, Velika Gorica

Stjepan Šterc, Sveučilište u Zagrebu,
Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 3. travnja 2017.)
UDK 342.828.2(497.5):314
324(497.5):353

Konsenzusom relevantnih političkih stranaka 1999. godine prihvaćen je aktualni izborni sustav na temelju prijedloga koji je podnijela stručna radna skupina. Tijekom svih ovih godina izborne se jedinice nisu usklađivale s promjenama broja stanovnika i birača, niti su uvažavani osnovni demografski pokazatelji i trendovi, što je dovelo do nejednake brojnosti birača i specifične težine biračkoga glasa. Pisanje rada s ovakvom tematikom potaknuto je objektivno nužnom potrebom izborne reforme i korigiranja izbornih jedinica, sukladno demografskim promjenama u Hrvatskoj, kroz razmatranje trenutačnog izbornog sustava i njegovog prostorno-demografskog okvira u važećim izbornim jedinicama. Na temelju dobivenih rezultata i uočenih zakonitosti, predlaže se objektivniji i neutralniji ustroj novih izbornih jedinica, sukladan realnom administrativno-teritorijalnom i demografskom okviru.

Ključne riječi: Hrvatska, hrvatski izborni sustav, izbori, izborne jedinice, politička geografija

UVOD

Izborni sustav je ustavom i izbornim zakonom uređen skup društvenih odnosa koji nastaju pri izboru predstavničkih tijela i predsjednika republike.¹ Odluka o izboru vrste izbornog sustava, pored odluke o sustavu vlasti, predstavlja jednu od najznačajnijih ustavnopravnih, institucionalnih i političkih odluka svake države.² Hrvatski izborni sustav dizajniran je kao razmjerni izborni sustav s deset jednakih izbornih jedinica po 14 mandata, u kojem birači glasaju za jednu od predloženih otvorenih lista, u kojima je omogućen jedan preferencijalni glas, a dobiveni glasovi za stranačke liste preračunavaju se u mandate D'Hondtovom meto-

¹ Branko SMERDEL i Smiljko SOKOL, *Ustavno pravo*, Zagreb, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006., 21-22.

² Mato PALIĆ, »Učinci primjene razmjernog izbornog sustava u Republici Hrvatskoj«, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 1 (2012), 49-58.

dom.³ Takav izborni sustav preferira veće stranke, što dovodi do situacije u kojoj stranke osvoje više mandata od proporcionalnog broja glasova dobivenih na izborima.⁴ Pored toga, u zadnjih 17 godina izborne se jedinice nisu usklađivale s promjenama broja stanovnika (birača) niti s intenzitetom migracija, što je pak dovelo do raspona između najveće i najmanje izborne jedinice od čak 93.113 birača. Razlike s vremenom postaju sve veće, pa su korekcije izbornih jedinica objektivna nužnost, a s njima logično dolazi i do promjene izbornog sustava.

Predmet istraživanja i ciljevi rada

Zakon o izbornim jedinicama za izbor zastupnika u Zastupnički dom Hrvatskog državnog sabora, donesen 1999. godine, odredio je područja deset aktualnih izbornih jedinica na teritoriju Republike Hrvatske u kojima se bira po 14 zastupnika, tako da se broj birača u izbornim jedinicama ne smije razlikovati više ili manje od 5 posto. Jedna izborna jedinica predviđena je za hrvatske državljane koji imaju prebivalište izvan Republike Hrvatske (11. izborna jedinica), a jedna za pripadnike etničkih manjina⁵ na cjelokupnom području Republike Hrvatske (12. izborna jedinica).

Temeljni problem koji postoji u svim izbornim jedinicama na teritoriju Republike Hrvatske je vrlo izražena neravnoteža broja birača između izbornih jedinica u kojima se bira identičan broj zastupnika. Ova pojava je u recentnoj literaturi poznata pod nazivom malapportionment i predstavlja suvremen i suptilan način narušavanja jednakosti biračkog prava kao konstitucionaliziranog načela koje je svoje mjesto našlo i u nizu različitih međunarodnih dokumenata. Politička snaga glasa zbog malapportionmenta bitno se razlikuje među različitim izbornim jedinicama, a najslabija je u onima u kojima ima najviše birača.⁶ Također, pri određivanju izbornih jedinica, osim demografskih, nisu poštovana ni administrativno-teritorijalna obilježja prostora Republike Hrvatske, pa dolazimo do zaključka kako je njihova prostorna korekcija nužnost. Zato su ciljevi ovog rada razmatranje demografskih procesa i stanja u izbornim jedinicama te određivanje potencijalnih novih logičkih i na demografskom potencijalu zasnovanih granica izbornih jedinica.

Dosadašnja istraživanja

Dohvaćanje i razmatranje dosadašnjih istraživanja i radova potvrdilo nam je slab interes u Hrvatskoj za ovo istraživačko područje, a to se lako može dokazati ma-

³ D'Hondtova metoda je izračun glasova u mandate kod razmjernog sustava, a nazvana je prema belgijskom matematičaru Victoru D'Hondtu koji ju je prvi put postavio u Belgiji još 1899. godine.

⁴ Na izborima 2011. g. SDP je sa 40.7 % dobivenih glasova osvojio 56 % mandata, HDZ s 24 % dobivenih glasova osvojio je 33 % mandata, a preostalih 11 % mandata osvojile su ostale stranke ili nezavisni zastupnici s 9.5 % dobivenih glasova, dok je 25 % glasova propalo.

⁵ Nacionalne su manjine relikv iz bivše zajednice pa ovdje, usprkos službenom korištenju, upotrebljavamo pojam etničke manjine.

⁶ M. PALIĆ, »Učinci primjene razbornog izbornog sustava«, 49-58.

lim brojem znanstvenih i stručnih radova hrvatskih autora. Prvi radovi počinju se objavljivati tek s pojavom prvih višestranačkih izbora 1990. godine, a jedan od razloga je i nerazvijenost geografije izbora. Geografija izbora danas posvećuje mnogo više pažnje lokalnom kontekstu izbornih rezultata, kao i socijalnim, kulturnim, ekonomskim i drugim čimbenicima koji utječu na rezultate lokalnih i regionalnih izbora.⁷ Geografski radovi, korišteni za ovu problematiku, tiču se ponajprije političke geografije i geografije izbora, a posebno geografije izbora u Republici Hrvatskoj. Radovi koji su najviše korišteni pri pisanju ovog rada i u samom analitičkom postupku su djela Radovana Pavića o izbornoj geografiji: *«Politička geografija — prilog definiciji i prijedlog nastavnog programa»* (1987) i *«Geografija izbora»* (1992). Izborni su pak sustavi i jedinice u Republici Hrvatskoj posebno razmatrani u radovima Mirjane Kasapović: *«Izborni i stranački sustav Republike Hrvatske»* (1993), *«Hrvatska politika 1990.—2000. Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj»* (2001) i Roberta Podolnjaka: *«Hrvatsko izorno zakonodavstvo: moguće i nužne promjene»* (2008), *«Dijaspora i izbori za Hrvatski sabor — prijedlog novog modela izbora tri zastupnika hrvatskih građana bez prebivališta u Republici Hrvatskoj»* (2011), *«Suvremeni hrvatski izborni inženjering kao sofisticirani oblik izborne manipulacije»* (2011) i *«Što treba mijenjati u hrvatskom izbornom sustavu»* (2012).

Osnovne hipoteze

Osnovne hipoteze rezultat su razmatrane literature, dosadašnjih spoznaja, općih informacija i zakonitosti o problematici izbora, izbornih sustava te demografskih i migracijskih promjena u Hrvatskoj i unutar izbornih jedinica.

H1 — Postojeći izborni sustav pokazuje ozbiljne znakove disfunkcionalnosti u svojim bitnim značajkama koje se posebno ističu u ostvarivanju načela participativnosti i načela reprezentativnosti.

H2 — Granice izbornih jedinica ne prate administrativno-teritorijalni ustroj, ne odražavaju podjednaku demografsku zastupljenost birača u njima niti se korrigiraju prema depopulaciji, prirodnom padu, iseljavanju i slično.

H3 — D'Hondtova metoda preračunavanja glasova jedna je od najmanje proporcionalnih metoda u izbornim sustavima i pogoduje velikim političkim strankama.

H4 — Postojeći model biranja zastupnika etničkih manjina doprinosi neprimjerenom i nerazmjernom položaju zastupnika nacionalnih manjina u odnosu na ostale zastupnike, a posebno u odnosu na zastupnike iz iseljeništa.

H5 — Političkim predstavnicima dijaspora potrebno je povećati razinu reprezentativnosti, pogotovo ako će se ukupni gospodarski i demografski razvoj i revitalizacija koncepcijski zasnivati na bogatstvu hrvatskog iseljeništa.

⁷ Vlatko CVRTILA, «Izborna geografija kao aspekt izborne politike u Hrvatskoj», *Hrvatska politika 1990.—2000. Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*, Mirjana Kasapović, ur., Zagreb, Fakultet političkih znanosti, 2001., 41-61.

Metode rada

Istraživačka je metoda u osnovi planski postupak razmatranja, ispitivanja i istraživanja neke pojave, a za potrebe razmatranja ove problematike korištene su metode prikupljanja i obrade podataka (Državno izborno povjerenstvo, Državni zavod za statistiku, Građani organizirano nagledaju glasovanje — GONG), metode razmatranja i dohvaćanja ostalih izvora podataka te kartografske, grafičke, misaone i druge metode. Korištenjem općih (statističke metode, metode analize, sinteze, generalizacije i slično) i geografskih metoda istraživanja (GIS, prostorne analize, tematsko kartiranje...) željelo se dobiti objektivnije rezultate i pokazatelje pomoću kojih će biti omogućena izrada izbornih jedinica kao logičnih cjelina. Kartografski prikazi izrađeni su u programu ArcGIS 10.1.

HRVATSKI IZBORNI SUSTAV

Parlamentarni izbori u Republici Hrvatskoj provode se za izbor zastupnika u Hrvatski sabor, kao predstavničko tijelo građana, a prema Ustavu Republike Hrvatske ima najmanje 100, a najviše 160 zastupnika. Zastupnici se, na temelju općeg i jednakog biračkog prava, biraju neposrednim tajnim glasovanjem na vrijeme od 4 godine, a od 1990. do 2015. parlamentarni su izbori provedeni 1990., 1992., 1995., 2000., 2003., 2007., 2011., 2015. i 2016. godine. Posebnost hrvatske izborne prakse u 25 godina postojanja demokratske države je izmjena i korištenje svih glavnih modela izbornih sustava.⁸

Izborni sustav koji je trenutačno na snazi, izrađen je 1999. godine, a rezultat je kompromisa i konsenzusa relevantnih političkih stranaka na temelju prijedloga koji je podnijela stručna radna skupina.⁹ Radna skupina izradila je okvirni prijedlog koji je kasnije poslužio kao temeljni predložak za izradu novog Zakona o izborima zastupnika u Hrvatski državni sabor. Vodili su se načelima pravednog političkog predstavljanja svih dijelova biračkog tijela i načelom učinkovitosti političke vlasti koje onemogućuje nastanak atomiziranog i polariziranog višestranačkog sustava u parlamentu.¹⁰ Vodeći se spomenutim načelima, radna je skupina predložila: razmjerni izborni sustav s deset izbornih jedinica u kojima bi se birao jednak broj zastupnika, a najmanje 10, jednakost izbornih jedinica (s maksimalnim odstupanjem broja birača između izbornih jedinica od +/- 5 %), zakonski izborni prag od 5 % na razini svake izborne jedinice uz dodatnu zakonsku prohibitivnu klauzulu za izborne koalicije od 8 % te pretvaranje glasova u mandate na razini svake izborne jedinice prema D'Hondtovoj metodi. Pre-

⁸ Izborni sustav apsolutne većine korišten je 1990., kombinirani većinsko-razmjerni izborni sustav 1992. i 1995., a razmjerni izborni sustav 2000. godine.

⁹ Radnu skupinu činili su profesori Smiljko Sokol, Branko Smerdel, Mario Jelušić (Pravni fakultet) te Mirjana Kasapović i Ivan Grdešić (Fakultet političkih znanosti).

¹⁰ Robert PODOLNJAK, „Što treba mijenjati u hrvatskom izbornom sustavu?“, *Informator: instruktivno-informativni list za ekonomska i pravna pitanja*, Zagreb, br. 6053, 10. 3. 2012., 7-10.

poruke radne skupine gotovo su u cijelosti prihvaćene, osim što je broj zastupnika koji se biraju u svakoj izbornoj jedinici povećan na 14, a nije prihvaćena dodatna zakonska prohibitivna klauzula za izborne koalicije od 8 %. Može se zaključiti kako je ovaj izborni sustav postao jamstvo trajnosti i stabilnosti izbora¹¹, međutim, njegove su izmjene usprkos svemu tome ipak nužne, primarno zbog demografskih promjena (intenziviranja prirodnog pada, negativne vanjske migracijske bilance i unutrašnjih migracija).

Izborna kombinatorika

Izborna kombinatorika jedan je od najvažnijih načina kojim se utječe na rezultate izbora. Na rezultate izbora može se utjecati i izborom biračkog sustava, izbornom geometrijom te modelom raspodjele predstavničkih mandata. Sve su to oblici izborne manipulacije ili izbornog inženjeringa. Izborna manipulacija česta je pojava u izbornom postupku i može poprimiti različite oblike djelovanja, s ciljem pogodovanja izbornim propisima ili u provedbi izbora određenom subjektu, ili pak određenim subjektima koji sudjeluju u izborima kako bi se njegova ili njihova izborna pobjeda učinila što izglednijom. Ona je moguća u svim tri ma fazama izbornog postupka: predizbornoj, izbornoj i poslijeizbornoj. Najdrastičniji oblici izborne manipulacije su oni koji se u izbornoj fazi odnose na klasične oblike kršenja izbornog prava¹², no takvi drastični i primitivni oblici izborne manipulacije u suvremenim demokratskim državama više se u pravilima ne upotrebljavaju.¹³ Izborna su pravila ključna u određivanju izbornog pobjednika ili gubitnika jer politička stranka s istim brojem osvojenih glasova može pobijediti na temelju jednog tipa izbornog sustava, a izgubiti na temelju drugog.

Iako je Hrvatska relativno mlada zemlja što se tiče održavanja demokratskih izbora, u ovih 24 godine bilježimo različite izborne prilagodbe. Najviše izbornih prilagodbi bilo je 90-ih godina 20. stoljeća, nakon osamostaljivanja Hrvatske. Pritom se misli na tri vida izbornih prilagodbi: kontinuiranu promjenu izbornog sustava prije svakih parlamentarnih izbora, uvođenje posebne jedinice za dijasporu 1995. godine i krojenje izbornih jedinica za izbor zastupnika prema novom razmjernom sustavu 1999. Posebno je u prvom desetljeću vrlo često i radikalno mijenjan sustav za parlamentarne izbore; koristio se sustav apsolutne većine, sustav relativne većine i razmjerni izborni sustav za izbor zastupnika.¹⁴

¹¹ Izbornim sustavom iz 1999. godine održano je kasnije 6 parlamentarnih izbora; 2000., 2003., 2007., 2011., 2015. i 2016. godine.

¹² Dodatno tiskanje glasačkih listića, povrede tajnosti glasovanja i krivotvorenje glasovanja na biračkim mjestima smatramo klasičnim kršenjem izbornog prava.

¹³ R. PODOLNJAK, »Suvremeni hrvatski izborni inženjering kao sofisticirani oblik izborne manipulacije«, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 1 (2013), 155-187.

¹⁴ Mirjana KASAPOVIĆ, »Demokratska konsolidacija i izborna politika u Hrvatskoj 1990.—2000.« *Hrvatska politika 1990.—2000. Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*, Mirjana Kasapović, ur., Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2001., 15-40.

Promjene izbornog sustava u to vrijeme osmišljene su kako bi se pogodovao ostanku na vlasti, a vladajućoj stranci najviše je odgovarao sustav relativne većine uveden 1992. godine, kada je pobijedila u 90 % izbornih jedinica. Među ostalim, takav rezultat je posljedica rascjepkanosti opozicije i korištenja strategije gerrymanderinga¹⁵ u krojenju izbornih jedinica. Nova promjena zakona dogodila se 1995. godine kada je djelomično promijenjen omjer broja zastupnika koji su birani na temelju razmjernog sustava (80), u odnosu na one koji su birani u jednomandatnim izbornim jedinicama (28). Međutim, najvažnija promjena je uvođenje posebne izborne jedinice u kojoj su građani bez prebivališta na području Republike Hrvatske birali 12 zastupnika u Zastupnički dom na temelju posebnih listi. Broj od 12 zastupnika određuje oko 10 % zastupnika, a u tom omjeru zastupljeni su i birači bez prebivališta u Republici Hrvatskoj u odnosu na ukupan broj birača, iako je u toj izornoj jedinici glasalo samo 107.772 birača (27 %), najvećim dijelom u Bosni i Hercegovini. Također, u toj je izornoj jedinici za zastupničko mjesto bio potreban 8981 glas, dok je u ostalim jedinicama bilo potrebno 30.217 glasova. Treći oblik izborne prilagodbe devedesetih očituje se u načinu određivanja izbornih jedinica, ali ih do danas nitko nije promijenio. Posebice se to očituje u dijeljenju Grada Zagreba i Zagrebačke županije na četiri izborne jedinice te Primorsko-goranske i Splitsko-dalmatinske u dvije izborne jedinice.

Izborne prilagodbe nastavljaju se i s promjenom Ustava 2010. godine. Reguliranjem prava glasa državljana bez prebivališta u zemlji, omogućeno je dijaspori dobivanje 3 fiksna zastupnika, a biračko se pravo ostvarivalo na biračkim mjestima u sjedištima diplomatsko-konzularnih predstavništava Republike Hrvatske. Novo ustavno rješenje ograničavanja broja zastupnika čini se upitnim jer inozemni državljani koji čine 10 % ukupnog biračkog tijela, biraju samo 2 % zastupnika u hrvatski parlament.¹⁶ Istim zakonom reguliran je i način izbora zastupnika srpske etničke manjine, a to je ocijenjeno kao izborna prilagodba najgore vrste. Etničkim manjinama koje imaju manje od 1,5 % stanovnika¹⁷ dodijeljeno je dvostruko ili dopunsko pravo glasa kojim na parlamentarnim izborima biraju zastupnike u 12. izornoj jedinici, ali u jednoj od 10 općih izbornih jedinica. Srpskoj su pak etničkoj manjini zajamčena najmanje tri zastupnika koja bi se birala na stranačkim ili nezavisnim listama te manjine u 12. izornoj jedinici, ali isto tako i u ostalih 10 izbornih jedinica. Riječ je o rješenju koje je protivno hrvatskom Ustavu (članak 14. st. 2) jer pojedini kandidati nisu zakonski u jednakom položaju.¹⁸

¹⁵ Termin *gerrymandering* potječe od prezimena američkog političara i guvernera Massachusettsa Elbridgea Gerryja, koji je potpisao zakon kojim su izborne jedinice tako teritorijalno skrojene da maksimalno pogoduju Jeffersonovim Demokratskim republikancima u izborima za državnu skupštinu. *Gerrymandering* je krojenje izbornih jedinica u funkciji pobjedničke relativne većine i unaprijed definiranog pobjednika.

¹⁶ R. PODOLNJAK, «Suvremeni hrvatski izborni inženjering», 155-187.

¹⁷ Jedino srpska etnička manjina u Republici Hrvatskoj ima više od 1,5 posto stanovnika.

¹⁸ R. PODOLNJAK, «Suvremeni hrvatski izborni inženjering», 155-187.

M. Žugaj, S. Šterc: Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene

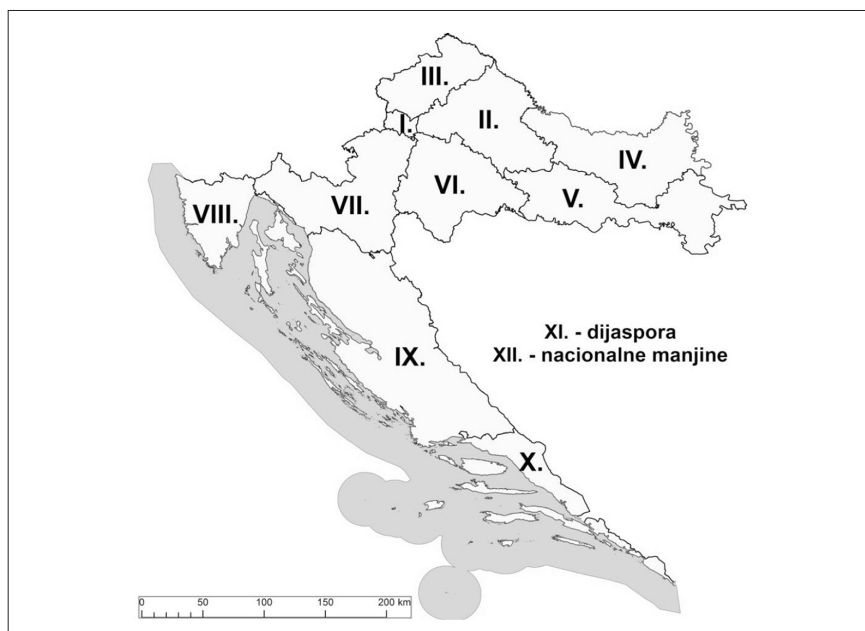
Registar birača

Registar birača je zbirka osobnih podataka o svim biračima, hrvatskim državljanima s prebivalištem u Republici Hrvatskoj i hrvatskim državljanima koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj. Zakonom o prebivalištu i Zakonom o registru birača stvoreni su uvjeti za konačno sređivanje evidencije prebivališta, ali i broja birača u Republici Hrvatskoj. Dio registra birača je i popis birača koji se sastavlja nakon zatvaranja registra. Popis birača sadrži podatke o biračima koji imaju prebivalište u Republici Hrvatskoj i važeće osobne iskaznice, biračima koji su se privremeno upisali u registar birača izvan mjesta prebivališta, biračima kojima su izdane potvrde za glasovanje izvan mjesta prebivališta, biračima koji su se prethodno registrirali i aktivno registriranim biračima koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj. U vrijeme održavanja izbora na cjelokupnom području Republike Hrvatske, statističke podatke iz zaključenog popisa birača objavljuje Ministarstvo uprave. Popisom birača želi se utvrditi točan broj birača na izborima, međutim, zbog mogućnosti izbora nacionalnih manjina na kojim će listama glasati, nemoguće je utvrditi točan broj birača prije izbora.

Tablica 1. Razlike između broja birača u popisu birača i u službenima rezultatima izbora.

Izvor: Državno izborno povjerenstvo, Konačni službeni rezultati izbora za zastupnike u Hrvatski sabor, Zagreb, 23. 11. 2015. i 26. 9. 2016. i Ministarstvo uprave, Izbor zastupnika u Hrvatski sabor — broj birača u popisu nakon zatvaranja registra birača, Zagreb, 30. 10. 2015. i 2. 9. 2016.

Izborna jedinica	Ukupan broj birača po izbornim jedinicama 2015. (popis birača)	Ukupan broj birača po izbornim jedinicama 2015. (službeni rezultati izbora)	Ukupan broj birača po izbornim jedinicama 2016. (popis birača)	Ukupan broj birača po izbornim jedinicama 2016. (službeni rezultati izbora)
I. izborna jedinica	346.225	336.961	344.639	334.179
II. izborna jedinica	394.475	380.485	393.818	378.186
III. izborna jedinica	352.368	348.082	353.569	348.381
IV. izborna jedinica	332.101	303.173	329.852	299.067
V. izborna jedinica	363.569	329.855	359.120	324.523
VI. izborna jedinica	343.729	321.179	341.380	317.238
VII. izborna jedinica	410.988	392.016	410.663	389.534
VIII. izborna jedinica	384.987	357.567	383.947	352.754
IX. izborna jedinica	425.047	397.793	422.985	393.452
X. izborna jedinica	401.576	396.286	400.227	393.965
Ukupno	3,755.065	3,563.397	3,740.200	3,531.279

Sl. 1. Izborne jedinice u Republici Hrvatskoj.

Izvor: Državno izborno povjerenstvo.

Razlika između popisa birača i službenih rezultata izbora nastaje zbog dva razloga:

1. Zbog prava etničkih manjina da na biračkom mjestu odluče žele li glasovati za kandidata etničke manjine čiji su pripadnici, ili za listu izborne jedinice u kojoj imaju prebivalište.

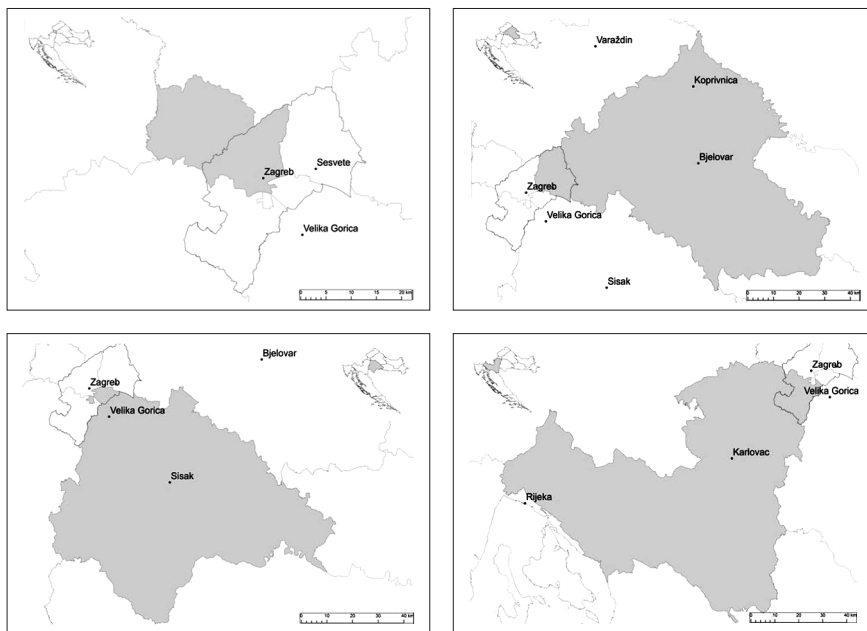
2. Zbog glasovanja na temelju potvrde nadležnog tijela.

PROSTORNO-DEMOGRAFSKA ANALIZA IZBORNIH JEDINICA

Zakonom o izborima zastupnika u Hrvatski državni sabor iz 1999. godine, normirano je određivanje izbornih jedinica posebnim Zakonom o izbornim jedinicama za izbor zastupnika, tako da se ne smiju razlikovati za više od $\pm 5\%$. Pri određivanju izbornih jedinica zakon nalaže, koliko god je to moguće, voditi računa o zakonom utvrđenim područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj (Državno izborno povjerenstvo Republike Hrvatske). Već se iz navedenih odredbi može vidjeti kako Zakon o izbornim jedinicama nije poštovao odrednice Zakona o izboru zastupnika jer izborne jedinice ne prate administrativno-teritorijalnu podjelu Republike Hrvatske. Moguće je potvrditi kako administrativno-teritorijalna podjela izbornih jedinica ne predstavlja smislenu teritorijalnu cjelinu koja bi reprezentirala volju birača određenog dijela Hrvatske.

Izborne se jedinice nisu usklađivale s promjenama u broju birača te prirodnim kretanjima i migracijama pa su već 2007. godine na nejednaku težinu glasa

M. Žugaj, S. Šterc: *Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene*

Slika 2. Podjela Grada Zagreba u četiri izborne jedinice (I, II, VI, VII).

Izvor: Državno izborno povjerenstvo.

upozoravali stručnjaci, organizacije civilnog društva, Državno izborno povjerenstvo, Organizacija za europsku sigurnost i suradnju (OESS) i Ustavni sud. Kako je vidljivo iz tablice 1., u čak 8 od 10 izbornih jedinica postoje jasno vidljiva odstupanja. Ustavni sud je u prosincu 2010. godine u svom Izvješću o nejednakoj težini biračkog glasa u izbornim jedinicama, istaknuo: »O ravnomjernoj raspodjeli broja birača po općim izbornim jedinicama stoga ovisi i zakonitost i opći demokratski karakter cjelokupnih izbora. Štoviše, o tome može ovisiti i ocjena o ustavnosti cjelokupnih izbora: oni bi bili nesuglasni Ustavu, ako bi prekomjerno odstupanje u broju birača po pojedinim općim izbornim jedinicama izravno i neposredno utjecalo, to jest ako bi dovelo do različitih izbornih rezultata u situaciji kad bi svi ostali elementi izbornog sustava bili, odnosno ostali isti« (GONG). Pored nedopuštenog odstupanja u broju birača po pojedinim izbornim jedinicama, dodatni problem predstavljaju i fiktivna prebivališta stanovništva.¹⁹ U rujnu 2015. Ustavni je sud odbio zahtjev HRASTA — Pokreta za uspješnu Hrvatsku, za ocjenom ustavnosti Zakona o izbornim jedinicama. Zahtjev je odbijen zbog toga što je maksimalno odstupanje broja birača po pojedinim izbornim jedinicama propisano Izbornim, a ne Ustavnim zakonom. Priopćenjem su naglasili kako se Izbornim zakonom može propisati da se u pojedinim izbornim jedi-

¹⁹ Prosječan broj birača po izbornim jedinicama na izborima 2015. godine.

Tablica 2. Broj i odstupanja birača po izbornim jedinicama.

Izvor: Državno izborno povjerenstvo, Konačni službeni rezultati izbora za zastupnike u Hrvatski sabor, Zagreb, 23. 11. 2015. i 26. 9. 2016.

Izborna jedinica	Ukupan broj birača po izbornim jedinicama 2015. (službeni rezultati izbora)	Razlika broja birača u % u odnosu na prosječan broj birača 2015. (356 340) ²⁰	Ukupan broj birača po izbornim jedinicama 2016. (službeni rezultati izbora)	Razlika broja birača u % u odnosu na prosječan broj birača 2016. (353 128) ²¹
I. izborna jedinica	336.961	-5,44	334.179	-5,37
II. izborna jedinica	380.485	6,78	378.186	7,10
III. izborna jedinica	348.082	-2,32	348.381	-1,34
IV. izborna jedinica	303.173	-14,92	299.067	-15,31
V. izborna jedinica	329.855	-7,43	324.523	-8,10
VI. izborna jedinica	321.179	-9,87	317.238	-10,16
VII. izborna jedinica	392.016	10,01	389.534	10,31
VIII. izborna jedinica	357.567	0,34	352.754	-0,11
IX. izborna jedinica	397.793	11,63	393.452	11,42
X. izborna jedinica	396.286	11,21	393.965	11,56
Ukupno	3,563.397		3,531.279	

nicama može birati nejednak broj zastupnika, o čemu ovisi hoće li te izborne jedinice biti varijabilni ili fiksni element izbornog sustava.

XI. izborna jedinica

Jedanaesta izborna jedinica je zasebna izborna jedinica za izbor zastupnika u Hrvatski sabor; u njoj biraju državljani Republike Hrvatske koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj. Dvojno ili višestruko državljanstvo vezano je uz interes osoba za državljanstvom više država, ali i interes pojedine države da osobe ostanu njezini građani i nakon promjene mjesta življenja, u uvjetima kada dobivaju državljanstvo druge države.²² Premda su se nastanili u drugim zemljama i većinom odlučili ostati u njima, pripadnici dijaspora ustrajno nastoje očuvati svoj nacionalni identitet, a suvremena dijaspora nije nevidljiva i pasivna nego aktivna zajednica koja djeluje posredstvom različitih »naddržavnih veza koje odražava-

²⁰ Prosječan broj birača po izbornim jedinicama na izborima 2015. godine.

²¹ Fiktivno prebivalište građana znači da su pojedini građani prijavili prebivalište u Hrvatskoj, ali stvarno ne žive u Hrvatskoj, što automatski povećava broj birača.

²² R. PODOLNJAČ, »Dijaspore i izbori za Hrvatski sabor — prijedlog novog modela izbora tri zastupnika hrvatskih građana bez prebivališta u Republici Hrvatskoj«, *Izbori zastupnika u Hrvatski sabor i referendum*, Jakša Barbić, ur., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2011., 33-52.

M. Žugaj, S. Šterc: *Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene*

vaju složene odnose između dijaspor, zemalja u kojima borave, njihovih domovina i međunarodnih aktera.²³

Od 115 država koje su ozakonile biračko pravo svojih državljana koji trajno ili privremeno borave u inozemstvu, samo je 11 država ili manje od 10 % uspostavilo posebne oblike političkog predstavljanja te skupine svojih državljana u nacionalnim parlamentima. Tako su u nacionalnim parlamentima zastupljene samo četiri dijaspor: francuska, hrvatska, talijanska i portugalska, a u Francuskoj se npr. još 12 senatora ne bira na općim i izravnim izborima, nego to čini posebno izborno tijelo, Visoko vijeće francuskih državljana u inozemstvu, čijih 150 od ukupno 183 člana, izravno bira oko dva milijuna registriranih francuskih državljana u inozemstvu. Talijanska dijaspora ima pravo na 12 predstavnika u Predstavničkom domu i 6 u Senatu, a biraju se u četiri izborne jedinice izvan Italije. Portugalska pak dijaspora u dvije izborne jedinice bira po dva predstavnika, ali samo u slučaju glasanja u svakoj od njih najmanje 55.000 birača. Ako je broj birača manji, u jedinici se bira samo jedan zastupnik.²⁴

Glasovanje u inozemstvu u prvi plan stavlja problem izbornog sustava zbog tehničkog provođenja procesa glasanja. Za rješavanje tih problema države su najčešće koristile dva rješenja; prvo, proizvoljno su rasporedile birače u izborne jedinice i drugo, formirale su posebne izborne jedinice. Nasuprot tome, Italija i Portugal su stvorile više izvanteritorijalnih jedinica, sukladno koncentraciji svoje dijaspor u pojedinim dijelovima svijeta, dok je Hrvatska proglasila cijeli svijet jednom izbornom jedinicom. »Ni ta odluka nipošto nije lišena jasnih političkih intencija jer Hrvatska vlast ne želi doista u Saboru predstavnike dijaspor iz Amerikâ i Europe, nego poglavito Hrvate iz BiH.«²⁵ Ustavne promjene pokazale su dva temeljna problema vezana za biračko pravo i političko predstavljanje državljana Hrvatske koji žive u inozemstvu: 1. Određivanje fiksnih kvota; 2. Predstavnicima hrvatskih državljana biraju se samo u jednoj jedinici koju čini cijeli svijet.

Tablica 3. Ukupan broj birača u popisu birača prije i poslije izbora (u zagradi) te glasača u XI. izornoj jedinici od 2000.—2016. godine. Izvor: Državno izborno povjerenstvo, Konačni službeni rezultati izbora za zastupnike u Hrvatski sabor, Zagreb, 23. 11. 2015. i 26. 9. 2016. i Ministarstvo uprave, Izbor zastupnika u Hrvatski sabor — broj birača u popisu nakon zatvaranja registra birača, Zagreb, 30. 10. 2015. i 2. 9. 2016.

	2000.	2003.	2007.	2011.	2015.	2016.
Broj birača u Popisu birača (službeni rezultati)	— (360.110)	— (396.617)	405.092 (404.950)	411.758 (411.758)	36.276 (28.944)	59.409 (21.223)
Broj glasača na izborima	127.046	70.527	90.482	21.114	28.917	21.208

²³ M. KASAPOVIĆ, »Tko i kako predstavlja 'dijasporu'?«, *Političke analize* 3 (2010), 15-19.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto, 15-19.

XII. izborna jedinica

Dvanaestu izbornu jedinicu čine pripadnici etničkih autohtonih manjina u Republici Hrvatskoj koji biraju zastupnike u Hrvatski sabor u jednoj izbornoj jedinici koju također čini područje cijele države, jer Ustav Republike Hrvatske jamči pripadnicima etničkih manjina pravo na zastupljenost u Hrvatskom saboru. Pripadnici etničkih manjina biraju najmanje pet, a najviše osam svojih zastupnika u posebnim izbornim jedinicama, sukladno posebnom zakonu kojim se uređuje izbor zastupnika u Hrvatski sabor, a čime ne mogu biti umanjena stečena prava etničkih manjina. Pripadnicima etničkih manjina koji u ukupnom broju stanovništva Republike Hrvatske imaju više od 1,5 %, jamči se najmanje tri zastupnička mjesta. Pripadnici pak etničkih manjina koji u ukupnom broju stanovništva Republike Hrvatske sudjeluju s manje od 1,5 %, na osnovi posebnog biračkog prava mogu izabrati pet zastupnika, pripadnika etničkih manjina u posebnim izbornim jedinicama.

S obzirom na sve izraženije dvostranačje u Saboru, postoji stvarna mogućnost kojom potpis potpore jednog manjinskog zastupnika sa sakupljenih samo 300 glasova odlučuje o mandataru, pa je važno naglasiti kako neke od ovih odluka nisu u skladu sa zakonom. »Ustav RH prema odredbi članka 15. st. 3. ne dopušta da se pripadnicima samo nekih, ali ne svih, nacionalnih manjina osigura pored općeg biračkog prava i pravo biranja njihovih zastupnika u Hrvatski sabor.«²⁶ Kao što je prethodno navedeno, srpska etnička manjina ima pravo birati najmanje tri zastupnika, koji se biraju na temelju općeg biračkog prava na stranačkim listama te manjine, ili listama koje predlažu birači te manjine. Ovo rješenje također je protivno hrvatskom Ustavu (čl. 14. st. 2) jer pojedini kandidati za zastupnike nisu zakonski u jednakom položaju. Kandidati srpske etničke manjine bili bi kandidati u svih deset izbornih jedinica, a svi ostali samo u jednoj izbornoj jedinici.²⁷ Sljedeći problem je problem raspoznavanja kandidacijske liste srpske etničke manjine, jer je prema zakonskim odredbama nemoguće prepoznati neku nezavisnu listu kao listu srpske manjine. Ipak, najveći problem je raspodjela mandata srpskoj etničkoj manjini. Ustav Republike Hrvatske (čl. 40. st. 3): »Ako je neka od lista srpske nacionalne manjine ostvarila pravo na jedno zastupničko mjesto u Saboru na temelju utvrđenih rezultata izbora, tri zajamčena zastupnička mjesta dobiva kandidacijska lista srpske nacionalne manjine koja je ostvarila najveći broj glasova u ostalim izbornim jedinicama.« Lista koja bi dobila relativnu većinu glasova imala bi pravo na sva tri zastupnička mjesta.²⁸

²⁶ R. PODOLNJAK, »Dijaspورا i izbori za Hrvatski sabor«, 33-52.

²⁷ R. PODOLNJAK, »Suvremeni hrvatski izborni inženjering«, 155-187.

²⁸ Isto.

M. Žugaj, S. Šterc: Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene

Tablica 4. Broj birača prije i poslije izbora (u zagradi) i glasača nacionalnih manjina u Popisu birača prema službenim rezultatima i odazivu na izbore 2015.godine.

Izvor: Državno izborno povjerenstvo, Konačni službeni rezultati izbora za zastupnike u Hrvatski sabor, Zagreb, 23. 11. 2015. i 26. 9. 2016. i Ministarstvo uprave, Izbor zastupnika u Hrvatski sabor — broj birača u popisu nakon zatvaranja registra birača, Zagreb, 30. 10. 2015. i 02. 9. 2016.

	Nacionalna manjina						ukupno
	srpska	mađarska	talijanska	češka i slovačka	prva skupina n.m. ²⁹	druga skupina n.m. ³⁰	
Broj birača u Popisu birača (službeni rezultati)	195.628 (129.683)	12.218 (9.129)	18.018 (10.312)	10.865 (6.456)	18.555 (14.093)	44.242 (26.744)	299.526 (196.417)
Broj glasača	18.976	4.475	2.447	2.127	4.694	4.764	37.483

Tablica 5. Broj birača prije i poslije izbora (u zagradi) i glasača nacionalnih manjina u Popisu birača prema službenim rezultatima izbora i odazivu na izbore 2016.

Izvor: Državno izborno povjerenstvo, Konačni službeni rezultati izbora za zastupnike u Hrvatski sabor, Zagreb, 23. 11. 2015. i 26. 9. 2016. i Ministarstvo uprave, Izbor zastupnika u Hrvatski sabor — broj birača u popisu nakon zatvaranja registra birača, Zagreb, 30. 10. 2015. i 2. 9. 2016.

	Nacionalna manjina						ukupno
	srpska	mađarska	talijanska	češka i slovačka	prva skupina n.m.	druga skupina n.m.	
Broj birača u Popisu birača (službeni rezultati)	193.624 (138.539)	12.328 (9.981)	17.985 (11.440)	10.827 (6.763)	18.749 (14.767)	44.550 (29.777)	298.063 (211.267)
Broj glasača	19.534	5.212	2.338	1.590	3.832	5.396	37.902

Posebnu zanimljivost, zapravo nelogičnost, potvrđuju nam i podaci u tablicama 3., 4. i 5. o popisima birača DIP-a prije i nakon izbora te o velikom postotku izlaznosti, naročito kod dijaspore. Sve se te nelogičnosti mogu riješiti novim izbornim sustavom.

PRIJEDLOG NOVIH IZBORNIH JEDINICA

Dosadašnje razmatranje potvrdilo je potrebu izborne reforme s prijedlogom neutralnih i objektivnijih novih izbornih jedinica koje bi bile sukladne administrativno-teritorijalnom i demografskom okviru. Ustavni je sud još 2010. godine poslao Hrvatskom saboru Izvješće o nejednakoj težini biračkog glasa u izbornim jedinicama za izbor zastupnika u Zastupnički dom Hrvatskog sabora, s konstata-

²⁹ Prva skupina nacionalnih manjina: austrijska, bugarska, njemačka, poljska, romska, rumunjska, rusinska, ruska, turska, ukrajinska, vlaška i židovska.

³⁰ Druga skupina nacionalnih manjina: albanska, bošnjačka, crnogorska, makedonska i slovenska.

cijom kako područja i granice postojećih upravno-teritorijalnih jedinica (župani-ja, gradova i općina), uz uvažavanje prirodnih granica, nisu u cijelosti prikladni za svrhu oblikovanja izbornih jedinica, zato što u njima živi različit broj birača pa njihovi birački glasovi nemaju jednaku težinu. Osim toga, zbog demografskih promjena s vremenom dolazi do nemogućnosti određivanja stalnih izbornih jedinica. Navedeno je kako bi granični dijelovi svake izborne jedinice morali biti međusobno povezani u jedinstvenu i neprekinutu cjelinu, koliko je god moguće, a da se pritom ne naruši primarno mjerilo — jednaka težina biračkoga glasa u svakoj izbornoj jedinici.³¹

Jedno od rješenja ovog problema jest oblikovanje manjeg broja izbornih jedinica, s nejednakim brojem zastupnika, ne povećavajući efektivni izborni prag u pojedinoj izbornoj jedinici. Ovakva su rješenja u zadnjih nekoliko godina predlagali Laburisti-stranka rada, GONG i inicijativa »U ime obitelji«, međutim, nije bilo većeg odjeka u javnosti. Navedene inicijative imale su sličan koncept, osim inicijative R. Podolnjaka koji je predložio uvođenje dvokružnog većinskog sustava izbora zastupnika u jednomandatnim izbornim jedinicama.³² Podolnjak smatra kako ovakav sustav omogućava ostvarivanje stabilne vlade koja će imati dovoljnu parlamentarnu većinu, a pritom se neće morati oslanjati na potporu nekoliko zastupnika etničkih manjina za svoj opstanak.

Najveća se pažnja pri izradi prijedloga novih izbornih jedinica posvetila administrativno-teritorijalnom ustroju i historijsko-geografskim regijama, dok su u drugom dijelu prijedloga uvažene temeljne odredbe o jednakosti biračkog prava i jednakosti glasa. Osim izmjena broja izbornih jedinica, smanjio bi se i broj saborskih zastupnika. Smatramo kako bi smanjenje broja zastupnika povećalo izbornu kompetitivnost i djelotvornost vlasti, a novost bi bilo i uvođenje listovnih saveza u izbornom zakonodavstvu. Prema M. Kasapović, takav sustav provodi se npr. u Italiji.³³ Više stranaka³⁴ čini listovni savez, unutar kojeg birači mogu glasati za pojedinu stranku. Broj glasova za sve stranke čini ukupan broj listovnog saveza, koji predstavlja temelj za internu raspodjelu mandata.

Prostorno-demografski okvir

Deset izbornih jedinica, prema popisu birača, službeno ima 3,740.200 birača, pa bi uz prijedlog izbora 100 zastupnika u Hrvatski sabor prosječno za mandat bilo potrebno 37.402 glasa. Pored toga, izvan ove kvote predlaže se ulazak u Sa-

³¹ R. PODOLNJAK, »Ustavni sud, izborne jedinice za izbor zastupnika u Hrvatski sabor i načelo jednakosti biračkog prava«, *Informator: instruktivno-informativni list za ekonomska i pravna pitanja*, Zagreb, br. 5934, 19. 1. 2011., 5-6. https://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/Podolnjak_Ustavni_sud_i_izborne_jedinice_za_Sabor_Informator_5934-web%5B1%5D.pdf. Pristup ostvaren 3. 6. 2017.

³² R. PODOLNJAK, »Hrvatsko izorno zakonodavstvo: moguće i nužne promjene«, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 2 (2008), 305-343.

³³ R. PODOLNJAK, »Što treba mijenjati u hrvatskom izbornom sustavu?«, 7-10.

³⁴ Pod pojmom više stranaka smatraju se sve stranke koje su u predizbornoj koaliciji.

M. Žugaj, S. Šterc: *Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene*

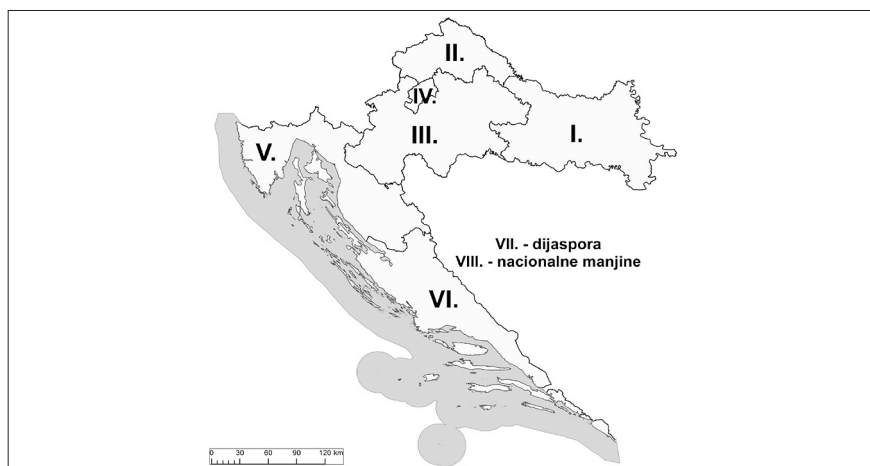
bor jednog zastupnika s najviše glasova sa svih lista.³⁵ Na temelju ovog izračuna distribuirani su mandati po izbornim jedinicama, a same izborne jedinice određivane su na temelju geografskog identiteta, odnosno prema administrativno-teritorijalnom ustroju Republike Hrvatske. Prvu izbornu jedinicu činile bi slavonske županije, drugu županije sjeverozapadne Hrvatske, treću županije središnje Hrvatske, odnosno one županije koje gravitiraju Gradu Zagrebu, četvrtu samo Grad Zagreb, petu područje Istre, sjevernog Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Like, a šestu područje Dalmacije.

Tablica 6. Broj birača po županijama u 2015. i 2016. godini prema popisu birača.

Izvor: Ministarstvo uprave, Izbor zastupnika u Hrvatski sabor — broj birača u popisu nakon zatvaranja registra birača, Zagreb, 30. 10. 2015. i 2. 9. 2016.

Županija	Broj birača 2015.	Broj birača 2016.
Zagrebačka	272.880	272.912
Krapinsko-zagorska	109.685	110.200
Sisačko-moslavačka	150.572	148.948
Karlovačka	114.212	112.992
Varaždinska	146.427	147.012
Koprivničko-križevačka	95.036	95.045
Bjelovarsko-bilogorska	100.702	99.782
Primorsko-goranska	267.471	266.483
Ličko-senjska	45.992	45.421
Virovitičko-podravska	72.438	72.109
Požeško-slavonska	67.129	66.521
Brodsko-posavska	139.383	137.737
Zadarska	163.831	163.278
Osječko-baranjska	259.663	257.743
Šibensko-kninska	102.253	101.037
Vukovarsko-srijemska	157.057	154.862
Splitsko-dalmatinska	405.755	405.728
Istarska	188.172	188.047
Dubrovačko-neretvanska	108.792	107.748
Međimurska	96.256	96.357
Grad Zagreb	691.359	690.238
Ukupno	3,755.065	3,740.200

³⁵ Ukupan broj zastupnika koji bi odlučivao o mandataru iznosio bi 105 ili najviše 109, ovisno o izlaznosti u dijaspori (100 zastupnika izabranih u 6 izbornih jedinica + 1 zastupnik s najviše glasova, +4 zastupnika dijaspore, + mogućih 1-4 zastupnika, ovisno o izlaznosti u klasičnom iseljeništvu i u BiH).

Slika 3. Prijedlog izbornih jedinica. Izvor: Autori.

I. izborna jedinica

Prvu izbornu jedinicu činile bi Virovitičko-podravska, Požeško-slavonska, Brodsko-posavska, Osječko-baranjska i Vukovarsko-srijemska županija sa 688.972 birača, a biralo bi se 18 zastupnika.

II. izborna jedinica

Drugu izbornu jedinicu činile bi Krapinsko-zagorska, Varaždinska, Međimurska i Koprivničko-križevačka županija sa 448.614 birača, a biralo bi se 12 zastupnika.

III. izborna jedinica

Treću izbornu jedinicu činile bi Bjelovarsko-bilogorska, Zagrebačka, Sisačko-moslavačka i Karlovačka županija sa 634.634 birača, a biralo bi se 17 zastupnika.

IV. izborna jedinica

Četvrtu izbornu jedinicu činio bi Grad Zagreb sa 690.238 birača, a biralo bi se 19 zastupnika.

V. izborna jedinica

Petu izbornu jedinicu činile bi Istarska, Primorsko-goranska i Ličko-senjska županija s 499.951 biračem, a biralo bi se 13 zastupnika.

VI. izborna jedinica

Šestu izbornu jedinicu činile bi Zadarska, Šibensko-kninska, Splitsko-dalmatinska i Dubrovačko-neretvanska županija sa 777.791 biračem, a birao bi se 21 zastupnik.

M. Žugaj, S. Šterc: *Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene*

Slika 4.
Prijedlog
I. izborne jedinice.
Izvor: Autori.

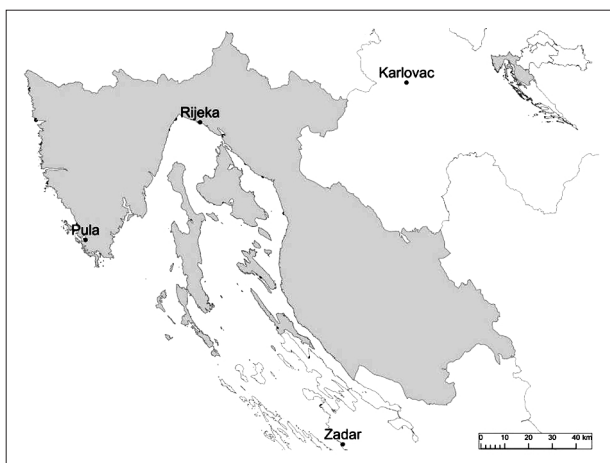
Slika 5.
Prijedlog
II. izborne jedinice.
Izvor: Autori.

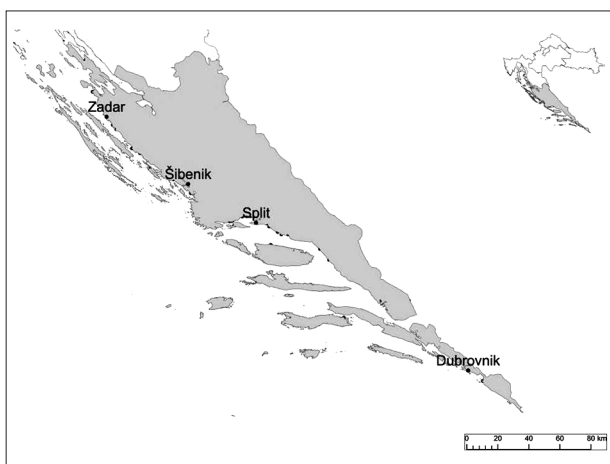
Slika 6.
Prijedlog
III. izborne jedinice.
Izvor: Autori.

Slika 7.
Prijedlog
IV. izborne jedinice.
Izvor: Autori.

Slika 8.
Prijedlog
V. izborne jedinice.
Izvor: Autori.

Slika 9.
Prijedlog
VI. izborne jedinice.
Izvor: Autori.

M. Žugaj, S. Šterc: *Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene*

Tablica 7. Broj birača i raspodjela mandata u predloženim izbornim jedinicama.

Izvor: Ministarstvo uprave, Izbor zastupnika u Hrvatski sabor — broj birača u popisu nakon zatvaranja registra birača, Zagreb, 30. 10. 2015. i 2. 9. 2016.

Izborna jedinica	Broj birača 2015.	Broj mandata 2015.	Broj birača 2016.	Broj mandata 2016.
I.	695 670	19	688 972	18
II.	447 404	12	448 614	12
III.	638 366	17	634 634	17
IV.	691 359	18	690 238	19
V.	501 905	13	499 951	13
VI.	780 631	21	777 791	21
Ukupno	3 755 065	100	3 740 200	100

Pored ovakve distribucije mandata (kao u tablici 7.) i njihovog ukupnog broja u zbroju mandata, predlaže se uvrštavanje i 101. zastupnika sa svih lista koji bi na izborima dobio najviše glasova.

VII. izborna jedinica

Sedma izborna jedinica bila bi zasebna izborna jedinica za izbor zastupnika u Hrvatski sabor koje biraju državljani koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj. Određivanje fiksnog broja zastupnika blisko je rješenjima kakva imaju Italija, Francuska i Portugal, tj. zemlje koje imaju dijasporu u svome parlamentu. M. Kasapović predlaže formiranje triju jednomandatnih izbornih okruga (I. okrug BiH; II. okrug Europa i III. okrug Amerika i Oceanija), međutim, nije određen broj mandata u svakom okrugu.³⁶ I. Škrabalo je još ranije predlagao izbor četiriju zastupnika dijasporu u jednomandatnim izbornim jedinicama koje bi činile: 1. BiH, 2. ostale države bivše Jugoslavije, 3. Europa i 4. svijet bez Europe.³⁷

Novi bi prijedlog bio formiranje četiriju jednomandatnih izbornih jedinica: 1. BiH; 2. Europa bez BiH; 3. obje Amerike i 4. ostali dio svijeta bez Europe i Amerikâ. Svaka izborna jedinica imala bi pravo na jedan mandat, a onoj jedinici u kojoj bi izlaznost birača bila veća od 56.505 ($37.402 + 37.402/2$)³⁸, dodijelio bi se još jedan mandat. Ovim se prijedlogom želi potaknuti uključivanje hrvatskog naroda izvan Hrvatske u gospodarska, društvena i politička zbivanja u Republici Hrvatskoj, a samim time i uključivanje velikog broja hrvatskih državljana u inozemstvu, koji bi svojim sposobnostima i mogućnostima pomogli gospodarskoj, demografskoj i ukupnoj revitalizaciji Hrvatske. Korekcije vezane za hrvatsko iseljništvo nužne su zbog velike apsolutne recentne emigracije mladog i obrazovanog stanovništva.

³⁶ M. KASAPOVIĆ, „Tko i kako predstavlja 'dijasporu'?, 15-19.

³⁷ R. PODOLNJAK, „Dijaspore i izbori za Hrvatski sabor“, 33-52.

³⁸ Za dva mandata u RH potrebna su 74.804 glasa.

VIII. izborna jedinica

Osmu izbornu jedinicu činili bi pripadnici etničkih autohtonih manjina u Republici Hrvatskoj, koji biraju zastupnike u Hrvatski sabor u jednoj izbornoj jedinici koju čini područje cijele države. Prema današnjoj bipolarnoj podjeli na dvije koalicije u Republici Hrvatskoj, velika je mogućnost ovisnosti parlamentarne većine o priklanjanju zastupnika manjina. Zastupnici manjina prvenstveno su birani zbog zaštite položaja i interesa pripadnika etničkih manjina, a ne zbog priklanjanja jednoj ili drugoj političkoj opciji, ili pak zbog političkog usmjeravanja Hrvatske. Ponavljamo: objektivno, prema postojećem modelu, postoji mogućnost po kojoj zastupnik s osvojenih npr. samo 300 glasova, može odlučiti o parlamentarnoj većini.³⁹

Prema novom prijedlogu zastupnici etničkih manjina sudjelovali bi u Hrvatskom saboru u izradi onih zakona koji se odnose na njihov položaj i zaštitu, a podržavali bi Vladu (ili ostali u oporbi) koja će bez njihove potpore osigurati parlamentarnu većinu.⁴⁰ Također, predlaže se i novi sustav raspodjele mandata: srpska etnička manjina imala bi 2 zastupnika; bošnjačka, albanska, romska, crnogorska i makedonska jednog; talijanska, mađarska, slovenska, češka, slovačka jednog, a skupina ostalih manjina jednog. Svaka navedena etnička jedinica imala bi pravo na jedan mandat. Ovi će prijedlozi biti teško ostvareni bez referenduma, zbog velikih zahtjeva manjinskih zastupnika (dvostruko prava glasa, sudjelovanje u Vladi, potrebe ustavnih promjena...) i njihovog položaja koji ima velik utjecaj u formiranju hrvatske Vlade. Ovakve promjene vjerojatno bi zahtijevale i mijenjanje Ustavnog zakona, zbog čega je potrebno veliko suglasje i niz političkih pregovora i dogovora. Priloženi prijedlog derivira iz osnovnih demografskih pokazatelja kao logička osnova podjele mandata.

Tablica 8. Stanovništvo prema narodnosti u Popisu stanovništva 2011. godine.

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Stanovništvo po naseljima, Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, Zagreb.

Etnička manjina	Broj stanovnika
srpska	186 633
bošnjačka	31 479
talijanska	17 807
albanska	17 513
romska	16 975
mađarska	14 048
slovenska	10 507
češka	9 641
slovačka	4 753
crnogorska	4 517
makedonska	4 138
prva skupina e.m. ⁴¹	8 839

³⁹ R. PODOLNJAK, „Hrvatsko izborno zakonodavstvo“, 305-343.

⁴⁰ Manjinski zastupnici u RH dosad su podržavali vlade lijeve i desne političke opcije.

M. Žugaj, S. Šterc: *Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene*

Tablica 9. Prijedlog broja zastupnika etničkih manjina. Izvor: Autori.

Etnička manjina	Broj mandata
srpska	2
bošnjačka, albanska, romska, crnogorska, makedonska	1
talijanska, mađarska, slovenska, češka, slovačka	1
skupina etničkih manjina ⁴²	1
UKUPNO	5

ZAKLJUČAK

Izbori i izborni sustavi ključni su činitelji izgradnje demokratskog okvira svih modernih država, inače nezamislivih bez izbora i izbornih nadmetanja društvenih i političkih snaga za političku vlast, a slobodni i kompetitivni izbor temeljna je značajka demokratskih društava. Zato je glasovanje, kao izborni čin političke participacije i sudjelovanja stanovništva s biračkim pravom, neophodan postupak u određivanju demokratskog sustava vladanja.⁴³ Na parlamentarne izbore u Hrvatskoj 2015. godine odazvalo se 60 % birača, a 2016. samo 52,5 %, pa se novim i poboljšanim sustavom želi potaknuti veći izlazak građana na izbore, iako to u pravilu najviše ovisi o političkoj klimi i ponudi u državi. Novim prijedlogom uvođenja stranačkih lista biračima bi se omogućila veća participativnost, jer su izborna pravila itekako bitna u izboru pobjednika i gubitnika i jasno je kako politička stranka s istim brojem glasova može u jednom izbornom sustavu pobijediti, a u drugom izgubiti. Zato je izborna participacija pouzdan pokazatelj legitimnosti političkih institucija, a napose povjerenja u politički sustav i stranke koje su se oduvijek smatrale najodgovornijima za političku mobilizaciju građana.⁴⁴ Onemogućavanje izborne kombinatorike moglo bi se postići konstitucionalizacijom izbornog sustava, na način ugrađivanja temeljnih načela izbornog sustava u ustavni tekst.⁴⁵ Smatramo to nužnim jer su promjena i usmjeravanje izbornog sustava u takvim uvjetima mogući samo 2/3 odlukom. Priloženi prijedlog novog izbornog modela zasnovan je i na regionalizaciji Hrvatske i na demografskim parametrima, kao osnovnoj nužnosti za provođenje reforme. Time bi se ispravile postojeće nepravilnosti i omogućila uspostava trajnog i stabilnog sustava unutar kojeg bi se za svake izbore, po potrebi, izmijenio jedino broj mandata pojedine izborne jedinice, u slučaju kada bi to bilo potrebno zbog in-

⁴¹ Prva skupina etničkih manjina: austrijska, bugarska, njemačka, poljska, rumunjska, rusinska, ruska, turska, ukrajinska, vlaška i židovska.

⁴² Skupina etničkih manjina: austrijska, bugarska, njemačka, poljska, rumunjska, rusinska, ruska, turska, ukrajinska, vlaška i židovska.

⁴³ Štefica DEREN-ANTOLJAK, »Izbori i izborni sustavi«, *Društvena istraživanja* 2 (1992), 215-230.

⁴⁴ Goran ČULAR, »Političko predstavništvo u Hrvatskoj: predstoji li korjenita promjena stranačkog sustava?« *Političke analize*, 13 (2013), 3-11.

⁴⁵ R. PODOLNJAK, »Dijaspورا i izbori za Hrvatski sabor«, 33-52.

tenzivnih demografskih promjena. Nastavi li se intenziviranje negativnih demografskih trendova, zadržavanje sadašnjih izbornih jedinica bilo bi nezamislivo i pogubno za demokratski uređenu državu. Smatramo kako bi izradu i praćenje novog izbornog zakona trebalo povjeriti radnoj skupini u koju bi se uključili predstavnici institucija, akademske zajednice, demografa, sociologa, matematičara, pravnika, politologa i geografa.

Opći zaključci

Sukladno razmotrenom, moguće je izdvojiti nekoliko osnovnih zaključaka, relevantnih za priložene prijedloge i moguće usvajanje ili pokretanje novog izbornog modela, zasnovanog na ključnim demografskim parametrima i trendovima koji odražavaju stvarno stanje biračke populacije u Hrvatskoj.

1. Predlaže se reforma hrvatskog izbornog sustava sa 6 izbornih jedinica, plus dvije zasebne izborne jedinice koje se odnose na državljane koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj te etničke manjine. Svaka od 6 izbornih jedinica imala bi različit broj zastupnika, ovisno o broju birača u pojedinoj jedinici.

2. Broj zastupnika smanjio bi se sa 151 na 109 ili, ovisno o izlaznosti, na 114, što bi povećalo izbornu kompetitivnost, djelotvornost vlasti, izravnu zastupljenost i demokraciju izbora, a sve u funkciji razvoja Hrvatske. Pritom su preferencijalni glasovi za svakog zastupnika nužnost neposrednijeg izbora, umjesto isključivo stranačkog.

3. Najbolji preferencijalni izborni rezultat dobio bi jedan saborski mandat izvan stranačkih lista.

4. Prohibitivna klauzula ostala bi na 5 posto jer je bitno održati manju fragmentiranost parlamenta i stabilnost vlade. Prohibitivna klauzula od 5 posto potiče male stranke na nužno okrupnjavanje ili koaliranje sa strankama srodne političke opcije. Međutim, ovakva klauzula utječe na stabiliziranje Hrvatskog sabora i same izvršne vlasti koja proizlazi iz njega i osnovni je razlog nesklonosti mijenjanju prohibitivne klauzule. Ipak, moguće je smanjenje klauzule na 3 ili 4 posto u funkciji veće razmjernosti izbornog sustava.

5. Uvođenje listovnih saveza mogla bi biti još jedna novost u izbornom zakonodavstvu, iako nam suvremena politička stvarnost potvrđuje potrebu samo postizbornog koaliranja. Prema M. Kasapović takav sustav saveza provodi se u Italiji.⁴⁶ Više stranaka čini listovni savez, a birači mogu glasovati za pojedinu stranku unutar tog saveza. Broj glasova za sve stranke čini ukupan broj listovnog saveza i temelj je interne raspodjele mandata, ili pak samo postizborni savez, kao odgovor na poništavanje ulaska u Hrvatski sabor marginalnim strankama (interesnim skupinama) pomoću glasača drugih, jačih političkih stranaka.

6. D'Hondtovu metodu potrebno je zamijeniti proporcionalnijom Saint-Laguë metodom.⁴⁷

⁴⁶ R. PODOLNJAK, »Što treba mijenjati u hrvatskom izbornom sustavu?«, 7-10.

7. Za hrvatske državljane bez prebivališta u Republici Hrvatskoj formirale bi se četiri izborne jedinice: 1. BiH; 2. Europa bez BiH; 3. obje Amerike i 4. ostali dio svijeta bez Europe i Amerikâ. Svaka bi jedinica imala pravo na jedan mandat, a prelaskom 56.505 birača, izašlih na izbore, dobila bi dodatni mandat.

8. Zastupnici etničkih manjina sudjelovali bi u Hrvatskom saboru na izradi zakonâ koji se odnose na njihov položaj i zaštitu, a podržavali bi (ili bi ostali u oporbi), onu vladu koja i bez njihove potpore može osigurati parlamentarnu većinu.

9. Predlaže se osnivanje radne skupine koja bi uključivala predstavnike institucija, akademske zajednice, demografa, sociologa, matematičara, pravnika, politologa, geografa i ostalih relevantnih granskih stručnjaka, a njezin bi osnovni zadatak bio praćenje promjene broja birača po jedinicama i predlaganje potrebnih promjena u brojevima mandata po izbornim jedinicama.

Osvrt na hipoteze

H1 — Potvrđeno je kako izborni sustav pokazuje ozbiljne znakove prostorne disfunkcionalnosti jer prostorni obuhvat izbornih jedinica uglavnom ne prati administrativno-teritorijalni ustroj, niti promjenu broja stanovnika koja je utjecala na velike razlike između broja birača u izbornim jedinicama, a to dovodi do nejednake težine glasa. Glavni funkcionalni cilj svih razmjernih sustava je reprezentativnost, a reprezentativnost u hrvatskom izbornom sustavu najviše smanjuje D'Hondtova metoda.⁴⁷

H2 — Temeljni je problem, uočen u svim izbornim jedinicama u okviru teritorija Republike Hrvatske, izražena neravnoteža broja birača različitih izbornih jedinica u kojima se bira identičan broj zastupnika. Osim toga, izborne jedinice ne prate administrativno-teritorijalno podjelu Republike Hrvatske, a najbolji primjer za to je raspodjela izbornih jedinica Grada Zagreba i Zagrebačke županije koji su podijeljeni u četiri izborne jedinice. Time se potvrđuje kako administrativno-teritorijalna podjela izbornih jedinica ne predstavlja smisleni i funkcionalnu teritorijalnu cjelinu koja bi adekvatno reprezentirala volju birača određenog teritorija Republike Hrvatske.

⁴⁷ Nazvana je po francuskom matematičaru Andreu Sainte-Laguëu, a bazira se na nizu djelitelja 1, 3, 5, 7, ... n , gdje n predstavlja broj zastupnika koji se biraju u određenoj izbornoj jedinici, a producira bitno proporcionalnije izborne rezultate koji u znatnoj mjeri reflektiraju broj glasova koji pripada određenom političkom akteru. Uz Sainte-Laguëovu metodu postoji i modificirana Sainte-Laguëova metoda prema kojoj se glasovi stranaka dijele također neparним nizom djelitelja, samo što je početni djelitelj 1 zamijenjen s djeliteljem 1,4. Naime, «om se zamjenom nastojala ublažiti prednost koju čisti Sainte-Laguëov postupak donosi malim strankama u korist stranaka srednje veličine». Sainte-Laguëova i modificirana Sainte-Laguëova metoda svrstavaju se u one koje se najviše približavaju idealnoj razmjernosti. Više u Matej SEVER, «Koliko je kriv Victor D'Hondt: analiza i simulacija izbornih rezultata 2015. i 2016. godine», *Političke analize* 27 (2016), 16-21.

⁴⁸ M. KASAPOVIĆ, «Drugi kritični izbori u Hrvatskoj — slom jednog modela vladanja», *Političke analize*, 8 (2011), 3-9.

H3 — D'Hondtova metoda u osnovi favorizira veće političke stranke, kako bi se u parlamentu postigla stabilnija većina, a sukladno tome i stabilnija i djelotvornija vlada, iako u praksi nije tako. Pogotovo hrvatskoj. Ipak, u nastojanju korigiranja devijacija koje uzrokuju pojedine metode te nastojanju pravednijih podjela mandata i racionalizacije korištenja svih dobivenih glasova za određenu stranku, u nekim se političkim sustavima primjenjuju i druge metode. Danska, Norveška i Švedska koriste Sainte-Laguëovu metodu koja favorizira srednje i manje političke stranke, a producira bitno proporcionalnije izborne rezultate koji u znatnoj mjeri reflektiraju broj glasova koji pripada određenom političkom akteru. K. Benoit je izračunao kako je Sainte-Laguëova metoda najproporcionalnija.⁴⁹

H4 — Sustav zaštite manjinskih političkih prava zasnovan je na paradoksu: kako bi se osiguralo ostvarivanje duha ravnopravnosti manjine s većinom, nužno je pribjeći nejednakom tretiranju većinske i manjinske populacije.⁵⁰ Analizom je utvrđeno kako hrvatski izborni sustav u nekoliko slučajeva pozitivno diskriminira manjinske zastupnike u odnosu na ostale zastupnike. »Ustav RH prema odredbi članka 15. st. 3. ne dopušta da se pripadnicima samo nekih, ali ne svih, nacionalnih manjina osigura pored općeg biračkog prava i pravo biranja njihovih zastupnika u Hrvatski sabor.⁵¹ Ponovimo: Srpska nacionalna manjina ima pravo birati najmanje tri zastupnika koji se biraju na temelju općeg biračkog prava na stranačkim listama te manjine, ili listama koje predlažu birači te manjine. Ovo rješenje protivno je hrvatskom Ustavu (čl. 14. st. 2) jer pojedini kandidati za zastupnike nisu zakonski u jednakom položaju. Osim nejednakog prava glasa, postoji mogućnost da zastupnik nacionalne manjine, koji je izabran od strane 300 birača, odlučuje o mandataru.

H5 — Suvremena hrvatska dijaspora je naše bogatstvo, iako u Hrvatskoj prevladava shvaćanje dijaspore kao imaginarne zajednice svih Hrvata i njihovih potomaka u svijetu, neovisno o odnosu prema izvornome hrvatskom identitetu, vezanosti za domovinu, povezanosti s drugim skupinama istoga etničkog podrijetla itd. Glasovanje u inozemstvu u prvi plan stavlja problem izbornog sustava, zbog tehničkog provođenja procesa glasovanja. Zadnjim promjenama Ustava za interesiranost dijaspore za parlamentarne izborne je u drastičnom padu; stoga se predlažu 4 izborne jedinice čiji bi predstavnici bolje prezentirali probleme Hrvata izvan Republike Hrvatske. Ovim prijedlogom se želi potaknuti uključivanje hrvatske dijaspore u aktualna zbivanja u Republici Hrvatskoj, a samim time i uključivanje velikog broja hrvatskih državljana u inozemstvu, koji bi svojim kompetencijama i mogućnostima pomogli, među ostalim, u daljnjem razvoju i gospodarskom oporavku države.

⁴⁹ Kenneth BENOIT, »Which Electoral Formula is the Most Proportional? A New Look with the Evidence«, *Political Analysis* 4 (2000), 381-388.

⁵⁰ Davor GJENERO, »Dileme pri ostvarivanju zaštite prava nacionalnih manjina u izbornom sustavu RH«, *Izbori zastupnika u Hrvatski sabor i referendum*, Jakša Barbić, ur., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2011., 53-64.

⁵¹ R. PODOLNJAK, »Dijaspore i izbori za Hrvatski sabor«, 33-52.

M. Žugaj, S. Šterc: *Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene*

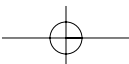
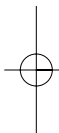
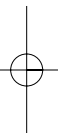
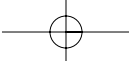
Matteo Žugaj, Stjepan Šterc

Croatian Electoral Constituencies:

The Present Unequal Weight of Votes and Future Changes

In 1999, by a consensus of the relevant political parties, the current electoral system in Croatia was adopted, based upon a proposal submitted by a group of experts. During the ensuing years, the electoral constituencies have neither been altered to reflect changes in the numbers of inhabitants and voters, nor have the basic demographic indices and trends been taken into account, which has led to unequal numbers of voters in constituencies and inequalities in the specific weight of an electoral vote. The writing of this paper was prompted by the objective need for electoral reforms and corrections of the electoral constituencies in accordance with the demographic changes in Croatia, taking account of the present electoral system and its spatial-demographic framework. On the basis of the results obtained and patterns analyzed, a more objective and neutral structuring of new electoral constituencies in accordance with the actual administrative-territorial and demographic framework is proposed.

Key words: *Croatia, Croatian electoral system, elections, electoral constituencies, political geography*

Pravaštvo i 1914. godina¹

Stjepan Matković

Hrvatski institut za povijest

Izvorni znanstveni rad

(primljeno: 28. veljače 2017.)

UDK 329(436+439=163.42)«1914»

Na temelju komparativne analize izvora vezanih uz postavljenu temu istraživanja, autor se u ovome radu bavi kompleksnom temom ponašanja pripadnika raznih pravaških stranaka i skupina do izbijanja Prvoga svjetskog rata. Polazi od činjenice da je pravaštvo uoči i za vrijeme rata jedna od jačih ideoloških sastavnica među Hrvatima, koje ipak, zbog svoje heterogenosti i stranačke višeslojnosti, nema jedinstvene odlike. Pri tome ukazuje na međupravaške poveznice i razlike u sagledavanju hrvatskog položaja u Austro-Ugarskoj, refleksije prema izvorišnim pravaškim načelima i odnose prema južnoslavenskom pitanju. U središtu istraživačke pozornosti su predratni napori za preuređenjem Monarhije, na temelju kritike dualizma, raščlambe odnosa prema politici prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i sagledavanja ozračja nakon Sarajevskog atentata.

Ključne riječi: pravaštvo, hrvatska politička povijest, Sarajevski atentat, Prvi svjetski rat

Prigodom priprema za višestrana obilježavanja stogodišnjice početka Prvoga svjetskog rata, mnogo se govori o različitim temama, a dosadašnji nam primjeri iznesenih rasprava bez sumnje pokazuju da i dalje nema jednoznačnih zaključaka o brojnim predmetima istraživanja, navlastito i onima za koje se redovito misli da su već posve obrađeni a na taj način i suvišni. To se osobito odnosi na političku pozadinu sukoba.² Često se tako u suvremenim raspravama razmatraju i uzroci rata, a među njih svakako spadaju i oni vezani uz neriješena nacionalna pitanja. U tom smislu, ako gledamo iz hrvatskog, pa i nešto šireg kuta, onda nam pravaštvo postaje relevantna tema istraživanja, koje, dakako, ne treba samo usko gledati kroz prizmu stranačko-političke povijesti jer je ono važno i za razumijevanje socijalnih i kulturnih gibanja. Napose je to slučaj s nastupom politički usmjerene omladine kad je riječ o kontekstu radikalizacije javne scene i niza iz-

¹ Ovaj je članak dopunjeno izlaganje, održano 16. listopada 2014. na skupu «1914. — prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji», u organizaciji Hrvatskog instituta za povijest, Matice hrvatske, Instituta Balassi te Austrijskog kulturnog foruma.

² O tome osobito govore monografije Seana McEERKINA, *The Russian Origins of the First World War*, Cambridge, MA, The Belknap Press of Harvard University Press, 2011, Christophera CLARKA *The Sleepwalkers, How Europe Went to War in 1914*, London, Allen Lane, 2012, i Margaret MACMILLAN *The War That Ended Peace: The Road to 1914*, New York, Random House, 2013, koje su preispitale uvriježene ocjene o isključivoj odgovornosti carske Njemačke i njenih saveznika za izbijanje rata.

vršenih atentata s različitim uspjesima, koji daju poseban ton uvodnom poglavlju o uzrocima i povodu rata.

Što bi uopće bilo pravaštvo u 1914. godini? Riječ je o političkoj misli s tradicijom duljom od pola stoljeća, koja je počivala na tumačenju ideje hrvatskog državnog prava i pokušaju da se ona ostvari u tadašnjim okolnostima života u Habsburškoj Monarhiji. Vrijeme njenih stvaratelja je prošlo s izmakom 19. stoljeća, a nasljednici su nastojali održati njihove koncepcije u političkom krajoliku koji je u međuvremenu doživio neminovne promjene. Kao takvo, s više ili manje uspjeha, pravaštvo se suočavalo na javnom borilištu s favoriziranim zagovornicima unionističke ideje, koji su računali na trajnost nagodbenog sustava i realne unije po načelu *noli me tangere*, kao i onim, ne malobrojnima političarima i raznovrsnim intelektualcima koji su pak pred očima imali kompleksnu ideju jugoslavenstva, odnosno onu ideologiju koja je, isto tako, sinkronijski išla uz bok pravaštvu i imala svoje tradicionalne i moderne varijante. Uspjeh pravaša je ležao u znatnom prihvatu ponajprije onih Starčevićevih pogleda o potrebi postignuća državne samostalnosti i potvrde moderne nacionalne svijesti, koji su se kapilarno širili iz pojedinih dijelova banske Hrvatske u Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu te Istru i među prekomorske iseljenike. Da je bila riječ o koncepciji sa širim potencijalima, dovoljno govori činjenica da je pravaštvo svoju privlačnost potvrdilo i u izjavama pojedinih političkih prvaka iz slovenskih zemalja različitih ideoloških orijentacija, koji su se javno identificirali s pravašima i njihovim strankama tijekom niza godina, od kraja 19. stoljeća do izbijanja rata, zadržavajući svoj zaseban nacionalni identitet.³ I u dijelu muslimanskog stanovništva susjedne Bosne i Hercegovine prihvaćena je pravaška ideologija. Zahvaljujući Starčevićevom pozitivnom vrednovanju islama i kontinuiranoj pozornosti prema Bosni i Hercegovini, upravo je pravaštvo sa svojom idejom multikonfesionalnosti hrvatske moderne nacije, bilo okrilje pod koje su dospjeli mnogi muslimani, navlastito pripadnici mlađih generacija, trgovci i studenti na zagrebačkom Sveučilištu.⁴ Tako je polustoljetna tradicija, utemeljena upravo na starčevićanskoj koncepciji politike, bila duboko i široko ukorijenjena. Zato nije čudno da sto godina kasnije i u suvremenoj i referentnoj literaturi stoji za Starčevića: »Svojim je djelima i političkim radom postavio teorijskopoličke temelje suvremene hrvatske nacionalne države, zbog čega je još za života prozvan Ocem domovine.«⁵

U osvit 20. stoljeća, a pod snažnim pritiskom prevlasti dualističkog sustava i hrvatsko-ugarske nagodbe, nastao je pravaški program iz 1894., koji je trebao

³ Vidi: Andrej RAHTEN, *Savezništva i diobe. Razvoj slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848.—1918.*, Zagreb, Golden Marketing-Tehnička knjiga, 2008. i Marko ZAJC, *Gdje slovensko prestaje, a hrvatsko počinje*, Zagreb, Srednja Europa, 2008.

⁴ Zlatko HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu 1878.—1945. Doba utemeljenja*, Zagreb, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007., 40–45.

⁵ Vidi natuknicu o Starčeviću u *Hrvatskoj enciklopediji* Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57830>. Pristup ostvaren 13. 10. 2014.

biti konkretizirana smjernica političkog djelovanja za nastupajuće razdoblje te, ponajprije, ideološko sredstvo za prevladavanje duboke krize u kojoj su se našli pravaši za vrijeme khuenovske dominacije.⁶ Taj program, koji je zapravo nastajao tijekom pregovaranja s drugom oporbenom strankom, bio je kompromisan u odnosu na stranačku baštinu jer je, priznavajući zajedničke poslove s Monarhijom, odstupao od dijela prakse svojih tvoraca i vezivao rješenje nacionalnog pitanja u monarhijskom okviru. Na taj je način programatsko polazište na prijelazu stoljeća ostalo prijeporno u očima dijela pravaša sve do raspada Austro-Ugarske, kad je izgubilo svoj *raison d'être*, uz važnu napomenu da je solidan broj pravaša nekoliko godina prije 1914. odustao od spomenutog programa — primjeri Trumbića i Supila, pripadnika tzv. liberalnog pravaštva u Dalmaciji, kao i pretežitog dijela bivših domovinaša u banskoj Hrvatskoj — i priključio se onim koncepcijama koje više nisu imale izravnijih veza sa starčevićanskom tradicijom, što je bilo posve očito i u nominalnom smislu jer je u njihovom slučaju pravaško nazivlje odbačeno i zamijenjeno drugim imenima.

Sljedeća važna činjenica za razumijevanje procjene stvarne moći jest da pravaši nikad nisu bili vladajuća većina ili njen dio, izuzimajući epizodu s onom pravaškom sastavnicom u Hrvatsko-srpskoj koaliciji koja je postala »regierungsfähig« i sama se s vremenom odrekla svog izvornog imena, da bi mogla sudjelovati u ograničenom upravljanju autonomnim poslovima u banskoj Hrvatskoj.⁷ Takva im je okolnost dopuštala veće manevarske mogućnosti, ali ujedno i ukazivala na načelnu slabost zbog neprovedivosti otprije visoko postavljenih političkih točaka i ciljeva na kojima su počeli graditi svoje političke karijere. S obzirom na to da su pak one pravaške skupine koje nisu bile obuhvaćene Koalicijom, nastavile isticati svoju starčevićansku tradiciju, došlo je do jasne razdiobe koja je još više bila produbljena raskolom u »frankovačkim« redovima koji je iznova pokrenuo val preispitivanja o pridržavanju izvornosti pravaških načela. Kako je taj raskol pao neposredno nakon neuspjeha na saborskim izborima iz 1908., pokazalo se da je razvoj pravaštva postao usko povezan uz taktiziranje i biranje saveznika za provedbu realnijih dijelova programa, a nužna posljedica bila je rascijepanost na niz stranaka i skupina jer su se raskoli i dalje nastavljali, ne samo u banskoj Hrvatskoj, nego i među pravašima u Dalmaciji te Bosni i Hercegovini. Ni pokušaj s uspostavom Svepravaške organizacije iz 1911. nije dugo trajao. Premda su osobni animoziteti imali neprestano znatan utjecaj, ipak je na prvome mjestu bio diktat stvarnosti koji se očitovao u sudaranju s dualističkim ustrojem Monarhije. U konačnici, upravo će krajnji ishod u ovome »habsburškome« razdoblju pravaške povijesti biti određen vanjskim čimbenikom koji je

⁶ Podrobnije o načinu donošenja tog programa i njegovim kasnijim tumačenjima vidi: Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.—1903.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 2001. i Ivo PERIĆ, *Politička oporba u banskoj Hrvatskoj 1880—1903.*, Zagreb, Hrvatski državni arhiv, 2009.

⁷ O tome više u: Mirjana GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907*, Beograd, Institut društvenih nauka — Odeljenje za istoriske nauke, 1960.

bio presudan za trajni raspad Austro-Ugarske i novi val unutarpravaških preobrazbi koje će poprimiti još radikalnije oblike.

Kakva je bila realna snaga pravaštva uoči rata? Najpouzdaniji podaci o tome mogu se izvući iz parlamentarnih rezultata. Prema posljednjim saborskim izborima, održanim 16. i 17. prosinca 1913., pravaši su osvojili 23 od sveukupno 88 mandata, čime su zauzeli 26 % saborskih mjesta.⁸ Ti su mandati bili podijeljeni na dvije stranke — Starčeviću stranku prava (milinovci) i Stranku prava (frankovci) te trojicu pravaša koji su nastupili samostalno. Dio pravaša koji je bio u sastavu Hrvatsko-srpske koalicije odbacio je, kako smo već naveli, svoje izvorno ime i povezo se s naprednjačkom strankom u Hrvatsku samostalnu stranku, tako da njihove saborske zastupnike više ne možemo ubrajati u stranke pravaškog nazivlja koje bi, da nije došlo do te promjene, vrlo vjerojatno imale, barem u nominalnom smislu, najveći udio mandata, kao što je bilo na izborima iz 1906., kad su Hrvatska stranka prava u sastavu Koalicije i tada još jedinstvena frankovačka Starčevićeva hrvatska stranka prava, ukupno gledano, dosegnule do tada uvjerljivo dominantnu unionističku Narodnu stranku po broju osvojenih izbornih kotara. Trend je nastavljen i na izborima 1908., kad su zapravo pravaške stranke, ako bismo formalno promatrali sve njihove mandate, ostvarene i u sklopu Koalicije i kod frankovaca, osvojile najveći broj mandata.⁹ Isto tako je bila važna izborna geometrija jer je tijekom 1910. provedena izborna reforma kojom je snižen izborni cenzus, čime je pravo glasovanja bilo prošireno pa je tako nešto više od 6 % ili 250.000 stanovnika moglo sudjelovati u parlamentarnim izborima. Izmjena izbornog zakona bila je sastavni dio dogovora između Koalicije i tada novog bana Nikole pl. Tomašića, tako da nije mogla biti povoljna oporbenim pravašima. Frankovci su kritizirali izbornu geometriju, smatrajući prije svega da ona i dalje pogoduje hrvatskim Srbima zbog načina sastavljanja izbornih kotara, zato što ne uvodi tajno glasovanje i ne uklanja utjecaj službenog aparata na izborne rezultate.¹⁰

Na tom je tragu bila i milinovska kritika, s time da je njoj u prvom planu bio prikaz Tomašićeva izigravanja stranaka, poglavito onih hrvatskih iz redova Koalicije, dok su za srpske političke predstavnike smatrali da se očekivano »here-

⁸ Na te je izbore, prema službenim podacima, izišlo 53 % izbornika (111.005 od 208.000). Iz tog broja možemo zaključiti da je nešto više od 33.000 glasača bilo uz pravaše. Na prethodnim izborima, dvije godine ranije, pravaši (frankovci i milinovci) osvojili su četiri mandata više. U svojoj brošuri *Izborna reforma u Hrvatskoj* (Zagreb, *Jutarnji list*, 1917., 36-37), Rudolf Horvat je pokazao da su članice oporbe koje su podržavale državnopravni program iz 1894. zapravo akumulirano dobile više glasova (46.273) od glasova Koalicije (43.645), no zbog izbornog zakona bile su u znatnoj manjini.

⁹ Opširnije o pravaštvu prije izbijanja Prvoga svjetskog rata, kroz prizmu izbornih rezultata i drugih kretanja na političkoj sceni banske Hrvatske, vidjeti kod: Mislav GABELICA, *Pravaštvo u Banskoj Hrvatskoj uoči Prvoga svjetskog rata*, doktorska disertacija, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2012.

¹⁰ Slično mišljenje iznio je i Frano Supilo, bivši pravaš i nekadašnji prvak Hrvatsko-srpske koalicije, koji je tvrdio da je »stara izborna geometrija ostala netaknuta« te da je »srpski ekskluzivizam i tu iznio pobjedu«. Frano SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, Zagreb, Kultura, 1953., 261.

ditarno drže korita«, što je bio i odraz njihove bojazni od mogućnosti povratka na Rauchov »hrvatski kurs« i ponovnog prozivanja za »veleizdajništvo«. ¹¹ U tom su smislu obje pravaške struje nastavile zagovarati opsežniju reformu izbornog prava, očekujući da bi uvođenje općeg prava glasa išlo njima u prilog. Takvo stajalište ukazalo je i na njihovu ustrajnu osudu nagodbenog režima, jer je upravo izborni zakon osigurao da unionistički zastupnici, zajedno s Koalicijom, imaju apsolutnu većinu u Saboru, premda taj omjer nije bio proporcionalan broju osvojenih glasova. I na kraju ovog odlomka još jedna napomena. Pri analizi sastava Sabora neposredno uoči izbijanja Prvoga svjetskog rata, govorilo se i o »državnopravnom bloku«, »državnopravnoj opoziciji« i »Svetoj alijansi« u koju su uz pravaše uvršteni i »radićevci« ili pristaše Hrvatske pučke seljačke stranke. ¹² Taj termin nije označavao neki oblik čvršćeg spajanja, nego taktičko povezivanje oporbenih stranaka koje su jednoglasno smatrale da koalicijska većina previše popušta mađarskoj strani u primjeni nagodbenog sporazuma. Premda za Radića nije bila novost povezivanje s pravaštvom — prisjetimo se njegove tajničke uloge u Hrvatskoj opoziciji, sastojće od Stranke prava i Neodvisne narodne stranke prije osnivanja vlastite Seljačke stranke — njegova suradnja s frankovcima morala se činiti neobičnom s obzirom na dugu povijest njihova međusobno netrpeljivog odnosa i rješavanja sporova po sudovima. No, kako bilo, ostaje činjenica da je tijekom 1914. Radić bio pravaški suradnik i saveznik, što je u jednoj monografiji protumačeno i kao posljedica njegova prijeratnog straha »da bi u slučaju raspada Austro-Ugarske, hrvatske zemlje mogle biti podijeljene između Italije, Njemačke (Austrije), Mađarske i Srbije (...)«. ¹³

Već je naglašeno da se pravaštvo do kraja 19. stoljeća s uspjehom proširilo izvan banske Hrvatske. Stoga je važno istaknuti i ulogu njihovih pristaša u Dalmaciji, a hipotetski i pojedine zastupnike iz redova Hrvatske narodne zajednice (HNZ) i Hrvatske katoličke udruge (HKU) u Bosansko-hercegovačkom saboru, koji u nazivu svojih stranaka nisu imali pravaško ime ali je bilo očito, prema sadržaju njihovih programa, da se oslanjanju na pravaški program s naglašavanjem hrvatskog državnog prava, kao i istarske zastupnike hrvatske orijentacije u pokrajinskom saboru i Carevinskom vijeću. Međutim, sva su ta područja imala svoje specifičnosti i različit položaj Hrvata u odnosu na druge etničke skupine, što je uvjetovalo i zasebne poglede tamošnjih pravaša. U Dalmaciji je prevladala skupina predvođena don Ivom Prodanom koja se, u odnosu na kretanja u banskoj Hrvatskoj, s vremenom odmaknula od frankovačkog pravca i od razdoblja

¹¹ Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, Zagreb, Dom i svijet, 2002., 174.

¹² Bogdan KRIZMAN, »Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu«, *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970), 104 i ISTI, »Stjepan Radić — život — misao — djelo«, u: *Korespondencija Stjepana Radića 1885—1918*, 1, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1972., 63.

¹³ Branka BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, Alinea, 2006., 65. Ovu knjigu, koja analizira Radićeve poteze tijekom rata, treba čitati s dozom opreza zbog niza faktografskih propusta. U njoj je, primjerice, Ivan Šusteršić postao slovenski biskup, Milan Šufflay bio je pristaša Starčevićeve stranke prava, a Vjekoslav Spinčić je umro 1943.!

aneksijske krize vezala uz milinovce.¹⁴ Pri tome ih je povezala i težnja za održa-
 šitijim držanjem prema nadležnim upravama koje su počele postavljati komesa-
 re u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji. Taj je spoj bio dosta čvrst, što je pokazao i
 tijekom Prvoga svjetskog rata, kad su te skupine koordinirano istupale, imale svo-
 je posrednike u odnosima s političkim emigrantima u Jugoslavenskom odboru i
 k tomu s uspjehom privukle u svoje redove neke druge pravaške frakcije, po-
 glavito onu šibensku.¹⁵ To nije značilo da su frankovci isčeznuli s dalmatinskog
 političkog reljefa jer je pravaška skupina u Dubrovniku, na čelu s don Antom
 Ljepopilijem, poduprla težnju za traženjem oslonca na habsburšku dinastiju, a ti-
 me i Frankovu orijentaciju koja nije dovodila u pitanje potrebu održivosti Mo-
 narihije jer je smatrala da upravo taj okvir štiti i Hrvate od vanjskih pretenzija na
 njihova područja.¹⁶ Ništa manja podvojenost nije bila ni u Bosni i Hercegovini,
 gdje je plamtio spor između HKU-a, na čelu sa sarajevskim nadbiskupom Stad-
 lerom, i njegovih oponenta iz redova HNZ-a koji su uživali potporu tamošnjih
 franjevac.¹⁷ Premda su u radu Bosansko-hercegovačkog sabora »ustrajali na sta-
 jalištu da zastupaju starčevićansku politiku«, svjetonazorsko sučeljavanje i nerje-
 šavanje zemaljskih sukoba nije išlo u prilog jedinstvenosti.¹⁸ Još ranije je došlo
 do izvjesne zamjene taktičkih položaja pa je tako nadbiskup Stadler s proved-
 bom aneksije pronašao saveznika u Franku i njegovim sljedbenicima, što se pos-
 lije dodatno produbilo fuzijom frankovaca s kršćanskim socijalistima oko novi-
 na *Hrvatstvo*, dok su liberalno nastrojeniji prvaci HNZ-a započeli usvajati nače-
 lo narodnog jedinstva Hrvata i Srba, održavajući prisnije veze s pojedinim sas-
 tavnicama Hrvatsko-srpske koalicije, ali i s »milinovskim« pravašima. Time se još
 više produbila podloga za širenje jaza među vodećim strankama tamošnjih Hr-
 vata. Ipak, pristupanje obiju stranaka Svepravaškoj organizaciji i ulazak njihovih
 čelnika u Vrhovnu upravu organizacije, pokazali su, barem za kratko vrijeme,
 da pokušaji okupljanja u organizaciji banovinskih pravaša mogu imati učinka,
 odnosno da se pod pravaškim kišobranom može tražiti rješenje za bosansko-
 hercegovačke Hrvate. Konačno, svoje zasebno mjesto zauzeli su istarski prava-
 ši koji su, u skladu sa svojim geopolitičkim položajem, tradicionalno pronalazi-
 li oslonac i u dijelovima slovenske političke scene, pa su tako djelovali u sklo-

¹⁴ Marjan DIKLIĆ, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvoga svjetskog rata*, Zadar, Matica hrvatska, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1998., 460-461.

¹⁵ O suradnji između milinovskih pravaša i Jugoslavenskog odbora preko Švicarske, vidi: Ivica ZVONAR, *Mons. dr. Fran Barac (1872.—1940.). Život i djelo*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2012., 121-150.

¹⁶ Pero DEPOLO, »Političke struje u Dubrovniku i aneksija Bosne i Hercegovine (II. dio)«, *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 38 (2000.), 298-301.

¹⁷ Više o Stadleru kod Zorana GRIJAKA, »Doprinos vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera djelovanju Stranke prava u Bosni i Hercegovini tijekom Prvoga svjetskog rata«, *Pravaška misao i politika. Zbornik radova*, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2007., 181-211.

¹⁸ Tomislav JONJIC, *Dr. Ivo Pilar kao politički ideolog*, doktorska disertacija, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2015., 908.

pu Hrvatsko-slovenske narodne stranke, a uz to je do izražaja došla i njihova prirodna potreba oslonca na one političke struje u banskoj Hrvatskoj koje su u svom nacionalnom programu nastojale isticati brigu i za Hrvate u Istri. A pokazalo se od kraja 19. stoljeća da su upravo pravaši bili ta stranka koja ih je znala povezati uz sebe, dobrim dijelom i zato jer su u program iz 1894. uvrstili Istru u popis hrvatskih zemalja.¹⁹ Stoga su pravaši iz Istre, poput onih iz Dalmacije te Bosne i Hercegovine, ušli u sastav Svepravaške organizacije i čvršće se povezali s milinovačkom skupinom.²⁰ Premda se činilo da su istarski pravaši u najslabijem položaju od svih hrvatskih sastavnica, njihov utjecaj u Carevinskom vijeću nije bio zanemariv. Dnevnički zapisi Vjekoslava Spinčića i Matka Laginje otkrivaju mrežu veza koja im je dopuštala da po svom položaju u središnjem austrijskom Parlamentu imaju znatno veći utjecaj u visokim bečkim krugovima u odnosu na mnoge druge pravaše.

Ovdje nam je potreban još jedan mali korak unatrag, radi potpunijeg sagledavanja kretanja među pravašima uoči izbijanja rata. Dvije godine prije posljednjih saborskih izbora umro je Josip Frank, koji je svojim proturječnim nastupom u znatnoj mjeri obilježio usmjerenje pravaštva od kraja 19. stoljeća nadalje. Njegova »zlatna prilika« pojavila se tijekom priprema za aneksiju Bosne i Hercegovine pod banovanjem baruna Pavla Raucha i provedbe njegova tzv. hrvatskog smjera, kad je svojim osobnim vezama uspio doći u dodir s nizom istaknutih predstavnika bečke politike.²¹ Dio vojnog vrha, ministar vanjskih poslova, prvaci utjecajne Kršćansko-socijalne stranke i Vojni ured (*Militärkanzlei*) prijestolonasljednika Franza Ferdinanda postaju onaj prvorazredni faktor u Frankovim očima koji može provesti, u suradnji s njegovom strankom, glavne točke pravaškog programa i time ispuniti veći dio hrvatskih ciljeva usklađenih s održanjem Habsburške Monarhije. S time u vezi iznova je lansiran projekt provedbe reforme Monarhije koju propagiraju upravo neki od navedenih stupova vlasti u Cislajtanijskoj jer smatraju da daljnji opstanak dualizma prijeti produbljivanju unutarnje krize i gubitku međunarodnog prestiža. Najviše se u tom smislu spominjao trijalizam kao moguća kombinacija za prevladavanje problema, a ta je koncepcija tumačena kao kompromis između centralizma i federalizma. Tu bi bilo neophodno pribilježiti da nije prihvatljiva tvrdnja da se radilo o navodnom trijalizmu jer je plan doista cirkulirao i često je spominjan, ne samo u uskim političkim krugovima nego i u javnosti kojoj su ga predstavili njegovi zagovornici. Dakako, činjenica je da ta koncepcija nije bila ostvarena i da je svakako možemo sagleda-

¹⁹ O tome više: Nevio ŠETIĆ, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama. Naša sloga 1870.—1915.*, Zagreb, Dom i svijet, 2005., 179-191.

²⁰ Mirjana GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1973., 409.

²¹ O tome detaljnije u: Stjepan MATKOVIĆ i Marko TROGRLIĆ, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom: 1907.—1910.*, Zagreb — Split, Hrvatski institut za povijest u Zagrebu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2014.

vati kao jedan od privlačnih mamaca dijela austrijske politike za stjecanje saveznika u neprestanim sučeljavanjima s predstavnicima ugarske polovice Monarhije, ali i kao pokušaj uređivanja odnosa u vlastitoj polovici (slučaj poljskog trijalizma za vrijeme Prvoga svjetskog rata) i priprema za uvođenje općeg prava glasa u čitavoj Monarhiji.²² S druge strane su bili planovi nadvojvode Franza Ferdinanda, čija je vlada u sjeni neprestano radila na proučavanju državnopravnih pitanja, jer je očito polazila od gledišta da odnosi u Austro-Ugarskoj izazivaju neprestane krize i prijete njenom statusu. Pri tomu su reformska nastojanja nadvojvode lavirala od trijalističkih nagovještaja do drugih tipova preuređenja, ovisno o međunarodnoj konstelaciji i unutarnjim odnosima. U svakom slučaju, nadvojvoda je smatran onim političkim čimbenikom koji će dolaskom na prijestolje provesti novo oblikovanje (*Neugestaltung*). S obzirom na to da su veze između pojedinih hrvatskih političara i Belvederea uspostavljene na početku stoljeća i trajno su se odvijale do sarajevskog ubojstva, može se zaključiti da je taj reformski krug postojao i da je imao određene ideje o promjenama odnosa u Monarhiji.²³

Važno mjesto u djelovanju frankovačkih pravaša bilo je bezuvjetno odbijanje oslanjanja na Kraljevinu Srbiju, u bilo kojem obliku traženja savezništva te istovremena nepopustljivost prema zahtjevima hrvatskih Srba, unatoč pozivima bečkih stratega da ne odbace sporazumašku opciju. Ovdje se Frank dijelom oslonio na pravašku tradiciju negiranja srpskog identiteta na području izvan srpske države i iznio tvrdnju da na području zapadno od rijeke Drine postoji samo pravoslavni narod koji je u etničkom smislu višeslojan. Ustvari, Frank i njegovi sljedbenici su smatrali da je hrvatska državna koncepcija u protivnosti onoj srpskoj, čiji je primarni interes ležao u raspadu Dvojne Monarhije. Po njima se na velikom dijelu teritorija jugoistoka Monarhije preklapao sukob dviju državnih ideja, one srpske i one hrvatske, a nepremostive razlike nisu dopuštale neko hibridno rješenje, poput jugoslavenske formule, ili stvaranje dvaju ravnopravnih središta ujedinjenja u Zagrebu i Beogradu. U slučaju integralnog južnoslavenskog rješenja Frank je bio uvjeren u premoć dinastije Karadorđević i srpskih nacionalnih interesa. Otuda dolazi njegova ocjena da je habsburški okvir najbolja zaštita za hrvatske nacionalne interese, zbog koje je u politici bio dosljedan zagovornik »habsburškog patriotizma«. U tom okviru nalazile su se sve hrvatske zemlje pobrojene u pravaškom programu od 1894., tako da je očiti cilj bio pokušaj iskorištavanja povoljnog trenutka za njihovo upravno povezivanje, uz spomenutu potporu kruga oko prijestolonasljednika. Za dio pravaša to je bilo suprotno ideji samostalne hrvatske države, ali ni oni nisu ponudili rješenje kako

²² Henryk BATOWSKI, »Hrvati i Poljaci u okviru Austro-Ugarske Monarhije«, *Historijski zbornik* 29-30 (1976.—77.), 448.

²³ Jean-Paul BLED, *François-Ferdinand D'Autriche*, Pariz, Editions Tallandier, 2012., 230-232 i Alma HANNIG, »Wir schauen in der Loge zu: Thronfolger Franz Ferdinand und die Außenpolitik Österreich-Ungarns vor dem Ersten Weltkrieg«, *Etudes Danubiennes* 27 (2011), 55-57.

stvoriti državu u tako nepovoljnim okolnostima. Štoviše, neki od njih okrenuli su se tijekom Prvoga svjetskog rata, navlastito nakon smrti Mile Starčevića i sve očitijeg ishoda rata, stvaranju jugoslavenske integralne države s federalističkim uređenjem, smatrajući da će u njoj biti poboljšan hrvatski položaj koji se nije mogao popraviti u zajednici s nadmoćnijim susjedima kao što su austrijski Nijemci i Mađari.

Neosporivi uspjesi Srbije u Balkanskim ratovima i s time povezano jačanje ideje narodnog jedinstva («srbohrvatstvo», «našinstvo», «jugoslavenstvo»), izravno su utjecali na promjene raspoloženja i predviđanja kod dijela hrvatskih političara. Tako je i dio pravaša izražavao poštovanje prema ostvarenju emancipacije jedne samostalne države (ne baveći se previše primjerom Crne Gore) i njenim vojnim pobjedama. Za njih Kraljevina Srbija postaje ozbiljan čimbenik na koji se mora računati u bliskoj budućnosti pri razrješavanju odnosa u jugoistočnoj Europi. Magnetičnost Srbije osobito je izražena kod pripadnika pravaške omladine; za dio njih Beograd postaje nacionalno središte, čime rade oštar zaokret i prelaze u tabor zagovornika ideje narodnog jedinstva.²⁴ Štoviše, kod njih se stvara jedan novi, radikalno borbeni mentalitet. Kao primjer možemo uzeti pjesmu «Ja mrzim» koju je na početku 1914. objavio Danko Angjelinović u listu Hrvatskog akademskog pravaškog društva *Kvaternik* iz Zagreba.²⁵ Autor u njoj, bez ograda, piše: «Ja mrzim! Ja nisam čovjek, nit ljudskog imadem srca. — Dok hladna dušmanska šapa očinsko gn'jezdo mi ruši, — Dok se ne osveti divska, junačka djedovska krvca, — Što se u hlapovim mora, iz vod i r'jeka puši.» Nasuprot takvom raspoloženju, za vodstvo frankovačkih pravaša to je bio još jedan znak nepovoljnih promjena koje dovoljno govore o pogoršanoj situaciji, pa su iznova apelirali na mađarske državnike da se ne oslanjaju na srpske političare, nego da saveznike traže među Hrvatima.²⁶

Razvoj situacije tijekom 1914. potvrdio je ranije izražene trendove koji su bili zrcalo različitih političkih programa sa svim vidljivim razlikama, u rasponu od svjetonazorskih gledišta do pitanja nacionalnog identiteta. Saborske rasprave i raščlamba tiska uoči Sarajevskog atentata ukazuju da su još uvijek bile svježije teme vezane uz pitanja tko je što radio za bana Pavla Raucha i, tijekom komesa-

²⁴ Neki sudionici javnih rasprava, koji još uvijek apologetski brane sarajevske atentatore, pogriješno smatraju da su Mlada Bosna i Mlada Hrvatska srodne organizacije. Činjenica jest da je dio pripadnika mladohrvatskog pokreta pristupio jugointegralističkom pokretu, no riječ je o pojedincima, a ne o cijeloj organizaciji koja je s izbijanjem rata utrнула sa svojim radom jer su brojni njeni pripadnici bili unovačeni i zatim doživjeli različite sudbine, od kojih su svakako najpoznatije one Frana Galovića i Mile Budaka. Za sada još uvijek najviše podataka o ponašanju omladine donosi stilskim izrazom privlačni, ali ne uvijek faktografski precizni publicist Josip HORVAT u svom djelu *Pobuna omladine 1911—1914*, Zagreb, Prosvjeta, 2006.

²⁵ Danko ANGJELINOVIĆ, «Ja mrzim», *Pravaš*, Zagreb, br. 1, veljača 1914., god. I., 3. Autor je brat Budislava Grge Angjelinovića koji je isto tako pripadao pravaštvu, prvo onom frankovačkom, a zatim milinovačkom smjera.

²⁶ O ishodišnim vezama Koalicije s ugarskom vladom vidi: Dimitrije ĐORĐEVIĆ, «Pokušaji srpsko-ugarske saradnje 1906. godine», *Istorija XX veka* 2 (1961), 353–384.

rijata, kako bi se trebalo pristupiti rješavanju međuetničkih odnosa jer je upravo s državnopravnim uključenjem Bosne i Hercegovine u sastav Monarhije potaknut val prijepora, ne samo na šahovskoj ploči Europe, nego upravo među sastavnicima južnoslavenskih zemalja. Adrese su potvrdile razliku između Koalicije i oporbe predvođene pravašima: prve, koja zastupa načelo narodnog jedinstva Hrvata i Srba, ustrajava na nagodbi kao jamstvu autonomnosti i odbacuje optužbe o vezama s protumonarhijskim silnicama te druge, koju zanima isključivo hrvatsko pitanje i njegovo rješavanje u navedenom sklopu, uz odbacivanje nagodbenog odnosa.²⁷ Obje pravaške stranke podnijele su svoje zasebne adrese. Frankovačka je sumirala svoju dotadašnju politiku koja je smatrala najvažnijim povezati hrvatske zemlje unutar Monarhije i zauzvrat raditi na njenoj unutarnjoj stabilnosti. Takva promjena bi, prema njenim prvacima, osigurala interese hrvatskog naroda, dinastije, čitave Monarhije i naroda Balkana.²⁸ Međutim, intenzitet polarizacije sve je više stavljao u prvi plan pitanje opstanka Austro-Ugarske, pa su pojedini zastupnici upozoravali da bi odugovlačenje promjena moglo izazvati slom Monarhije. Tako je milinovačka adresa, za razliku od one frankovačke, u prvi plan stavila izraze nezadovoljstva hrvatskim položajem u Monarhiji (»danas, u dvadesetom vijeku, vijeku razvijenog nacionalizma, nijedan narod pod suncem nije tako sustavno tlačen«), koji bi trebao potaknuti nositelje vlasti da provedu promjene na podlozi »hrvatskog državnog prava i narodnog načela«. Dok su frankovci u adresi uvjerali vrh Monarhije da ne gledaju u Hrvatima »revolucionare«, dotle su milinovci poslali neposredniju poruku: »Propast Hrvatske, prije ili kasnije, povukla bi sigurno za sobom slom političko-ekonomske budućnosti čitave Monarhije i narušila njen integritet.«²⁹ Principovi hici uz obalu Miljacke samo su poslužili za nova preispitivanja prijepora i eskalaciju situacije, ne samo u saborskim klupama, nego i na ulicama pojedinih gradova. Pri tomu su do izražaja, sa svojim radikalnim ponašanjem, došle upravo frankovačke pristaše koji su smatrali da je Sarajevski atentat prirodna posljedica nastojanja srpskog nacionalnog pokreta na koji nužno treba odgovoriti.³⁰

S obzirom na to da među hrvatskim povjesničarkama i povjesničarima još uvijek postoje proturječna gledišta prigodom interpretiranja Sarajevskog atenta-

²⁷ Bogdan KRIZMAN, »Hrvatske stranke prema ujedinjenju i stvaranju jugoslavenske države«, *Politički život Jugoslavije 1914—1945. Zbornik radova*, Sveske Trećeg programa, Beograd, Radio Beograd, 1973., str. 96-103.

²⁸ *Stenografski zapisnici Sabora Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., sv. II, godina 1914., Zagreb, Tisak Kralj. zemaljske tiskare, 1914., 11-14.

²⁹ Isto, 15.

³⁰ »Nema sumnje, da smrt nadvojvode Franje Ferdinanda za kraljevinu Srbiju znaменуje veću dobit nego li bi bila sretno dobivena bitka u ratu. Dnevni listovi iznijeli su sav materijal, koji potvrđuje mnijenje, da su srpski vojnički vladini krugovi sigurno znali za tu zavjeru, kojoj je žrtvom pao nadvojvoda, i da su barem trpjeli odašiljanje erarskih srpskih bomba u Sarajevo. Što će biti posljedica toga? Hoće li naša monarhija trpjeti toliku uvredu?« († Nadvojvoda Franjo Ferdinand, *Hrvatski kritičar*, Zagreb, br. 19, 5. srpnja 1914., str. 1.)

ta i njegova utjecaja na hrvatski ambijent, korisno je pogledati što izvori i dio historiografske literature govore o odnosu prema stradalom paru. Kao povod za raspravu o tom pitanju može biti iznesena tvrdnja u jednoj televizijskoj emisiji, organiziranoj u povodu obilježavanja Prvoga svjetskog rata, prema kojoj je javnost u banskoj Hrvatskoj bila posve ravnodušna prema ubojstvu prijestolonasljednika i njegove supruge. Tom je prigodom, naime, eksplicitno rečeno: »Svima (je) laknulo što njega više nije bilo« i »nitko nije žalio za njima, naravno, izuzev njihove vlastite djece«.³¹ Međutim, izvori i dio historiografske literature govore nam nešto sasvim suprotno o odnosu prema stradalom paru i zato je neophodno da se ispravi ta kriva tvrdnja, iznesena u gledanom elektroničkom mediju. Za dobivanje odgovora stoji nam na raspolaganju niz bibliografskih jedinica. Zbog ograničenosti prostora nastojat ćemo selektivno izabrati primjere koji nam rasvjetljavaju situaciju. Pogledajmo prvo one pravaške provenijencije za koju smo u uvodnom dijelu ovog članka pokazali da je iza sebe imala znatan dio javne potpore. U ostavštini Ivana Peršića, pravaškog zastupnika u Saboru, sačuvan je dokument koji se odnosi na percepciju prijestolonasljednika Franje Ferdinanda u dijelu hrvatske političke javnosti, sklone njegovoj ulozi u reformi unutarnjeg uređenja Austro-Ugarske Monarhije. Dokument je osobito zanimljiv jer je, prema Peršiću, nastao neposredno prije Sarajevskog atentata i pretpostavljao je dolazak nadvojvode i njegove supruge u Zagreb. Radi se o pismu sljedećeg sadržaja: »Vojvodkinja odputovala je u Sarajevo, te će dakle i u Zagreb. To pada veoma u oči. Mi znademo šta se je radilo, vidimo tu radostni uspjeh; sada bi trebalo kovati, dok je željezo vruće. Vojvodkinju trebalo bi dočekati kao kraljicu. Njezin — žalibog — kratki boravak u Zagrebu može biti od velike sreće za Hrvate, stoga morala bi ona i prikladan utisak sobom ponieti. Znade se, što i kako je pok. carica bila za Madjare, kako je g. 1867. i kasnije uvijek podupirala njihove interese. Tako bi vojvodkinja mogla biti za Hrvate. Još više, pogledom na svoju djecu, kojoj je iza odreke očeve (za svoje potomstvo) na prijestol austrijski i ugarski još moguća kruna češka i hrvatska, naravno u granicama habsburške carevine poput Njemačkog carstva, u kojemu uz njem. cara i pruskog kralja vlada ju i kralj bavarski, saksonski itd. — Nadvojvoda je veoma sklon Hrvatima, rado ima hrvatske čete, jer su Hrvati krasni ljudi i uzorni vojnici. Kod vojnih vježbah, ako sudjeluju i hrvatske pukovnije, uvijek je pohvali: 'Ah, das sind die Kroaten, schönes Regiment, bravo!' Dobro bi bilo kad bi zagrebačko društvo 'Sokol' sa barjakom dočekalo nadvojvodu-priestolonasljednika i suprugu mu na kolodvoru. To je najkrasnije naše društvo, koje je milota gledati, kad prisustvuje kakvoj svečanosti. Nadvojvodi i vojvodkinji bi to imponiralo, jer takova šta još nisu vidjeli. I Sveučilište moralo bi dočekat priestolonasljednika, Pjev. društvo 'Kolo' itd. Doček morao bi biti imposantan, demonstrativan. Nadvojvodi ima se mnogo zahvaliti, da je u Hrvatskoj dokinut komisariat. On je opetovano zagovarao

³¹ OBN, emisija Reflex, 23. 12. 2013., <https://www.youtube.com/watch?v=bu12f9nAQGU>. Pristup ostvaren 11. 2. 2014.

kod cara što skorije dokinuće komisariata, našto je car grofu Tiszi izjavio da se sa Hrvatima mora urediti. Potaknite, što se u zadnji čas još učiniti dade.³² Ovaj dokument pokazuje zašto je iz jednog kuta gledanja trebalo izraziti s hrvatske strane potporu prijestolonasljedniku. Pozorniji istraživač može mu dodijeliti atribut propagandnog materijala koji je stvoren u uskom krugu. No, kad ga se čita zajedno s onima što slijede nakon atentata, on dobiva dodatnu dimenziju jer se podastire niz dokaza koji upućuju na zaključak da reakcije na ubojstvo nisu bile ravnodušne, a još manje da je »svima laknulo«.

Tijekom saborske sjednice održane 30. lipnja 1914., zastupnik Dragutin Hrvoj je izjavio: »Predbacuje se nama pravašima, da smo spajali velike nade s jednom osobom, koju je prije kratkog vremena zločinačka ruka maknula s ovog svijeta. Ne tajimo: jesmo polagali velike nade. Imali smo konkretnih činjenica, na temelju kojih su naše nade izgledale opravdane. Ukoliko su bile opravdane, bila bi pokazala budućnost.«³³ Drugim riječima, Hrvoj nije poricao da su pravaši imali velika očekivanja od Franje Ferdinanda, da ih je njegovo ubojstvo pogodilo i da se postavilo pitanje što slijedi poslije atentata.

Svjedočanstvo o prvim reakcijama na Sarajevski atentat ostavila je i Aglaja Frank, supruga narodnog zastupnika Ive Franka, a nakon rata politička emigrantkinja: »Blagdan svetoga Petra i Pavla 1914. (...), sjajan, lijep, sunčan dan. Grad je bio okićen zastavama, jer je priređena proslava udruzi koja je doputovala iz Ljubljane — ako se dobro sjećam, bilo je to neko vježbačko društvo. Prema nedjeljnoj navadi, išli smo na počinak nakon objeda, kad nas probudi zvonjava telefona. Izišla sam — telefon je bio u predsoblju — nazvala je gospođa Anka Horvat [supruga saborskog zastupnika Aleksandra Horvata, op. S. M.], koja je rekla: 'U Sarajevu su ubili nadvojvodu i njegovu ženu'. — Kad sam mu prenijela novost čiju dalekosežnost nisam uopće shvaćala, Ivo se prestravio nasmrtno, požurio na telefon i zamolio točnije obavijesti. Bio je potpuno smućen, jer su Hrvati imali velika očekivanja od prijestolonasljednika koji je potpuno shvaćao da Monarhija u dotadašnjem obliku nije više sposobna za život, pa je kovao plan da po nastupu na vlast preuredi Monarhiju u višenacionalnu saveznu državu. Da je to proveo, bio bi uništen svaki panslavenski san, a napose san o Velikoj Srbiji — Jugoslaviji, kako se ona kasnije zvala. I zato je morao umrijeti — Za trenu je žalost obavila grad — umjesto trobojnih izvješene su crne zastave koje su padale od ruba krova do prvoga kata zgrada, ljudi su hodali uznemireni, smućena izraza lica, u gostionicama se raspravljalo, nehotice šaptući, o strašnom događaju, a sablast rata strahovito se približila.«³⁴

³² Državni arhiv u Zagrebu (DAZG), fond ostavština Ivana Peršića, kut. 1, dok. 18, dokument naslovljen: Pisma političkih agenata Franje Ferdinanda pisana u Hrvatsku par dana pred njihovo umorstvo u Sarajevu. Prema Peršiću pismo je bilo pisano strojem na oktav-ceduljici 25. VI. 1914. u Mödlingu kod Beča (s navedenom adresom Stefaniegasse 6) te je već sutradan bilo njemu predano.

³³ *Stenografski zapisnici Sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodišta 1913.—1918., II., godina 1914., 1295. Hrvoj se tijekom rata prometnuo u zagovornika rušenja Habsburške Monarhije.

³⁴ Stjepan MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2011., 217.

Gledišta predstavnika obiju pravaških stranaka — frankovačke i milinovske — u pogledu njihovih reakcija u novinama i u Saboru na Sarajevski atentat, su više-manje dobro poznata i opisana u historiografiji.³⁵ Ona se nadopunjuju na prethodno iznesena gledišta Peršića, Hrvoja i Frankove. Čini se da bi ipak ponovni pogled na milinovsku recepciju mogao ponuditi i neke nove dopune. Naime, Vaso Bogdanov je, u svojoj raspravi o Starčevićевой stranci prava za vrijeme rata, vrlo precizno uočio razliku između frankovaca i milinovaca, ističući neupitno protusrpstvo kod prvih i težnju za pomirljivijim odnosima sa srpskom stranom kod drugih. Pri tome je prevladao ton da su milinovci otpočetak bili »protuokviraški« nastrojani i samim time prirodno težili nacionalnoj emancipaciji koja se mogla ostvariti integracijom svih južnih Slavena na razvalinama Austro-Ugarske. Međutim, postavlja se pitanje je li povijesna stvarnost doista bila takva. Zato je potrebno iznova sustavno pretrasti tadašnju periodiku. Nažalost, brojevi milinovačkoga glavnog organa *Hrvata* nisu trenutno dostupni u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, zbog čega je istraživačima preostalo da se upoznaju s njegovim sadržajima iz drugih novina. Tako je zagrebački *Agramer Tagblatt* od 1. srpnja, u rubrici »Zeitungstimmen«, prenio jučerašnje pisanje pravaškog *Hrvata* koji je reagirao na Sarajevski atentat sljedećim riječima: »All der Schmerz, den unser Herrscher empfinde, könne nur dadurch etwas gemüdet werden, daß diesen Schmerz alle Nationen der Monarchie teilen. Besonders das kroatische Volk, das immer und jederzeit treu und voller Liebe am Herrscherhause gehangen sei, empfinde diesen Schmerz und verurteile das Verbrechen aufs schärfste! Selbst wenn das kroatische Volk mit der Politik Wiens unzufrieden gewesen sei, habe es immer ganz genau zwischen dem Herrscherhause und dem Intriguenspiel der verschiedenen Ministerkreise zu unterscheiden gewußt. Und mit dem verstorbenen Thronfolger sinke die beste Hoffnung des kroatischen Volkes ins Grab.«³⁶ Članak ukazuje na to da je milinovačko vodstvo imalo pozitivna očekivanja od prijestolonasljednika i da su krivnju za nepovoljan položaj Hrvata stavljali na različite ministarske krugove. Takvo stajalište samo se oslanja na prethodno potpisani Pravaški memorandum, koji je u vrijeme Svepravaške organizacije bio 1912. upućen vladaru.³⁷ U tom je smislu još uvijek u osvit izbijanja rata bio vidljiv legitimistički pristup koji će se nešto kasnije promijeniti, pri čemu valja uzeti u obzir i naknadna tumačenja koja su često sklona retuširanju vlastite povijesti. Podsjetimo na još jedno gledište koje je izneseno na skupu zagrebačkih milinovaca u ljeto 1908., na samome početku rada te stran-

³⁵ Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb, Globus, 1989., 57-90; Đuro GRLICA, »Ciljevi hrvatske politike 1914-1918«, *Hrvatska revija*, 2 (1980.), 177-198. i Vaso BOGDANOV, »Starčevićeva stranka prava prema oslobođenju i ujedinjenju južnoslavenskih naroda u toku prvog svjetskog rata«, *Jugoslavenski odbor u Londonu u povodu 50-godišnjice osnivanja*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1966., 27-163.

³⁶ »Zeitungstimmen«, *Agramer Tagblatt*, Zagreb, br. 149, 1. 7. 1914., 2.

³⁷ Državni arhiv u Zagrebu (DAZG), fond ostavština Ivana Peršića, kut. 1, dok. 17.

ke. Miletić, župnik iz Šestina, izjavio je da se od svih urota protiv hrvatskih interesa najmanje treba bojati srpske urote jer ona ne može «raznaroditi» Hrvate zbog jezične bliskosti, a u državnom smislu nije opasna jer postoji zaštita čitave Habsburške Monarhije, čija će vojska «valjda biti jača od vojske malene Srbije».³⁸

Da se ne bismo samo pozivali na pravaše, istaknimo i neke druge primjere doživljaja suvremenika prema ubojstvu prijestolonasljednika i njegove supruge. U povodu Sarajevskog atentata uputilo je vodstvo Hrvatske pučke seljačke stranke, sa Stjepanom Radićem na čelu, dvorskoj kancelariji u Beču brzojav sljedećeg sadržaja, koji su prenijele stranačke novine *Dom* (od 1. VII. 1914.): «Duboko potreseni u svojoj kršćanskoj savjesti; teško povrijeđeni u svojoj prirodnoj i baštinijenoj stoljetnoj monarhičnoj vjernosti; do skrajnosti ogorčeni u svom hrvatskom i carevinskom patriotizmu i u svojoj privrženosti ustavu i ustavnosti — prezirući i žigošući podli i odvratni zločin, najsmjernije uvjeravamo Vaše Veličanstvo u ime tisuća i tisuća prosvječenih i organizovanih pristaša hrvatske seljačke stranke, da ćemo se mi Hrvati složno sa svim ostalim narodima carevine kao jedna duša, kao jedna nepobjediva vojska okupiti oko posvećene osobe Vašega Veličanstva i oko uzvišenoga Vladalačkoga Doma, te ćemo iz svih sila uznastojati, da i uzveličamo ovu našu monarkiju, tu zlatnu kopču svih triju evropskih plemena, to sveto kulturno ognjište svih njezinih naroda, tu jedinu nepobjedivu zaštitu i naše predrage domovine kraljevine Hrvatske. Bog utješio Vaše Veličanstvo i složio sve Vaše narode u radu za jakost, ugled i uzveličanje Carevine naše! Stjepan Radić, predsjednik, Tomo Jalžabetić, Vinko Lovreković, podpredsjednici.»³⁹ Iz tog se brzojava može zaključiti jedino oštra osuda atentata, lojalnost vladajućoj dinastiji i odanost Monarhiji.

Nadvojvodina smrt izazvala je reakcije i kod drugih aktera javnoga života, bez obzira na njihove različite profile. Zagrebački nadbiskup Antun Bauer objavio je Okružnicu »povodom užasnog umorstva Njegove c. i k. Visosti prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i njegove supruge«. Okružnica bilježi: »Narodi monarkije s najvećim su pouzdanjem gledali u vitešku pojavu nadvojvode Franje Ferdinanda i po njem u svoju budućnost. Visoki pokojnik zdušno se spremao na uzvišeno mjesto, koje je imao po vremenu nastupiti. U duši njegovoj bila je živa svijest o posebnoj zadaći starodavne naše monarkije u povijesti naroda. — Osobiti pak gubitak osjeća Crkva katolička. Pokojni nadvojvoda, vjeran sin njezin, sjao je svima kao uzor praktičnim vršenjem religioznih svojih dužnosti, a nada sve svojim kršćanskim obiteljskim životom. — U duši našoj ostat će uvijek svijetla uspomena nadvojvode Franje Ferdinanda, pak da našem dubokom poštovanju dademo bar nekog izražaja, poći ću osobno na sprovod prejasnoga pokojnika i njegove uzvišene supruge (...).«⁴⁰ Nije naodmet napomenuti da je nadbiskup Bauer bio nekada pripadnik Hrvatske stranke prava koja je bila u sasta-

³⁸ »Prva naša gradjanska večer«, *Hrvatska Sloboda*, Zagreb, br. 102, 28. 8. 1908., 1.

³⁹ Brzojav nije naslovljen. Njegov tekst vidjeti u: *Dom*, Zagreb, br. 27, 1. 7. 1914., 2.

⁴⁰ »Okružnica«, *Katolički list*, Zagreb, br. 28, 2. 7. 1914., 1.

vu Hrvatsko-srpske koalicije. I dok je u njegovom tekstu jasno vidljiv naglasak i na vjerskoj komponenti prijestolonasljednikova života, dotle liberalni *Hrvatski pokret*, koji prenosi službena gledišta najjače hrvatske sastavnice u Koaliciji, piše u povodu atentata: »Kud je god prispjela vijest o sarajevskom umorstvu, ona je izazvala zaprepaštenje, uzbuđenje, sućut, a ogorčenje i tugu u redovima svih onih, koji su se osjetili hitcima sarajevskog atentata i sami pogodjeni. I hrvatski glavni grad Zagreb, zapao je sav u tugu i crne su zastave zalepršale sa kuća zagrebačkih građana, zabave su obustavljene, a grad je s najvećim uzbuđenjem primao vijesti o strašnom događaju. Ovaj duboki osjećaj, koji je lebdio nad gradom, bio je teško povrijeden samo divljačkim ispadima jedne grupe individua, koja je jednu tugu monarhije, opću solidarnost u osudi groznoga zločina frivolno uvrijedila, izrabljujući sarajevsko umorstvo u svoje niske stranačke svrhe, a napokon i u ciljeve prostoga, surovoga razbijanja tuđeg vlasništva.«⁴¹ Iz ovog navoda vidljiva je bezuvjetna osuda atentata i procjena da je građanstvo glavnoga grada jednodušno bilo pogođeno tim činom, uz »pokretaško« naglašavanje osude frankovačkog uništavanja imovine pojedinih Srba u Zagrebu, do kojeg je došlo nakon objave o Sarajevskom atentatu. I glavno glasilo hrvatskih Srba, odnosno glasnik njihove vodeće Srpske narodne samostalne stranke, *Srbobran*, donosi u kontekstu reagiranja na frankovačko osvetničko ponašanje sljedeću izjavu: »Da frankovci iskreno žale za prijestolonasljednikom, kao što žale ostale stranke i elementi u Hrvatskoj, oni bi u prvom redu bili nastojali, da manifestacija žalosti u hrvatskom saboru i glavnom gradu Hrvatske bude skladna i jednodušna.«⁴² Iz ovoga navoda vidi se znak žaljenja, a ne ravnodušnosti. Slično se može izdvojiti i u slučaju zahvale carkralja Franje Josipa na sućuti »izkazanoj po grčko iztočnoj /iztočno pravoslavno srpskoj/ crkvenoj i školskoj općini u Zagrebu povodom smrti Njegove cr. i kr. Visosti prejasnog gospodina nadvojvode prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i Njezine Visosti vojvodkinje Sofije Hohenberg.«⁴³ Stručno glasilo Pravničkog društva *Mjesečnik* također je izrazilo svoje žaljenje: »I nas hrvatske pravnike, koji smo svijesni dionici duboko ukorijenjene ljubavi i od djedova naslijeđene vjernosti našega naroda spram Previšnjega vladalačkog doma, obuzima golema bol i tuga nad tragičnim udesom uzvišenih pokojnika. Nas pravnike, koji dobro znamo, da nas spram svijetle krune veže ne samo pravna dužnost podaničke poslušnosti, već i pretežno etička dužnost nepokolebljive vjernosti, pa da je u monarhijskim državama dinastičko čuvstvo ponajodličnija građanska vrlina.«⁴⁴

⁴¹ *Hrvatski pokret: glavno glasilo Hrvatske ujedinjene samostalne stranke*, Zagreb, br. 177, 29. 6. 1914., II. posebno izdanje, 1.

⁴² »Sarajevski atentat i položaj u Hrvatskoj«, *Srbobran*, Zagreb, br. 134, 19. juna (2. jula) 1914., 1.

⁴³ Državni arhiv u Zagrebu (DAZG), Broj 3622/Pr. 1914., prema Präsidualnom Uručenom zapisniku za 1914.

⁴⁴ »† Prijestolonasljednik Franjo Ferdinand. Vojvodkinja Sofija Hohenberg.« *Mjesečnik Pravničkog društva*, knj. II., br. 7, Zagreb, 1914., 1.

Ni izvan Zagreba nije bila osjetno drukčija situacija. Petrinjski *Banovac* je pisao: »U Petrinju je vijest o užasnom zločinu prispjela u nedjelju 28 lipnja oko četiri sata poslije podne. Vijest je djelovala, kao da je cijeli grad ošinula munja, pa je svaki onijemio. Ljudi su se po ulicama susretali, kao da se boje, da će čuti potvrdu grozne vijesti, koju su već prije samo onako načuli. — Kad je građanstvo doznalo užasnu istinu, obuzela ga je ona u se povučena tuga, koja odaje iskreno rastuženoga čovjeka. Ona — od vijekova u srcu prirodjena i gajena ljubav prema našoj vladalačkoj kući — još je jačom i većom snagom porasla u ovim pretužnim časovima naše države.«⁴⁵ Ovaj je list nazvao atentatore »izmetom u ljudskom društvu« i promatrao njihov čin u kontekstu »srpske agitacije i velikosrpske propagande«, ali je bez ograde osudio demonstracije i incidente koji su uslijedili protiv petrinjskih Srba, neposredno nakon ubojstva prijestolonasljednika i njegove supruge.

A kako je pisao karlovački tisak? U novinama *Karlovac*, koje su izdavali lokalni predstavnici Hrvatsko-srpske koalicije, čitamo sljedeći komentar: »Gubitak je to golem, naročito za naš narod, koji se od prijestolonasljednika, kao budućega svog vladara mogao samo najboljemu nadati. Poznato je naime, da se je prijestolonasljednik vrlo ozbiljno pripravljaio za svoje buduće vladanje, pa se svi narodi ove velike monarhije opravdano nadaju, da će on sve svoje sile uložiti u to, da usreći sve svoje podanike. A kad uočimo, da je prejasna njegova supruga, kao prava Češkinja, bila sklona nama Slavenima, onda tekar možemo izdaleka shvatiti, što nam je otela razbojnička i zločinačka ruka dvojice ludih fanatika.«⁴⁶ Koprivnički tisak pravaške orijentacije dao je nešto drukčije tumačenje kojim je opravdao reakcije na atentat: »Ovim zločinačkim djelom baciše u žalost narode ove monarhije, a ponajviše hrvatski narod. Nad mrtvim tjelesima uzvišenih supruge plače i nariče hrvatski narod a pokvarene duše atentatora i njihovih saveznika još se smiju njegovoj zdvojnosti. Kakovo čudo, ako je gdje gdje prekipilo hrvatsko čuvstvo i dalo glasnog oduška u demonstracijama protiv sunarodnjaka počinitelja ovoga zločina.«⁴⁷

Upada u oči da je iza *Podravske Hrvatske Straže* stajao Stjepan Zagorac koji je spadao među nekadašnje pravaše koji su revno podupirali Riječku rezoluciju i Hrvatsko-srpsku koaliciju, zatim je napustio taj pravac i započeo oštro kritizirati novo vodstvo nakon Supilova odlaska s kormila Koalicije.

⁴⁵ »Grozna katastrofa u Sarajevu«, *Banovac. List za javne prilike, pouku, narodnu privredu i zabavu*, Petrinja, god. 25., 4. 7. 1914., br. 14, str. 1.

⁴⁶ »Priestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand i supruga mu vojvodkinja Sofija Hohenberg«, *Karlovac. Glasilo Hrvatsko-srpske koalicije*, br. 119, god. 3., 4. srpnja 1914. 1. I u ovim novinama određene političke orijentacije osuđeno je ponašanje frankovaca prema lokalnim Srbima nakon atentata, jer je ocijenjeno da se generalizirala srpska krivnja, da su priredeni izgredi podsjećali na protusrpske demonstracije iz 1902. i na taj način izazivali građanski rat. Za karlovačke »koalicionaše« ti su se događaji mogli shvatiti kao prilika da se raspusti Sabor i dio autonomne uprave prebaci iz ruku Hrvatsko-srpske koalicije u ruke frankovaca.

⁴⁷ »Priestolonasljednik Franjo Ferdinand«, *Podravska Hrvatska Straža*, Koprivnica, br. 27, 4. 7. 1914., 1.

Što je pisao osječki tisak? Premda se uvijek navodi da je riječ o periodici koja je revno slijedila dualistička načela unutarmonarhijskog uređenja, pa je iz tog razloga mogla imati i ograde na moguću reformsku politiku prijestolonasljednika, reakcije u pogledu Sarajevskog atentata išle su potpuno u prilog pokojnika i njihovih veza s Hrvatskom. Tako je *Die Drau* pisao: »Erzherzog Franz Ferdinands war den Kroaten wohlgeneigt, seine Sympathie, galt den Slaven und seine hohe Gemahlin war ebenfalls eine Slavin. (...) Vor nicht langer Zeit erst sagte der Thronfolger: Nach den Tirolern waren mir die Kroaten die liebste Nation. Und diese Geneigtheit für uns, sie fand in der Verehrung und in der Liebe für den Erzherzog die geeignete Antwort. Und darum wird nirgends in diesem weiten Reiche die Trauer eine so tiefgehende sein, wie bei den Kroaten. (...) Der Attentäter hat unter dem Eindruck der nationalistischen Propaganda gehandelt, die leider auch schon in Kroatien ihre schädliche Tätigkeit eröffnete und deren Erscheinen auf eine neue Richtung hindeutet, die wir für Kroatien immer als unglückverheitzend betrachteten.«⁴⁸ Ustvari, jedini dosljedni prikaz atentata iz spektra stranačkog tiska, koji je sadržavao kritiku palog prijestolonasljednika u skladu s programom stranke i njenom ideologijom, nalazio se u socijaldemokratskom glasilu (»Franjo Ferdinand bio je smatran predstavnikom reakcije i klerikalizma u njoj«). No, ni socijaldemokrati tom prigodom nisu izrazili indiferentizam, kad je riječ o činu ubojstva, jer su zabilježili: »Mi sa opće-ljudskog gledišta žalimo svaku glavu, koja padne od nasilne ruke. I u tome smo dosljedni do skrajnosti. Tragičan je uopće ljudski usud da se mora umrijeti, a kud i kamo je tragičnije, kad čovjek umire od nasilne ruke kao žrtva izvjesnog režima.«⁴⁹

Koje su bile posljedice prekretničkih događanja iz 1914. za pravaštvo? Unatoč uvjerenju njegova znatnog dijela da je Sarajevski atentat bio nepovoljan za hrvatske interese, pravaši raznih stranačkih orijentacija nastavili su vrlo aktivno djelovati tijekom rata i kao takvi ostaju važna politička silnica vezana uz razvoj hrvatskog naroda. Frankovački dio ustrajno je nastavljao zagovarati dogovor s dinastijom, smatrajući da je to jedini ispravan put za ostvarivanje hrvatskih interesa.⁵⁰ Pokušaji pronalaska zajedničkog jezika s dinastijom došli su do izražaja za vrijeme posljednjeg vladara Karla I. (IV.) kod kojega su Ivo Frank i Aleksandar Horvat došli u audijenciju u proljeće 1918. te tom prigodom posljednji put zatražili reforme. S druge strane, milinovački pravaši su nakon smrti svog prvaka Mile Starčevića zauzeli sve zamjetniji udio u funkcioniranju jugoslavenskog pokreta, bilo da je riječ o održavanju veza s Jugoslavenskim odborom, ili udjelu u kasnijem pokretanju Narodnog vijeća SHS u kojemu su stekli vrlo visoke

⁴⁸ »Das Attentat in Sarajevo«, *Die Drau. Organ für Politik und Volkswirtschaft*, Osijek, Nr. 145, Jahrgang 47, 29. Juni 1914., 1.

⁴⁹ »Prestolonasljednik Franjo Ferdinand i njegova supruga ubijeni u Sarajevu«, *Slobodna riječ. Glavno glasilo Socijalno demokratske stranke Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, br. 145, 30. 6. 1914., str. 1.

⁵⁰ Frankovce su pri kraju rata njihovi protivnici optuživali da su od početka rata opstruirali ustavno stanje i radili na uvođenju vojnog komesarijata u dosluhu s dijelom Vojnog ministarstva.

pozicije. Jedan od istaknutih srpskih političara u Hrvatskoj, Srđan Budisavljević, napisao je za njih da su u svojoj izjavi od 5. lipnja 1917. napustili »princip svehrvatstva« i »prihvatili gledište, da su Slovenci, Srbi i Hrvati jedan jedinstveni narod«. ⁵¹ Pretvorba ovih pravaša iz pobornika hrvatske u jugoslavensku državnost, dobila je time i svoju programatsku podlogu. Sagledavajući njihovu putanju, možemo zaključiti da je njihovo ponašanje iz 1918. bilo u suprotnosti s onime za što su se zalagali tijekom 1914. godine. U tom zaokretu jedino su bili dosljedni oni omladinci koji su još prije rata odbacili starčevićanstvo i okrenuli se ideji jugoslavenskog nacionalizma.

Stjepan Matković

The Party of Right's Ideology and the Year 1914

Based on a comparative analysis of sources related to the topic, the author examines the complex behavior of the members of various right's parties and groups up to the outbreak of the First World War, starting from the fact that prior to and during the war rightists were a major ideological component among the Croats, owing to its heterogeneity and party complexities. The author also points out the commonalities and differences among those promoting Croatian rights in regard to the position of Croatia in Austro-Hungary, reflections of the original rights principles, and attitudes toward the southern Slav question. The investigation focuses on pre-war efforts to restructure the Monarchy based on critiques of dualism, analysis of the policies the heir presumptive to the Austro-Hungarian throne, Archduke Franz Ferdinand, and an assessment of the atmosphere after he was assassinated in Sarajevo.

Key words: *Party of Right Ideology, Croatian political history, assassination in Sarajevo, First World War*

⁵¹ Srđan BUDISAVLJEVIĆ, *Stvaranje Države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1958, 17.

Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece

Nikica Barić

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

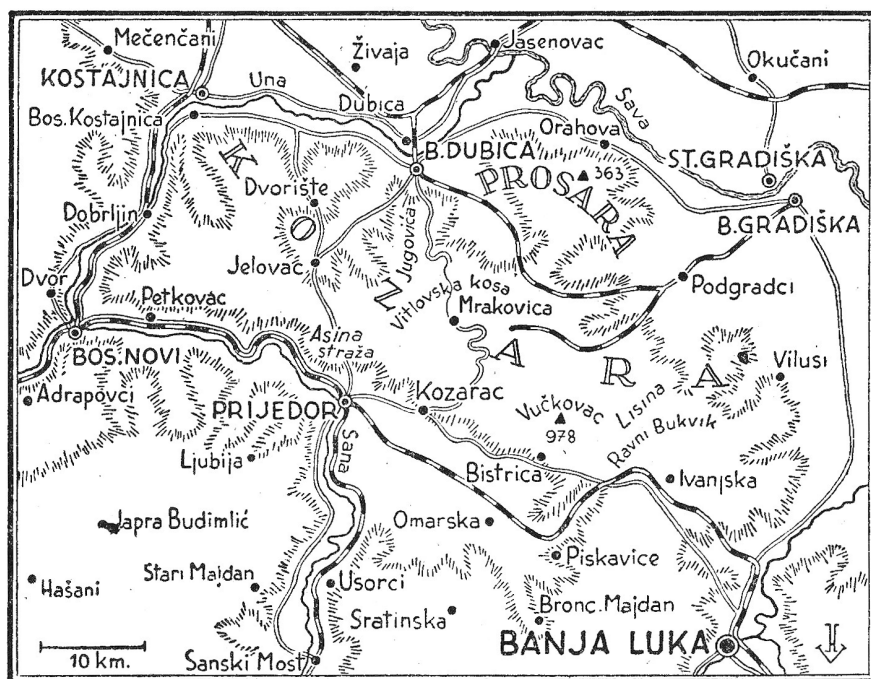
UDK 341.341-052(497.6-16)«1942»(093)
355.4(497.6-16)«1942»

Namjera ovog priloga je prikazati sudbinu osoba, golemim dijelom Srba, zarobljenih za vrijeme velike operacije koja je, pod zapovjedništvom njemačke vojske, tijekom lipnja i srpnja 1942. provedena na području sjeverozapadne Bosne, odnosno protiv partizanskih snaga na području planina Kozare i Prosare. U navedenoj operaciji sudjelovale su, uz njemačke postrojbe, i znatne domobranske i ustaške snage Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Istovremeno su vlasti NDH, u suradnji s njemačkim predstavnicima, planirale način na koji će postupati s onima koji su opkoljeni i zarobljeni tijekom spomenute operacije. Operacija njemačkih snaga i NDH protiv kozaračkih partizana te sudbina i stradanje osoba zarobljenih tijekom operacije, tema su niza publikacija objavljenih u vrijeme socijalističke Jugoslavije. Događaji na Kozari 1942., u dijelu hrvatske javnosti danas su svedeni na ulogu Diane Budisavljević u zbrinjavanju kozaračke djece. Namjera ovog priloga je — prije svega korištenjem izvornih i objavljenih dokumenata nastalih tijekom Drugoga svjetskog rata — pokušati ponovno opisati sudbinu osoba koje su zarobljene tijekom operacije na Kozari.

Ključne riječi: Nezavisna Država Hrvatska, Kozara, Sabirni logor Jasenovac, Dječji dom Jastrebarsko, Dječje prihvatilište Sisak, Diana Budisavljević

Od početka 1942. vlasti NDH, zajedno s njemačkim i talijanskim predstavnicima, planirale su i provodile niz operacija za uništenje partizanskih jedinica na teritoriju NDH. Tako su visoki predstavnici NDH i njemačke vojske dogovorili operaciju protiv partizana u sjeverozapadnoj Bosni, točnije u planinskom području Kozare i Prosare. To je područje na sjeveru omeđeno rijekom Savom, na zapadu rijekom Unom, a na njegovoj južnoj strani su Prijedor i Banja Luka, mjesta koja su u to vrijeme bila pod nadzorom NDH. No, sredinom svibnja 1942. partizani su ušli i u Prijedor.

Krajem svibnja 1942. ustrojena je njemačka Borbena skupina »Zapadna Bosna«, pod zapovjedništvom generala Friedricha Stahla. Iako su u njezinom sastavu bile i njemačke postrojbe, glavninu su činile domobranske i ustaške snage. Namjera Borbene skupine »Zapadna Bosna« bila je uspostava »zaprečnih skupina« oko Kozare i Prosare, koje su trebale potiskivati i konačno uništiti partizane. Borbe su započele sredinom lipnja 1942. godine. Partizani su se branili, prelazeći i u oštre protunapade u kojima su nekim domobranskim postrojbama nanijeli znatne gubitke. Krajem lipnja 1942. iz Srbije su stigle dodatne njemačke

Zemljovid Kozare objavljen u zagrebačkim novinama *Nova Hrvatska* 26. srpnja 1942.

postrojbe kao pojačanje Borbenoj skupini »Zapadna Bosna«, pa su početkom srpnja uspješno nastavljene operacije protiv partizana. Konačno je 18. srpnja operacija na Kozari i Prosari završena, kako su Nijemci kasnije ocijenili, s »velikim uspjehom«. U tim borbama partizani su pretrpjeli velike gubitke, a u gustim kozaračkim šumama zarobljene su znatne količine naoružanja i vojne opreme.¹ Tako je skupina »Borowski«, koja je djelovala u sastavu Borbene skupine »Zapadna Bosna«, u dnevnoj zapovijedi od 18. srpnja 1942. navela:

Današnjim danom svršio je podhvat borbene skupine »Borowski« na prostoru Kozare i Prosare. Uspjeh je bio velik. Izuzev posve malih skupina, kojima je uspjelo, na nepreglednom zemljištu probiti se kroz naše redove, neprijatelj je uništen, odnosno zarobljen. Kraj neznatnih vlastitih gubitaka, uni-

¹ Za osnovne podatke o operaciji na Kozari koristio sam pregled koji je još za vrijeme rata dao njemački časnik Ernst Wisshaupt u dokumentu »Borba protiv ustaničkog pokreta na području jugoistoka«. Vidjeti: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, Dokumenti Nemačkog Rajha 1942., Beograd, Vojnoistorijski institut, 1976., Prilog I. Opis navedene operacije dalo je i Kraljevsko talijansko vojno izaslanstvo u NDH, u izvješću od 22. srpnja 1942. godine. Vidjeti Hrvatska, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje: HR-HDA), 1450 — Zbirka mikrofilmova gradi-va iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku (dalje: HR-HDA-1450), svitak D-109, snimke 464-472, Comando Superiore FF. AA. »Slovenia-Dalmazia«, Ufficio operazioni, No. 15791/1942. U razdoblju socijalističke Jugoslavije nastala je brojna literatura o ofenzivi na Kozaru 1942. godine. U ovom prilogu uglavnom sam koristio podatke iz knjige: Mirko PEKIĆ, Dragutin ČURGUZ, *Bitka na Kozari, Prijedor, Odbor za pripremanje i izdavanje publikacija »Kozara u NOB-u«*, 1968. (srp. cirilica).

N. Barić: *Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece*

tila je tokom borbe sama skupina »Borowski« više od 1.500 partizana. K tome dolazi velik broj zarobljenika. Naše su čete pronašle kuće i barake partizanskih stožera i razorile ih. Cjelokupno je stanovništvo obkoljenog područja izseljeno, te je tako provedeno temeljito čišćenje prostora. U toku je odpremanje oružja (veliki broj težkih i laganih strojnica s priborom i doknadnim dielovima, puške, ručne bombe, streljivo, i drugi predmeti opreme: dojavno tvorivo, pišaći strojevi, motorni koturi, razorna sredstva), koje je nađeno u partizanskim spremištima i skrovištima. Obskrbna skladišta i spremišta otkrivaju se i nadalje, tako da plien neprestano raste.²

Ovo bi, u sažetim crtama, bio opis operacije protiv partizana na Kozari. No, Borbena skupina »Zapadna Bosna«, tijekom njezinog provođenja, zarobila je brojne partizane, kao i golem broj civila na navedenom području. Na idućim stranicama opisat ću postupke njemačke vojske, odnosno vlasti NDH prema zarobljenim partizanima i civilima.

Pripreme Borbene skupine »Zapadna Bosna«

General Stahl je 4. lipnja 1942. donio upute za operaciju opkoljavanja i uništavanja partizana u zapadnoj Bosni. U njima je navedeno da osobno preuzima taktičko zapovjedništvo nad postrojbama NDH koje će sudjelovati u operaciji. Operativno područje generala Stahla omeđeno je rijekom Savom na sjeveru, Unom na zapadu, njemačko-talijanskom demarkacijskom crtom na jugu i rijekom Vrbas na istoku. Na tom području Stahl je preuzeo i izvršnu vlast, odnosno, suradnju s vlastima NDH trebao je usuglasiti s opunomoćenikom Ministarstva unutarnjih poslova NDH (MUP NDH) pri Operativnom stožeru »Zapadna Bosna«.³

U svojim uputama general Stahl odredio je i način postupanja sa zarobljenim partizanima i civilnim stanovništvom tijekom predstojeće operacije. Osobe koje pružaju otpor njemačkoj vojsci i postrojbama NDH, ili su uhvaćene s oružjem, treba strijeljati. Također je naređeno da treba strijeljati osobe za koje je dokazano da su pomagale partizanima. Nasuprot tome, oni koji se odazovu pozivu da polože oružje i predaju se, bit će zarobljeni, a u zarobljeništvo je trebalo odvesti i sumnjive osobe. Sve jedinice koje će sudjelovati u predstojećoj operaciji morale su urediti sabirne postaje za zarobljenike. Na kraju, general Stahl je zabranio postrojbama pod njegovim zapovjedništvom da pale kuće, razaraju i pljačkaju imovinu te čine druga nasilna djela, s tim da se prekršitelje izvede pred prijetu sud.⁴

Idućeg dana, 5. lipnja, general Stahl objavio je proglas stanovništvu, u kojemu je naveo da će njemačke i hrvatske jedinice na operativnom području za-

² NDH, Ministarstvo hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Odjel za ratnu poviest, Taj. Broj: 1921/1942. Faksimil dokumenta objavljen u: Danko R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, Beograd, NIRO »Mladost«, 1988., 384-385.

³ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 85.

⁴ Isto.

padne Bosne biti pod njegovim zapovjedništvom, napominjući da je na tom području osobno preuzeo izvršnu vlast:

Svima onima, koji državu Hrvatsku iskreno priznaju, hrvatska vlada jamči jednakopravnost pred zakonom bez razlike vjeroispovjedi ili narodnosti, a isto tako i zaštitu života i imetka. Ona traži samo vjernost i iskrenu privrženost novoj državi Hrvatskoj. Pozivam sve mirne građane na suradnju s hrvatskim vlastima.⁵

Zato je general Stahl »posljednji put« pozvao odane građane na red i mir, istaknuvši da se oružje i streljivo moraju predati dolazećim »savezničkim četama«, a onaj tko pred njima bude bježao smatrat će se sumnjivim i na njega će biti otvorena paljba. Vojska će koristiti silu samo ako joj bude pružen otpor, a svaki otpor bit će skršen. Osim toga, nedopušteno korištenje oružja i pomaganje partizanima bit će kažnjeno smrću.⁶

Početkom lipnja 1942. predstavnik Vlade NDH, odnosno opunomoćenik njezinog ministra unutarnjih poslova, zadužen za suradnju s generalom Stahlom, bio je veliki župan dr. Petar Gvozdić.⁷ No, krajem istoga mjeseca za općeg opunomoćenika Vlade NDH na području Borbene skupine »Zapadna Bosna« određen je dr. Oskar Turina.⁸

Također je važno napomenuti da se, u neposrednoj blizini područja na kojem je Borbena skupina »Zapadna Bosna« vodila operacije protiv kozaračkih partizana, nalazilo Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac, pod čijom se upravom, uz logor u Jasenovcu, nalazio i onaj u Staroj Gradišci. Tim logorima upravljala je Ustaška nadzorna služba (UNS), odnosno njezin Ured III (Ustaška obrana). Na čelu Ustaške obrane nalazio se ustaški satnik (u kolovozu 1942. unaprijeđen u čin ustaškog bojnika) Vjekoslav Maks Luburić.⁹

Postupak prema partizanima, njihovim suradnicima i sumnjivim osobama

Postoje različiti podaci o broju partizana koje su opkolile postrojbe Borbene skupine »Zapadna Bosna«. Njemačka vojska je krajem lipnja 1942. smatrala da se na Kozari nalazi 4000 do 5000 dobro organiziranih i naoružanih partizana, a podupire ih mjesno stanovništvo koje je spremno braniti Kozaru.¹⁰

⁵ Prijepis proglašenja general-majora Stahla od 5. VI. 1942. Faksimil dokumenta objavljen u: D. R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, 367.

⁶ Isto.

⁷ Isto.

⁸ Bogdan KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, Globus, 1980., 342-343. Za imenovanje i ovlasti dr. Oskara Turine, kao općeg opunomoćenika Vlade NDH u Banja Luci, vidjeti: HR-HDA-226, Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH (dalje: HR-HDA-226), Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 41.273-Z-1942.

⁹ Mario KEVO, »Počeci logora Jasenovac«, *Scrinia Slavonica, godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 3, Slavonski Brod 2003., 471-499.

¹⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 96.

U vezi s brojem partizana na Kozari zanimljivi podaci nalaze se i u izvješću Kraljevskog talijanskog vojnog izaslanstva u NDH od 22. srpnja 1942. U njemu je navedeno da je Glavni stožer domobranstva procijenio da je na Kozari oko 3000 partizana. No, visoki domobranski časnici koji su sudjelovali u napadu na Kozaru naknadno su procijenili da su se zapravo morali sukobiti sa 7000 do 8000 dobro naoružanih partizana. Osim toga, partizani su imali potporu stanovništva toga područja, koje im je — dobrovoljno ili prisilno — pomagalo.¹¹ Može se spomenuti i izvješće Njemačkog poslanstva u Zagrebu, poslano 23. srpnja 1942. u Berlin, u kojem je navedeno da su partizani na Kozari imali oko 5000 boraca.¹²

Nasuprot prethodno navedenim podacima, M. Pekić i D. Čurguz u svojoj knjizi iz 1968. navode da se prije početka napada na Kozaru na tom području nalazilo nešto više od 4000 partizana. To su uglavnom bili borci 2. krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda.¹³

Borbe su bile žestoke i u njima su pali brojni partizani. Tako je, primjerice, u dnevnom izvješću Glavnog stožera domobranstva od 15. lipnja 1942., u vezi s napredovanjem domobranske 1. gorske divizije iz smjera Kostajnice, navedeno:

*Partizani su dali ogorčen otpor iz ukopanih postava sa dosta strojnica. Ovaj otpor savladan je tek poslije 3-4 satne borbe i nakon što je topničvo dovedeno skoro u prvu liniju, a i sam zapovjednik divizije bio je u prednjim linijama. Prema dosada prikupljenim podacima naši ukupni gubitci iznose: 8 poginulih, 8 teško i 19 lakše ranjenih. Neprijateljski gubitci su veliki, no još nema točnih podataka.*¹⁴

Od početka srpnja 1942. dnevna izvješća Glavnog stožera domobranstva sve su češće bilježila podatke o strijeljanim i zarobljenim partizanima, kao i onima koji su se predali. O tome se mogu navesti određeni primjeri. Pripadnici skupine »Borowski« strijeljali su 6. srpnja 23 partizana,¹⁵ a 8. srpnja još 55, dok su trojicu zarobili.¹⁶ Devetog srpnja 50 partizana predalo se Istočnoj zaprečnoj skupini.¹⁷

¹¹ HR-HDA-1450, svitak D-109, snimke 464-472, Comando superiore FF. AA. »Slovenia-Dalmazia«, Ufficio operazioni, No. 15791/1942.

¹² B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 356.

¹³ M. PEKIĆ, D. ČURGUZ, *Bitka na Kozari*, 83-88.

¹⁴ HR-HDA-487, Ministarstvo oružanih snaga NDH (dalje: HR-HDA-487), Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 166 (po podacima primljenim 15. VI. 1942 godine do 9 sati) Tok operacije »Kozara«.

¹⁵ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 190 (po podacima primljenim 9. srpnja 1942 godine do 9 sati) Tok operacije »Kozara«.

¹⁶ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 191 (po podacima primljenim 10. srpnja 1942 godine do 9 sati) Tok operacije »Kozara«.

¹⁷ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 192 (po podacima primljenim 11. srpnja 1942 godine do 9 sati) Tok operacije »Kozara«.

General Stahl je 14. srpnja 1942. ponovio uputu da postrojbe pod njegovim zapovjedništvom, nakon saslušanja, strijeljaju zarobljene partizane, kao i osobe koje im pomažu. Važnije zarobljenike je, zajedno sa zapisnikom saslušanja, trebalo uputiti pretpostavljenom zapovjedništvu.¹⁸

U dnevnom izvješću Glavnog stožera domobranstva od 15. srpnja 1942. navedeno je da domobranske i njemačke snage na Kozari nailaze na slab otpor, a tu je i podatak da je strijeljano 59 partizana, a četiri zarobljena, uz ratni plijen od 29 pušaka.¹⁹ Navedeni podaci pokazuju nerazmjer između broja strijeljanih i zarobljenih partizana i količine zaplijenjenog oružja. Na temelju toga može se zaključiti da nisu strijeljani isključivo partizani, nego i civili za koje se ustanovilo ili sumnjalo da su njihovi suradnici. U tom smislu, razlika između »pravih« partizana i ostalog stanovništva, posebno mladića i muškaraca, za njemačke vojnike i domobrane vjerojatno je bila pomalo »mutna«.²⁰ No, sumnjičavost njemačke vojske i postrojbi NDH prema civilnom stanovništvu nije bila neutemeljena. Naime, Oblasni komitet Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) za Bosansku krajinu je kasnije u vezi s držanjem opkoljenog stanovništva na Kozari naveo:

*Stanovništvo je i samo masovno uzimalo učešće goloruko u borbi protiv neprijatelja koji je [narod] jurišao i tu ga je mnogo poginulo.*²¹

Budući da su postrojbe Borbene skupine »Zapadna Bosna« od početka srpnja 1942. počele zarobljavati sve više civila s područja koje su opsjedali, pojavile su se sumnje da se među njima skrivaju partizani. Tako je u dnevnom izvješću Glavnog stožera domobranstva od 8. srpnja 1942., u vezi sa stanjem među neprijateljem na Kozari navedeno da, prema izjavama civila koji su se predali njemačkim i hrvatskim snagama, među njima ima i »presvučenih partizana«.²² U dnevnom izvješću od 9. srpnja stoji:

*Ponovno je potvrđeno da partizani imaju nalog zakopati oružje i prikriti se među bjegunce.*²³

A u dnevnom izvješću od 11. srpnja navedeno je:

Neprijatelj borbu i dalje ne prima. Po jednoj zaplijenjenoj partizanskoj zapoviedi od 2. VII. partizani imaju uputstvo da teško oružje i zalihe zakopaju a lakim odjelima da se probiju u Grmeč pl.[aninu], dok specijalni razviđ-

¹⁸ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 110.

¹⁹ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 196 (po podatcima primljenim 15. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

²⁰ Jonathan E. GUMZ, »Wehrmacht Perceptions of Mass Violence in Croatia, 1941–1942«, *The Historical Journal* 4 (2001), 1022.

²¹ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, Tom IX, Knjiga 1, Partijsko-politička dokumenta 1941–1942., Beograd, Vojnoistorijski institut, 1961., dok. br. 122.

²² HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 189 (po podatcima primljenim 8. VII. 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

²³ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 190 (po podatcima primljenim 9. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

ački odredi kojima su poznata mjesta prikrivenog oružja ostaju u Kozari i vrše uznemiravanja i prepade javljajući naše pokrete. Prema iskazima zarobljenika, mase partizana nalaze se među pučanstvom kao seljaci.²⁴

U dnevnom izvješću Glavnog stožera domobranstva od 18. srpnja navodi se da je prethodnog dana uspješno okončana operacija na Kozari i Prosari te da ukupni gubici partizana iznose 3397 poginulih, dok će 250 partizana nakon saslušanja biti strijeljano. Također je navedeno da su tijekom borbenog izviđanja, sjeveroistočno od Prijedora, strijeljana 294 partizana, a trojica su zarobljena.²⁵

Njemačko poslanstvo u Zagrebu je 23. srpnja 1942. izvijestilo Berlin da je u operaciji na Kozari, od oko 5000 partizana, poginulo 3500, a 300 zarobljenih izvedeno je pred prijeki sud i strijeljano.²⁶

U dokumentima njemačke vojske kasnije je naveden još veći broj ubijenih partizana. Prema jednom izvješću, Borbena skupina »Zapadna Bosna«, u razdoblju od 24. lipnja do 23. srpnja 1942., ubila je 6589 partizana, 423 ranila, a za odmazdu je strijeljano 777 osoba.²⁷

M. Pekić i D. Čurguz u svojoj knjizi navode da su vojne vlasti NDH u Bosanskoj Dubici strijeljale 2400, a u Bosanskoj Gradišci 800 zarobljenih mladića s Kozare, proglasivši ih partizanima.²⁸

Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, sredinom kolovoza 1942., naveo je da su Nijemci i snage NDH nakon okončanja operacije na Kozari vršili »masovna strijeljanja i klanja« nad zarobljenim i prikupljenim stanovništvom s tog područja, pri čemu su posebno stradali članovi narodnooslobodilačkih odbora, komunisti te znatan broj muškaraca sposobnih za vojsku. Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu procijenio je da broj žrtava iznosi čak 10 do 15 tisuća.²⁹ No, u usporedbi s ostalim izvorima, navedeni broj čini se znatno pretjeranim.

Strijeljanje partizana, zarobljenih tijekom operacije na Kozari, nastavljeno je i početkom kolovoza 1942. Tako je Obavještajno odjeljenje Borbene skupine »Zapadna Bosna« zatražilo od Zapovjedništva 3. oružničke pukovnije u Banja Luci da 2. kolovoza izvrši strijeljanje 49 partizana koji su, po svoj prilici, zarobljeni tijekom operacije na Kozari.³⁰

Nešto kasnije Borbena skupina »Zapadna Bosna« uputila je Župskoj redarstvenoj oblasti u Banja Luci pet zarobljenih partizana. To su bili: Mira Cikota iz

²⁴ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 192 (po podacima primljenim 11. srpnja 1942. godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

²⁵ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 199 (po podacima primljenim 18. srpnja 1942. godine do 9 sati) Tok operacije »Kozara«.

²⁶ B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 356.

²⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, knjiga 2, Prilog I.

²⁸ M. PEKIĆ, D. ČURGUZ, *Bitka na Kozari*, 161.

²⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom IX, Knjiga 1, dok. br.122.

³⁰ Prijepis dopisa Odjela I. C. Borbene skupine »Zapadna Bosna«, upućen 3. oružničkoj pukovniji u Banja Luci. Faksimil dokumenta objavljen u: D. R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, 382-383.

Prijedora, Piljo Stanišljević iz Turjaka, dr. Gertruda Stern iz Banja Luke, Atif Topić iz Bosanske Gradiške i dr. Ihsan Zukanović, liječnik Državne bolnice iz Banja Luke. Dana 8. kolovoza 1942., redarstvo je ovih pet zarobljenika predalo sudskom zatvoru u Banja Luci, a državnom tužitelju Pokretnog prijekog suda u Banja Luci u vezi s time upućen je dopis:

Svi navedeni pozatvarani su i pohvatani prigodom zadnjih operacija Hrvatske i Njemačke vojske na Kozari-planini. Prijava proti njima nije dostavljena, ali je notorna činjenica, da su svi navedeni pristupili u partizanske redove, aktivno učestvujući i pomažući bande, kao njihovi članovi. Njemačka »Kampfgruppe« moli, da se glavna razprava održi čim prije i da joj se po rješenju razprave pošalje ovjerovljeni priepis osude.³¹

Navedene osobe, koje su zatim strijeljane, imale su istaknutu ulogu u partizanima, partizanskom sanitetu, odnosno Komunističkoj partiji.³²

Osim tih osoba, znatan dio zarobljenih partizana ili osoba koje su smatrane partizanima upućen je u njemački Prihvatni logor u Zemunu. Navedeni logor nalazio se na teritoriju NDH, ali je bio pod zapovjedništvom njemačkih redarstvenih struktura, nadležnih za okupiranu Srbiju.³³

Izaslanik njemačke vojske u NDH, general Edmund Glaise von Horestenau, 13. srpnja 1942. posjetio je Beograd i razgovarao s generalom Paulom Baderom, koji je bio nadređen generalu Stahlu. Tom prigodom Bader je izjavio da je spreman preuzeti uhićenike, odnosno zarobljenike koje je Borbena skupina »Zapadna Bosna« uputila u logor u Zemunu. Prehranu za te osobe, dok se nalaze u zemunskom logoru, trebala je osigurati NDH. Bader je izjavio i da će se s njima postupati kao s ratnim zarobljenicima te da će iz Zemuna biti upućeni »na sjever«.³⁴

Podaci iz dnevnih izvješća Glavnog stožera domobranstva govore o upućivanju osoba zarobljenih na Kozari u logor u Zemunu. U izvješću od 15. srpnja 1942. navedeno je da su u Zemun do tog datuma upućene 2374 osobe.³⁵ Istog dana, 15. srpnja, u Zemun je otpremljeno 555 »prtvorenih izbjeglica«, a 16. srpnja još 904 uhićene osobe.³⁶ Nakon toga, 28. srpnja u Zemun je upućeno još 985 uhićenih muškaraca.³⁷

³¹ Župska redarstvena oblast u Banjoj Luci, Taj. Broj: 1893/1942. Faksimil dokumenta objavljen u: D. R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, 391.

³² Dragutin ĆURGUZ, Milorad VIGNJEVIĆ, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred »Mladen Stojanović«*, Prijedor, Nacionalni park »Kozara«, 1982., 787.

³³ Milan KOLJANIN, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941—1944.*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1992., 170-172.

³⁴ B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 352.

³⁵ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 196 (po podacima primljenim 15. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

³⁶ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 198 (po podacima primljenim 17. VII.1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

Iz navedenih podataka proizlazi da je s područja Kozare u Zemun deportirano 4818 zarobljenika, no te brojke nisu cjelovite. U postojećoj literaturi mogu se naći različiti podaci o tome koliko je osoba s Kozare dopremljeno u logor u Zemun. Neki autori tvrde da je riječ o 7000 osoba.³⁸

Na temelju podataka iz njemačkih dokumenata također se navodi da je u kolovozu 1942. u logoru u Zemun bilo oko 9000 zarobljenika, ne samo s Kozare, nego i drugih područja pod vlašću NDH.³⁹ Njemački izvori navode da je Borbeni skupina »Zapadna Bosna«, od 24. lipnja do 8. srpnja 1942., imala 6641 zarobljenika, a od 9. do 23. srpnja daljnjih 8849. Dakle, ukupan broj bio je 15.490.⁴⁰ No taj izvor ne navodi koliko je među zarobljenima bilo onih koji su upućeni u Zemun.

Neki autori procjenjuju da je u logor u Zemun ukupno dopremljeno oko 10.000 zarobljenih osoba s Kozare. Velik dio umro je zbog bolesti, gladi i loših uvjeta koji su vladali u logoru.⁴¹

Sredinom rujna 1942. Nijemci su izdvojili 2000 zarobljenika iz logora u Zemun, s namjerom da ih upute na prisilni rad. No, znatan dio ove skupine umro je još u Zemun od različitih bolesti. Preživjeli su upućeni na prisilni rad u Norvešku, a manji dio u Njemačku.⁴² Znatni dio ove skupine činile su osobe zarobljene na Kozari. Kada je general Bader spomenuo da će zarobljenike s Kozare uputiti »na sjever«, pretpostavljam da je mislio upravo na to kako će ljude zarobljene na Kozari i dopremljene u zemunski logor, poslati na prisilni rad u Norvešku. U izvješću Kraljevskog talijanskog vojnog izaslanstva u Zagrebu, od 22. srpnja 1942., u vezi sa zarobljenicima s Kozare, poslanim u zemunski logor, navedeno je da će oni, »praktično kao robovi, biti poslani na prisilne radove, najvjerojatnije u rudnike u Norveškoj«.⁴³

Također treba spomenuti da je Karl Petersen, predstavnik glavnog njemačkog opunomoćenika za radnu snagu u NDH, u izvješću od 20. srpnja 1942., naveo da je uputio svoga izaslanika u logor u Zemun. Njegov je zadatak bio da među logorašima prikupi osobe koje bi kao slobodne radnike (*freien Arbeitsein-*

³⁷ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 210 (po podacima primljenim 29. srpnja 1942. godine do 9 sati), Kampfgruppe West Bosnien.

³⁸ Milorad AŠKOVIĆ, Blagoje MARINKOVIĆ, Ljubomir PETROVIĆ, *U logorima u sjevernoj Norveškoj*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1979., 23 (srp. cirilica); Venceslav GLIŠIĆ, »Concentration camps in Serbia (1941—1944)«, *The Third Reich and Yugoslavia 1933—1945*, Belgrade, Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, 1977., 703.

³⁹ Jozo TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945, Occupation and Collaboration*, Stanford, California, Stanford University Press, 2001, 220.

⁴⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, knjiga 2, Prilog I.

⁴¹ M. KOLJANIN, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941—1944.*, 228.-231.

⁴² M. AŠKOVIĆ, B. MARINKOVIĆ, IJ. PETROVIĆ, *U logorima u sjevernoj Norveškoj*, 23, 27; V. GLIŠIĆ, »Concentration camps in Serbia (1941—1944)«, 704.

⁴³ HR-HDA-1450, svitak D-109, snimke 464-472, Comando superiore FF. AA. »Slovenia-Dalmazia«, Ufficio operazioni, No. 15791/1942.

sat) poslao na rad u Njemačku. Petersen je pretpostavljao da se na taj način u Zemunu može okupiti od 1000 do 3000 radnika.⁴⁴ Ne raspoložem izvorima je li navedeno i u kojoj mjeri provedeno, no može se pretpostaviti da je dio ljudi s Kozare, koji su deportirani u Zemun, i na opisani način napustio logor, otišavši na rad u Njemačku. Kasnije je, kako je već spomenuto, dio zarobljenika deportiran i na prisilni rad u Norvešku i Njemačku.

Sredinom kolovoza 1942. zapovjednik njemačkog redarstva u Srbiji obratio se Generalnom konzulatu NDH u Beogradu, navodeći da se u Prihvatnom logoru Zemun nalazi 3457 osoba starijih od 50 godina, među kojima ima i muškaraca od 70 do 80 godina. U logoru se nalazilo i 537 muškaraca mlađih od 17 godina, među kojima su bili i dječaci od 9 do 14 godina. Budući da se ovih, oko 4000 starijih i mlađih osoba nije moglo iskoristiti kao radnu snagu, zatraženo je da ih vlasti NDH ponovno preuzmu.⁴⁵

Tijekom rujna 1942. predstavnici NDH preuzeli su iz logora u Zemunu oko 2900 osoba dovedenih s Kozare i prevezli ih željeznicom u Sabirni logor Jasenovac. Vlak je nekoliko dana putovao do odredišta, a za to vrijeme zatočenici nisu dobivali ni hranu ni vodu. Dr. Pavao Spitzer, zatočenik jasenovačkog logora, izjavio je nakon rata jugoslavenskim vlastima da je kao liječnik prisustvovao otvaranju vagona vlaka koji je u Jasenovac stigao iz Zemuna. Tada je ustanovljeno da je oko 500 osoba umrlo tijekom transporta. Dr. Spitzer također je potvrdio da su ustaše likvidirale preostale osobe iz vlaka.⁴⁶

Upućivanje iseljenih s Kozare na rad u Njemački Reich

I dio ostalog stanovništva, prikupljenog tijekom operacije Borbene skupine »Zapadna Bosna« protiv kozaračkih partizana, završio je na radu u Njemačkom Reichu.

Sredinom ožujka 1942., na sjednici Državnog gospodarstvenog povjerenstva NDH, raspravljalo se o hrvatskim radnicima, upućenim na rad u Njemački Reich. Zaključeno je da Hrvate treba zadržati u domovini, a na rad za njemačko gospodarstvo treba što više upućivati grko-istočnjake:

⁴⁴ *Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938-1945)*, Achtbändige Dokumentenedition, Band 6, Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1941—1945), Berlin, Heidelberg, Hüthig, Verlagsgemeinschaft GmbH, 1992, Nr. 92.

⁴⁵ Aleksandar VOJINOVIĆ, *NDH u Beogradu*, Zagreb, Naklada Pavičić, 1995., 172.

⁴⁶ HR-HDA-421, Javno tužilaštvo Narodne/Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: HR-HDA-421), Odjeljenje bezbjednosti, kut. 129, Okružni sud u Zagrebu, Broj K-215/51, Zagreb, dne 24. VIII. 1951., Zapisnik o saslušanju svjedoka Spitzer dr Pavao, sastavljena u Okružnom sudu u Zagrebu dana 24. VIII. 1941. u kriv. predmetu protiv Artuković Andrije radi zločina ubijstva. Također vidjeti: M. KOLJANIN, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941—1944.*, 285-286.

N. Barić: *Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece*

*Radi prištednje hrvatske radne snage upućivat će se na rad u Njemačku po mogućnosti što više grčko-istočnjaci. To će se također provoditi u pročišćenim krajevima.*⁴⁷

Pod »pročišćenim krajevima« pritom se očito mislilo na područja u kojima su provedene operacije protiv partizana. Ante Pavelić je krajem svibnja 1942. dopustio njemačkim komisijama da prikupljaju pravoslavne radnike za rad u Njemačkom Reichu. Kako bi se osigurao što veći broj radnika, predstavnici NDH su, zajedno s Nijemcima, dogovorili da će se radna snaga tražiti i među pravoslavicima koji se nalaze u sabirnim logorima:

*Iz sabirnih logora hrvatske vlasti izabrat će osobe sposobne i podesne za rad u Njemačkoj, među kojima će tada vrbovati njemačke komisije.*⁴⁸

Očito je da su ovi dogovori predstavnika NDH s Nijemcima otvarali mogućnost da se među civilima prikupljenim tijekom borbi na Kozari osigura radna snaga za potrebe njemačkog gospodarstva. Njemački poslanik u NDH, Siegfried Kasche, 10. srpnja 1942. razgovarao je s Antom Pavelićem i dogovorio da među stanovništvom s Kozare započne prikupljanje radne snage za njemačko gospodarstvo, čim to omoguće zdravstvene prilike.⁴⁹

Karl Petersen, predstavnik glavnog njemačkog opunomoćenika za radnu snagu u NDH, u izvješću od 20. srpnja 1942. navodi da je tijekom lipnja u logoru Stara Gradiška, kao i tijekom srpnja u Sisku, izdvojio 3935 muškaraca, 3255 žena te nešto više od 400 djece, koji su zatim upućeni na rad u Njemački Reich. Radilo se o pravoslavicima koji su odvedeni iz svojih domova tijekom operacija protiv partizana i dopremljeni u Staru Gradišku i Sisak.⁵⁰

Pretpostavljam da svi nisu mogli biti s Kozare, pogotovo oni iz logora Stara Gradiška, budući da su ih Nijemci odredili za rad u Njemačkoj prije no što je počelo zarobljavanje i prikupljanje većih skupina civila s Kozare. No moguće je da je dio pravoslavaca koji su u Sisku izdvojeni za rad u Njemačkoj doveden s područja Kozare. U svakom slučaju čini se da su Petersenovi ljudi nastavili s prikupljanjem radne snage među civilima dovedenim iz kozaračkog područja. U izvješću Glavnog stožera domobranstva od 15. srpnja navedeno je da je, odvojeno od zarobljenika odvedenih u Zemun, s područja Borbene skupine »Zapadna Bosna« na rad u Njemački Reich upućeno 1589 osoba.⁵¹

⁴⁷ Jere JAREB, *Državno gospodarstveno povjerenstvo Nezavisne Države Hrvatske od kolovoza 1941. do travnja 1945.*, Dokumentarni prikaz, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni arhiv, Dom i svijet, 2001., 167-168.

⁴⁸ Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, Zagreb, Golden marketing, Hrvatski državni arhiv, 1998., 181.

⁴⁹ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 109.

⁵⁰ Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938—1945), Achtbändige Dokumentenedition, Band 6, Nr. 92.

⁵¹ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 196 (po podatcima primljenim 15. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

U svome izvješću od 23. srpnja Njemačko je poslanstvo navelo da je — i ovaj put odvojeno od zarobljenika upućenih u Zemun — na rad u Njemačku upućeno 5000 osoba s Kozare.⁵²

Neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, jugoslavenske vlasti uhitile su ustaškog bojnika Miroslava Filipovića koji je dio rata proveo u službi Ustaške obrane u logoru Jasenovac. Tijekom saslušanja, u vezi sa stanovništvom zarobljenim na Kozari, Filipović je među ostalim izjavio:

Bile su njem.[ačke] komisije koje su neprekidno pregledale, primale i otpremale na rad u Njemačku. Ja sam dobio nalog od [Vjekoslava] Maksa [Luburića] da utajim par hiljada i dovedem u Jasenovac, jer nam je trebalo tada radne snage za izgradnju nasipa i drugih objekata [...].⁵³

Kasnije su jugoslavenske vlasti uhitile i ustaškog bojnika Ljubu Miloša koji je tijekom istrage izjavio:

U toku ljeta 1942. došla je u [Staru] Gradišku jedna delegacija njemačke »Todt« organizacije, koja je preuzimala neke zatočenike, te ih upućivala u Njemačku na rad. Mislim da je ovo uslijedilo, povodom nekog sporazuma između Nijemaca i »maršala« [Slavka] Kvaternika, po kojem je Kvaternik trebao poslati u Njemačku oko 100 ili 200 hiljada radnika. Ova komisija je u logoru boravila duže vremena, a u tome roku primala je i odpremala stalno zatočenike u Njemačku. Koliko je na ovaj način poslano zatočenika, ne bih mogao niti približno reći, jer mi rad dotične komisije nije poznat. Mislim da je početkom jeseni ili zime 1942. godine, ista komisija napustila logor.⁵⁴

Njemački poslanik Kasche, u bilješci od 20. srpnja 1942., u vezi s ljudima iseljenim s područja Kozare, naveo je da bi oni među njima koji su upućeni na rad u Njemačku trebali imati položaj slobodnih radnika koji će primati plaću.⁵⁵ Nesumnjivo, odlazak iseljenih s Kozare na rad u Njemačku teško je mogao biti »dobrovoljan«. Ipak, u odnosu na zarobljene partizane i njihove pristaše, koji su preko Zemuna upućeni na prisilni rad u Norvešku i Njemačku, može se pretpostaviti da je položaj onih koji su kao »slobodni radnici« otišli na rad u Njemačkoj, ipak bio povoljniji. Smatram da je tim osobama, osim odlaska na rad u Njemačku, još gore bilo to što su odvojene od svojih obitelji, osobito majke od djece, o čemu će biti više riječi pri kraju ovog priloga.

Zbjeg, predaja i zarobljavanje civilnog stanovništva na Kozari
Tijekom borbi na Kozari u lipnju i srpnju 1942., partizani su prihvatili frontalnu borbu s Nijemcima i snagama NDH, pri čemu se iza njihovih položaja našla par-

⁵² B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 356.

⁵³ Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945., Dokumenta*, Knjiga II, Beograd, Jasenovac, Narodna knjiga, Spomen-područje Jasenovac, 1986., Prilog broj 3.

⁵⁴ Isto, Prilog broj 7.

⁵⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, knjiga 2, dok. br. 114.

tizanska »pozadina«, odnosno lokalno stanovništvo. O kolikom je broju ljudi bila riječ? M. Pekić i D. Čurguz u svojoj knjizi navode da je, prema popisu stanovništva iz 1931., na području Kozare živjelo gotovo 200.000 stanovnika, od čega nešto više od 137.000 Srba.⁵⁶ No, kako ću kasnije navesti, broj civila koje su tijekom i nakon operacije na kozaračkom području prikupile vlasti NDH i njemačka vojska ipak je bio manji.

Dok su se partizani povlačili pred postrojbama Borbene skupine »Zapadna Bosna«, rukovodstva KPJ i narodnooslobodilačkih odbora organizirala su zbjegove, odnosno povlačenje stanovništva s područja kotara Bosanska Dubica, Bosanski Novi i Prijedor.⁵⁷

Znakovito je da su M. Pekić i D. Čurguz u svojoj knjizi iz 1968. smatrali potrebnim naglasiti kako postoje mišljenja da se stradanje stanovništva moglo izbjeći, da nisu otišli u partizanske zbjegove. No spomenuti autori odlučno su odbacili takve tvrdnje, navodeći da je Borbena skupina »Zapadna Bosna« iselila dio stanovništva iz nekih mjesta oko Kozare, koje nije otišlo u zbjeg. Također su naveli da je, osim organiziranog odlaska u zbjeg, dio stanovništva dobrovoljno odlučio napustiti svoje domove i otići u zbjeg, sjećajući se prethodnih slučajeva kada je dolazak ustaša značio nasilje nad civilima.⁵⁸

Povlačenje civilnog stanovništva pred napredovanjem njemačkih i hrvatskih postrojbi zabilježeno je i u dnevnim izvješćima Glavnog stožera domobranstva. Tako je u vezi s napredovanjem domobranske 1. gorske divizije na crti Bosanski Novi — Kostajnica, u dnevnom izvješću od 11. lipnja 1942. navedeno:

*Neprijatelj se povlači prema jugu, tjerajući ispred sebe mnoštvo naroda.*⁵⁹

U dnevnom izvješću od 17. lipnja, u vezi s napredovanjem 1. gorske divizije, navedeno je:

*Neprijatelj odstupa u jugoistočnom pravcu odvođeći sobom ljude i stoku. Sva sela napuštena su, a kuće većinom razorene.*⁶⁰

U dnevnom izvješću Glavnog stožera domobranstva od 19. lipnja ocijenjeno je da partizani nisu uspjeli pružiti znatniji otpor napredovanju 1. gorske divizije na crti od Bosanskog Novog do Kostajnice. Otpor je pružan samo kako bi se dobilo vrijeme »za evakuaciju stanovništva i blaga«. Tako su 16. lipnja partizani počeli »u masi« odstupati prema Kozari, »odvođeći sobom« sve što su uspjeli evakuirati.⁶¹

⁵⁶ M. PEKIĆ, D. ČURGUZ, *Bitka na Kozari*, 29.

⁵⁷ Isto, 122-124.

⁵⁸ Isto, 155-157.

⁵⁹ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 162 (po podacima primljenim 11. VI. 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

⁶⁰ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 168 (po podacima primljenim 17. lipnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

⁶¹ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Strogo tajno, 19. 6. 42., Prilog dnevnom izvješću broj 170, Kratka ocjena operativne situacije.

Dakle, u početku operacije na Kozari civilno stanovništvo se, ili dobrovoljno ili po naređenju partizana, povlačilo pred napredovanjem postrojbi Borbene skupine »Zapadna Bosna«. No, kako je operacija napredovala, znatan broj civila pokušao je napustiti područje borbenih djelovanja, predajući se snagama koje su držale obruč oko kozaračkog područja. Stožer Borbene skupine »Zapadna Bosna« 25. lipnja 1942. izdao je podređenim postrojbama upute o postupanju s osobama koje pokušaju izaći iz obruča:

Sve osobe, koje iz obkoljenog područja oko Kozare i Prosare pokušaju van vlastite linije preći, imaju se uhvatiti i poslie preslušanja preko mjesta za prikupljanje zarobljenika u koncentracioni logor u St.[aru] Gradišku odnosno Jasenovac uputiti (sprovesti). Tko osobe, koje dolaze iz Kozare, propusti ili nakon zarobljavanja oslobodi, bit će radi neposlušnosti stavljen pred Ratni sud.⁶²

U dnevnom izvješću Glavnog stožera domobranstva od 6. srpnja 1942. navedeno je da su pred postavima Istočne zaprečne skupine primijećene istaknute bijele zastave te da žene i djeca čine tri četvrtine stanovništva koje je do 4. srpnja prebjeglo s područja pod nadzorom partizana. Također je, u vezi sa stanjem na području Istočne zaprečne skupine, navedeno:

Zapaženi su veći pokreti onih koji sa partizanske prostorije žele prebjeci na našu stranu. Do 4. VII. predalo se kod naših postava jugozapadno od Bos.[anske] Gradiške preko 1200 osoba najvećim dielom žena i djece koji su odpremljeni u sabirni logor u [Staru] Gradišku. Ovo predavanje nastavlja se.⁶³

U dnevnom izvješću od 7. srpnja 1942. navedeno je da se na tisuće civila predalo snagama koje su opkolile partizane, budući da među opkoljenim stanovništvom »vlada panika i isto bježi te se predaje našim četama.«⁶⁴ U dnevnom izvješću od 8. srpnja navedeno je da je skupina »Borowski« uhitila 1188 »bjegunaca«, dok je Istočna zaprečna skupina uhitila 1526 »bjegunaca.«⁶⁵ U dnevnom izvješću od 9. srpnja navedeno je da je u logor Stara Gradiška upućeno 1363 novih bjegunaca sa 102 konja, 1052 komada stoke i 25 kola.⁶⁶ A u dnevnom izvješću od 10. srpnja navedeno je da »broj bjegunaca i dalje raste«, te je Istočna zaprečna skupina uputila još 1251 civila u logor Stara Gradiška.⁶⁷

⁶² Srbija, Vojni arhiv, Arhiv Narodnooslobodilačkog rata, kut. 112, reg. br. 5/14-1, NDH, 3. gorski zdrug, Taj. Op. Broj: 646/1942.

⁶³ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 187 (po podacima primljenim 6. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

⁶⁴ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 188 (po podacima primljenim 7. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

⁶⁵ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 189 (po podacima primljenim 8. VII. 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

⁶⁶ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 190 (po podacima primljenim 9. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

⁶⁷ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 191 (po podacima primljenim 10. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

N. Barić: *Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece*

Pretpostavljam da ove dvije fotografije prikazuju stanovništvo koje se početkom srpnja 1942. iz obruča na Kozari predalo snagama NDH. Mogu se vidjeti istaknute bijele zastave. Izvor: Zbirka dr. sc. Vladimira Geigera.

Postupak vlasti NDH sa stanovništvom iseljenim s Kozare

Dok su postrojbe Borbene skupine »Zapadna Bosna« prikupljale sve veći broj civila koje su uhvatile u svome obruču, njemački poslanik Kasche je 10. srpnja 1942. razgovarao u Zagrebu s Pavelićem, u vezi sa smještajem »izbjeglica« s Kozare. Tom je prilikom zaključeno da ih na prvom mjestu treba uputiti u logor u Staroj Gradišci, a zatim ustanoviti tko su među tim ljudima partizani i suradnici partizana. Također se tom stanovništvu treba pružiti osnovna zdravstvena skrb, nakon čega se među njima mogu prikupiti radnici za rad u njemačkom gospodarstvu, dok ostali mogu biti premješteni u druge logore, ili na druge radne zadatke. Istovremeno je Pavelić objasnio da izbjeglice s Kozare ne mogu biti upu-

ćene u logor Jasenovac, budući da ondje moraju smjestiti Židove iz NDH koji bi iz Jasenovca trebali biti upućeni »na Istok«.⁶⁸

Naime, u dogovoru s Nijemcima, vlasti NDH odredile su da se upravo u ljeto 1942. velik broj Židova iz NDH deportira u istočne dijelove Njemačkog Reicha, točnije u njemački logor u Auschwitzu.⁶⁹ Smatram da je deportacija Židova iz NDH bila jedan od razloga zašto ljudi iseljeni s Kozare (najvećim ili znatnijim dijelom) nisu upućeni u logor u Jasenovcu. Osim toga, iako je prethodno navedeno kako se prebjega upućuje u logor Stara Gradiška, velika većina ljudi, što ću navesti kasnije, ipak je završila na drugim lokacijama.

U Ministarstvu vanjskih poslova NDH 7. srpnja 1942. održana je ministarska sjednica povodom izvješća koje je podnio dr. Oskar Turina, opći opunomoćenik Vlade NDH u Banja Luci.⁷⁰ Spomenuto izvješće najvjerojatnije se odnosilo na stanje na Kozari, ali ne raspoložem ni izvješćem koje je podnio Turina, niti zapisnikom spomenute ministarske sjednice. No, na spomenutoj sjednici određeno je da se prof. Hakija Hadžić pobrine za to kako bi nadležna ministarstva provodila prijedloge dr. Turine. Tako je 18. srpnja u Ministarstvu vanjskih poslova NDH, pod predsjedanjem prof. Hadžića, održana nova »ministarska sjednica za pomoć izbjeglicama s područja Kozare«. Zaključke sjednice održane tog dana navest ću kasnije u ovom prilogu.⁷¹ U vezi s time zanimljiva je i izjava ustaškog bojnika Miroslava Filipovića dana jugoslavenskim vlastima u lipnju 1945. godine:

Tada se upravo završavala akcija na Kozari i pošto je Jasenovac bio ozloglašen, to su Nijemci i biv.[ša] hrv.[atska] vlada tražili da organizira logore zarobljenika [i] evakuiranih, Ministarstvo udružbe u vezi sa Crvenim križem, vojskom i opunomoćenim ministrom [Oskarom] Turinom, a ust.[aška] obrana da s njima nema nikakve veze.⁷²

Dakle, zarobljeni odnosno prikupljeni civili s kozaračkog prostora upućeni su u sabirne logore koje je najvjerojatnije organiziralo Ministarstvo udružbe. Uostalom, na spomenutom, sastanku održanom 18. srpnja 1942. u Zagrebu, bili su i predstavnici tog ministarstva.⁷³

O kojim je sabirnim logorima riječ, govore M. Pekić i D. Ćurguz u svojoj knjizi iz 1968. godine. U njoj je objavljen faksimil zemljovida Kozare, u mjerilu 1:200.000, na kojem su označeni sabirni logori, uz objašnjenje da je zemljovid

⁶⁸ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 109.

⁶⁹ Ivo GOLDSTEIN, Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, 2001., 424-444.

⁷⁰ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 204.

⁷¹ HR-HDA-220, Ministarstvo seljačkog gospodarstva i prehrane NDH (dalje: HR-HDA-220), U. M. Broj: 796/1942., U. M. Broj: 797/1942.

⁷² A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945., Dokumenta*, Knjiga II, Prilog broj 3.

⁷³ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 212.

N. Barić: *Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece*

pronađen u »zaplijenjenoj arhivi zdravstvene službe« NDH. Prema tom zemljovidu civila s kozaračkog područja bili su razmješteni na sljedeći način:

- željeznička postaja Cerovljani kraj Hrvatske Dubice: 26.000 civila
- Prijedor: 14.500 civila
- Jasenovac: 8400 civila
- selo Mlaka: 7000 civila
- Novska: 4700 civila
- selo Jablanac: 4000 civila
- Stara Gradiška: 1300 civila
- selo Rajići: 600 civila
- selo Bodegraj: 500 civila
- selo Grabovac: 500 civila
- selo Lađevac: 500 civila
- selo Paklenica: 500 civila

Bila je riječ o ukupno 68.500 osoba.⁷⁴ Ovo se u znatnoj mjeri poklapa s kasnijom tvrdnjom općeg opunomoćenika Vlade NDH, dr. Oskara Turine, koji je izjavio da se morao skrbiti za više od 68.000 »bjegunaca«, odnosno prisilno iseljenih osoba, kao i zarobljenika s Kozare smještenih u »posebne logore«.⁷⁵

Ostaje otvoreno pitanje koliko je, među tih 68.500 osoba, bilo onih koji su, kako je prethodno navedeno, upućeni u njemački logor u Zemunu ili na rad u Njemačku, u organizaciji Hansa Petersena. Moguće je da je u navedeni broj uključen i dio osoba koje su zatim strijeljane, pod optužbom da su partizani ili njihovi suradnici.

Dovođenjem nekoliko desetaka tisuća osoba s područja Kozare u navedene logore, pred vlasti NDH postavilo se pitanje njihovog zbrinjavanja. Važniji zaključci spomenute ministarske sjednice održane u Zagrebu 18. srpnja 1942., koji su se odnosili na spomenute logore, glase:

U logorima će se odmah rastaviti Hrvati od Srba, i prvi će biti upućeni na druga mjesta, a o tome će voditi brigu Ministarstvo udruge. [...] Dr. Turina imenovat će zapovjednike logora i dati im iscrpne upute o njihovim dužnostima i radu. [...] Zamolit će se, da se iz Glavnog stana Poglavnika uputi na teren jedna ličnost, koja bi svojim ugledom prisilila sve na poštovanje izdanih naređenja i odredba. [...] Upućuje se Dr. Grga Ereš za pomoćnika Dr. Turine, kojemu je osobita dužnost često posjećivanje logora i voditi brigu, da se stvorene odluke i naredbe Dr. Turine bezodvlačno izvrše.⁷⁶

Te je logore sredinom srpnja 1942. posjetio i dr. Ivo Petrić, ministar zdravstva NDH. Po povratku u Zagreb, on je 22. srpnja 1942. za dnevnik *Hrvatski narod* izjavio:

⁷⁴ M. PEKIĆ, D. ČURGUZ, *Bitka na Kozari*, 160-161.

⁷⁵ HR-HDA-227, Ministarstvo vanjskih poslova NDH (dalje: HR-HDA-227), D. T. Broj: 19/1944.

⁷⁶ HR-HDA-220, U. M. Broj: 797/1942.

Nezavisna Država Hrvatska ne bori se protiv žena i djece, kao partizani, koji su zvjerski pomorili velik broj žena i djece, već se nošena mišlju čovječnosti brine i za one, koji to možda i nису zavriedili. Država je već prije našeg dolaska tamo uputila veliku količinu hrane, poslala 20 liečnika, 15 sestara, 5 razkužitelja, liekove, zavojno i razkužno tvorivo, serume i cjepiva. Sve mjestne, obćinske i kotarske, kao i župske oblasti, ustaške postrojbe, Zdravstveni [Higijenski] zavod u Banja Luci i postrojbe Crvenog križa pojaćale su u tom području svoju djelatnost, da pomognu prebjege i da im uzmognu nakon njihove katastrofe u Kozari saćuvati i spasiti živote.⁷⁷

Dr. Petrić je, u pružanju pomoći prebjezima s Kozare, među kojima je većina žena i djece, posebno istaknuo rad zdravstvenog osoblja u Jablancu, Mlaki i Prijedoru:

*Svuda su u tili čas uprilićene ambulante i prihvatne bolnice za bolestne te razkuživanje za brojne šugavce, koje se redi i ćisti od veoma velikog broja uši. Nije to mali posao, jer je zamazanost i ušljivost kod sviju dosegla svoju najveći stupanj. Osim toga svi se postepeno cijepe protiv tifusa i griže, a kod ranjenika se ćiste i povijaju rane [...]. Sve ovo iziskuje najveće napore, jer je ogromna masa zaušena, zagaćena i bolestna stigla nakon partizanskog uništenja naglo, u kratkom roku od nekoliko dana.*⁷⁸

Svemu navedenom ministar dr. Petrić nije zaboravio dati šire politićko objašnjenje, pri ćemu se poslužio ćinjenicom da su partizani, nakon što su u svibnju 1942. zauzeli Prijedor, terorizirali hrvatsko stanovništvo u tom mjestu:

*Na prvi pogled manje je jasan za obićnog ćovjeka ovaj najplemenitiji postupak i najveća briga, koja se poklanja sa strane ustaške hrvatske države prema ljudima, koji obzirom na njihova djela ne bi objektivno zaslućili ni crno ispod nokta. Eto u tom mućenićkom Priedoru baš vidjeli smo u logoru od 3.500 prebjega skladan i naporan rad svih naših oblasti. Među poludivljim ljudima, ženama i djecom, kuha se i dieli hrana iz naših vojnićkih kotlova, donosi se slama za lećaje, donosi se rublje, povoji i liekovi za bolestne, daju im se serumi i cjepiva, riba ih se i ćisti od uši i t. d. [...] Ćovjek se doista mora zamisliti, nije li paradoks, da se u tom istom Priedoru danas pokazuje tolićko srca i poćrtvovnosti prema jednoj skupini, ćiji su pripadnici do nedavno na tom istom mjestu kopali našim ljudima oći, ćupali grkljane i sjećli ih na komadiće. Ali to nije paradoks, to je hrvatska bit, to je Hrvatu priroćeno, to je odraz visokog stupnja naše uljudbe.*⁷⁹

Nesumnjivo, cijeli ćlanak u *Hrvatskom narodu* imao je snaćnu politićko-promidćbenu poruku i ne moće ga se shvatiti kao kritićki opis stvarnog stanja. S

⁷⁷ »Zauzimanje i briga Hrvatske državne vlade oko partizanskih prebjega sa Kozare«, *Hrvatski narod, glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb, br. 483, 23. srpnja 1942., 3.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto.

druge strane, ipak smatram znakovitim činjenicu da ga je promidžba NDH objavila, ističući brigu za iseljene s Kozare, iako to oni »nisu zavrijedili«. Važno je vidjeti koliko su izjave dr. Petrića odgovarale stvarnom stanju.

Higijenski zavod u Banja Luci, u svome izvješću od 15. studenog 1942., ocijenio je da je tijekom te godine evakuacija stanovništva s Kozare, pri čemu je u logore smješteno više od 50.000 osoba, predstavljala velik izazov za zdravstvenu službu. Evakuiranima s Kozare trebalo je ukazati liječničku pomoć, očistiti ih od ušiju i raskužiti. O tome je Higijenski zavod u Banja Luci nadređenim vlastima 19. kolovoza 1942. podnio opširno izvješće.⁸⁰ Nisam imao priliku naći spomenuto izvješće.

Izvješće Velike župe Livac i Zapolje u Novoj Gradiški, od 19. kolovoza 1942., o zdravstvenom stanju tijekom prethodnog tjedna, također ukazuje na to da su u pružanju zdravstvene pomoći iseljenima s Kozare sudjelovali vojni, odnosno domobranski liječnici, kao i predstavnici Hrvatskog Crvenog križa. U tom je izvješću navedeno:

Stanje zdravstva u kotarevima Prnjavor, Bos.[anska] Gradiška i Bos.[anska] Dubica je za sada ne pregledno. Akcija vojske je donedavna na tom području djelovala. Stoga su izvještaji slabi ili nikakovi. [...] Na području gdje je radila vojska bili su prisutni brojni vojnički liječnici a radio je i Crveni križ samo nijesu dostavili Velikoj župi nikakovih podataka. Pronađeno je u selima ispod Kozare dosta gladne djece i oboljele na dizenteriji i to grupa Fleksner koja su umiruća odvedena Crvenom križu u Zagreb a po tom u bolnicu za zarazne bolesti u Zagrebu gdje su i umrla. Mala djeca nijesu znala ni imena tako da su se po brojevima uvodila u evidenciju i kao takova zakapala.⁸¹

Ipak, dokumenti Ministarstva zdravstva NDH koje sam pregledao daju nešto potpuniju, iako i dalje necjelovitu sliku o naporima tog ministarstva i drugih oblasti NDH na zdravstvenom zbrinjavanju evakuiranih s Kozare. Tako se Ministarstvo zdravstva 14. srpnja 1942. obratilo Kotarskoj oblasti u Novskoj:

Određujem, da depedikulaciju i ostale zdravstvene mjere protiv zaraznih bolesti u logoru Novska preuzme kotarski liječnik Dr. Marijan Derkos i općinski liječnik Dr. Mijo Škrljac iz Novske. U spornim pitanjima izvolite se obratiti na Dom narodnog zdravlja u Novoj Gradiški, koji ima cjelokupni stručni nadzor. Dr. Dimnjaković Stjepan ima da preda dužnosti kotarskom liječniku Dr. Marijanu Derkosu i nakon toga razrješava ga se daljnje dužnosti.⁸²

U logoru u Novskoj se, kako je prethodno navedeno, nalazilo nekoliko tisuća osoba iseljenih s Kozare. Opći opunomoćenik Vlade NDH u Banja Luci, dr.

⁸⁰ HR-HDA-227, D. T. Broj: 19/1944.

⁸¹ Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945.*, Dokumenta, Knjiga I, Beograd, Jasenovac, Narodna knjiga, Spomen-područje Jasenovac, 1986., dok. br. 169. Isti je dokument ponovno objavljen u: Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Knjiga IV, Jagodina, Gambit, 2007., dok. br. 39.

⁸² HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 44.780-Z-1942.

Oskar Turina, uputio je, najvjerojatnije 17. srpnja 1942., Ministarstvu zdravstva brzojav sljedećeg sadržaja:

Neki dodijeljeni domobranski liječnici tvrde da ih zapovjednik Hočevar poziva 17. o.[vog] mjeseca natrag u Zagreb. Ja sam njihov odlazak zapričio jer je jučer prebjeglo daljnjih desetak hiljada prebjeglica. Molim uredite odmah stvar sa domobranstvom.⁸³

Po primitku brzojava u Ministarstvu zdravstva, na njemu je napisano »Uređeno«⁸⁴ Turina je očito mislio na domobranskog generala-liječnika Antu Hočevara, zapovjednika Glavne domobranske bolnice.⁸⁵ Iz brzojava proizlazi da su Turini trebali domobranski liječnici koji su morali osigurati zdravstvenu skrb za novih 10.000 osoba evakuiranih s Kozare, odnosno »prebjeglica«.

Po nalogu Ministarstva zdravstva, iz Zagreba su 14. srpnja u Jablanac otputovali liječnici dr. Leopold Auf, dr. Herbert Klemenčić i dr. Slavko Župan. Njihov je zadatak bio da u Jablancu uspostave privremenu stanicu za sprečavanje zaraznih bolesti. Krajem srpnja, nakon povratka u Zagreb, u izvješću o svome radu, naveli su:

[...] doputovali smo dne 14. o. mj. iz Zagreba u Mlake [Mlakul], te smo bili odmah upućeni na zdravstveni rad u Jablanovu [Jablancu] da pružimo liječničku pomoć izbjeglicama u mjestu Jablanovu [Jablancu] i u logoru. Od 15. do 17. cjepili smo po prvi put 2000 ljudi a osim toga smo potrebnima pružili liječničku pomoć i liječničke savjete. Dne 17. o. mj. došla su još 2 liječnika t.j. Doktor Silobrčić Pero i Dr. Vadkov Nikola sa 2 dobrovoljne sestre pomoćnice crvenog križa. Nastavilo se ciepljenjem i zdravstvenim radom, tako da smo do 25. pocijepili prvi i drugi put (vakcinacija). Uz svoj rad u Jablanovu [Jablancu] dne 22. VII. cjepili smo čitavo pučanstvo u Mlaki po drugi put. (U oba mjesta oko 10.000 ljudi). Za vrijeme našega boravka u Jablanovu [Jablancu] umrlo je po logorima i kućama preko 30, što odraslih, što djece. Porodilo se je 21 djece, gravidnih 102, pobačaj 1. Zdravstveno stanje pučanstva je sljedeće: U glavnome je jako izgladnjelo, smrtnost među malodobnom djecom je visoka. Najveći postotak je gastrointestinalnih poremećaja, svrab u velikom postotku sa vrlo čestim ekcemima i piodermijama. Ustanovili smo oko 100 slučajeva malarije sa kliničkom slikom. Slučajeva pjegavog tifusa i trbušnog tifusa, dizenterije ili drugih zaraznih bolesti nije se moglo do sada ustanoviti. Kod 10-12 slučajeva flegmena i panaricija pružili smo liječničku pomoć. U logoru i u mjestu su takove prilike, da je uopće bilo nemoguće sprovesti dezinfekciju i desinsekciju, jer nema uopće prikladne prostorije za sprovedbu toga a niti su nam bile dane mogućnosti za to. Pučanstvo u logo-

⁸³ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 46.462-Z-1942.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Za osnovne podatke o Anti Hočevaru vidjeti: *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.—1945.*, Zagreb, Minerva, 1997., 157.

N. Barić: *Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece*

ru je pod vedrim nebom i izloženo nepogodama vremena a ono malo što je pod krovom, stanuje prenatrpano. Pošto smo sve pregledali i pociepili (prvi i drugi put) to smo prema tome savjesno izvršili povjerenu nam dužnost. Moramo spomenuti da nismo imali dovoljnu količinu liekova, usprkos ponovnog traženja, da smo radi pomanjkanja joda i alkohola morali upotrebiti privatni alkohol i benzin te i štrcala jednoga od nas, a da ne govorimo o tome da za broj od oko 10.000 ljudi nije bilo ni za 10 % dovoljna količina liekova. Najviše pomanjkanje je bilo tannalbina i karbo animalis. Trebalo je još kinina u manjoj mjeri. Malo je bilo liekova proti svrabu. Zavojnog materijala je bilo relativno dovoljno a nije posve dovoljno bilo masti za rane. Vrlo nam je falilo joda i alkohola.⁸⁶

Dr. Nikola Vadkov je 25. srpnja 1942. napisao potvrdu da su liječnici Auf, Klemenčić, Silobrčić i Župan dovršili povjereni im zadatak cijepjenja ljudi u logoru i selu Jablanac. Budući da u logoru više nisu postojali nikakvi lijekovi, njihova daljnja prisutnost bila je nepotrebna te su vraćeni u Zagreb.⁸⁷ Kasnije je Ministarstvo zdravstva, na traženje dr. Vadvkova, izdalo uredovnu potvrdu o njegovom radu na zbrinjavanju iseljenih s Kozare:

Kojom se potvrđuje, da je Dr. Nikola Vadkov, asistent medicinskog fakulteta hrvatskog sveučilišta u Zagrebu bio poslan rješanjem ovog ministarstva od 16. srpnja 1942. Z broj 45.443-42. na liečnički rad u logor u Mlaki kao i u logor Jasenovac, gdje je bio na terenskom radu od 17. srpnja o. g. do 2. kolovoza o. g.⁸⁸

Spomenuti liječnici nisu bili jedini koji su radili na pružanju zdravstvene pomoći stanovništvu iseljenom s Kozare. Tako je, primjerice, 19. srpnja 1942. zdravstvenu skrb u Dubici trebao preuzeti ustaški liječnik, dr. Ivo Karadole, s drugim liječnicima i zdravstvenim osobljem.⁸⁹

Također treba spomenuti da je na ministarskoj sjednici, održanoj 18. srpnja 1942., koja se bavila pitanjima vezanim za Kozaru, iznesen prijedlog da se izvrši smjena liječnika koji su dotad na terenu pomagali iseljenima s Kozare, budući da su morali raditi u vrlo teškim uvjetima. Također je predloženo da na taj zadatak ne treba slati veći broj liječnika, već uputiti na teren medicinare koji će pomagati i raditi pod nadzorom liječnika.⁹⁰

⁸⁶ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 48.152-Z-1942.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 58.603-Z-1942.

⁸⁹ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 45.785-Z-1942. Nisam uspio pronaći podatak na kojoj se dužnosti tada nalazio dr. Karadole. Kasnije je bio pričuvni ustaški satnik-liječnik u Poglavnikovim tjelesnim sdrugovima, a krajem 1944. unaprijeđen je u čin pričuvnog ustaškog bojnika-liječnika u istoj postrojbi. Vidjeti: HR-HDA-1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i Narodnooslobodilačkog pokreta (dalje: HR-HDA-1549), III-103/65, NDH, Ured Poglavnika, U.P.T.S. Broj: 22.532/1944.

⁹⁰ HR-HDA-220, U. M. Broj: 796/1942.

Kao što se iz navedenog vidi, Ministarstvo zdravstva NDH poduzimalo je mjere kako bi se osobama iseljenim s Kozare pružila osnovna zdravstvena pomoć i kako bi se cijepile. Osim toga, vidljivo je da je tu pomoć bilo teško osigurati u potrebnoj mjeri, a slično stanje bilo je i s prehranom.

Ministarstvo zdravstva uputilo je 18. srpnja brzojav dr. Oskaru Turini, obavještavajući ga da u logorima za iseljene s Kozare nema hrane i zahtijevajući da pošalje »obećanu hranu i sol«. Isto ministarstvo uputilo je brzojav sljedećeg sadržaja i ustaškom satniku Vjekoslavu Luburiću:

Zakupljenu stoku za bolnice i ustanove min.[istarstva] zdrav.[stva] 1.000 krava sa teladi, 500 volova, 500 svinja i 250 konja zadržite u logoru Jasenovac i Staroj Gradiški. Izaslanici min.[istarstva] zdravstva dolaze 19. [srpnja] da daljnje urede.⁹¹

Očito je bila riječ o stoci koja je zaplijenjena tijekom operacije na Kozari, ili oduzeta iseljenima s Kozare, koju je Ministarstvo zdravstva — pretpostavljam — namjeravalo dodijeliti za prehranu iseljenih s Kozare. I na ministarskoj sjednici za pomoć izbjeglicama s područja Kozare, održanoj 18. srpnja 1942., donesen je zaključak da Ministarstvo obrta, veleobrti i trgovine stavi dr. Turini na raspolaganje potrebnu hranu, a Državni monopoli potrebne količine soli.⁹²

Unatoč tome, stanje s prehranom nije se popravilo. Zato je Ministarstvo zdravstva 23. srpnja 1942. uputilo novi brzojav dr. Turini, obavještavajući ga da Središnjica Hrvatskog Crvenog križa u Zagrebu javlja da prebjezi u Jablancu i Mlaku i dalje nemaju dovoljno hrane. Dr. Turina zamoljen je da, u vezi s navedenim problemom, poduzme potrebne mjere.⁹³

Grga Ereš, koji je bio dodijeljen na posao kod općeg opunomoćenog ministra, dr. Turine, tijekom ispitivanja pred jugoslavenskim vlastima nakon rata, izjavio je da su zbog velikog broja ljudi s Kozare, dovedenih u Mlaku i Jablanac, njihov smještaj, kao i higijenske i prehrambene prilike bili »očajni«. Ereš također navodi da je ustaški liječnik, dr. Karadole, intervenirao kako bi se tim ljudima osigurala hrana, nakon čega su dobili određene količine kukuruza i krumpira.⁹⁴

Početak godine 1943., obrazlažući troškove koje je imao od lipnja do studenog 1942., dok je bio na dužnosti općeg opunomoćenika Vlade NDH u Banja Luci, dr. Turina navodi da je potrošio 242.162 kune za prehranu »bjegunaca i prisilno izseljenog pučanstva te zarobljenika iz Kozare«. Također je naveo da je trebalo odvojiti sredstva za putne troškove i dnevnice liječnika, bolničara i bolničarki, kao i za lijekove i dezinfekcijska sredstva koje je, u međuvremenu

⁹¹ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 45.785-Z-1942.

⁹² HR-HDA-220, U. M. Broj: 797/1942.

⁹³ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 46.936-Z-1942.

⁹⁴ HR-HDA-1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: HR-HDA-1561), svitak 20, snimka 53, Nastavak zapisnika o saslušanju osumnjičenika Ereš Grga u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti u Zagrebu dana 14. IX. 1947 godine.

N. Barić: *Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece*

ukinuto Ministarstvo zdravstva NDH, odredilo za zdravstvenu skrb u logorima u koje su smješteni ljudi iseljeni s Kozare.⁹⁵

Još jednom možemo zaključiti da su nadležne vlasti NDH (Ministarstvo udružbe, Ministarstvo zdravstva i opći opunomoćenik vlade NDH u Banja Luci) poduzimale mjere kako bi zbrinule iseljene s Kozare, ali se isto tako može reći da su uvjeti života i položaj iseljenih u sabirnim logorima u zdravstvenom i prehrambenom stanju bili vrlo slabi.

Na kraju treba spomenuti da je njemački poslanik Kasche 20. srpnja 1942. napisao bilješku o postupanju s izbjeglicama s borbenog područja zapadne Bosne.⁹⁶ O sadržaju te bilješke opširnije ću pisati kasnije u ovom prilogu. Kasche je svoju bilješku istog dana predao hrvatskom ministru vanjskih poslova, dr. Mladenu Lorkoviću, a on ju je 21. srpnja prosljedio Anti Paveliću.⁹⁷ Određeni povjesničari drže je Kascheova bilješka automatski predstavljala izvršnu smjernicu, odnosno dogovor hrvatskih i njemačkih predstavnika za buduće postupanje.⁹⁸ Nasuprot tome, moje je mišljenje da Kascheova bilješka uglavnom nije provedena.

Gospodarsko »praznjenje« prostora i planovi za kolonizaciju Kozare

Opisano je kako su Borbena skupina »Zapadna Bosna« i vlasti NDH područje oko Kozare ispraznili od stanovništva. U ovom dijelu odvojit ćemo se od njihove daljnje sudbine i posvetiti načinu na koji je likvidacija partizana i evakuacija stanovništva otvorila NDH mogućnost iskorištavanja gospodarskog potencijala toga područja.

Na samom početku operacije, sredinom lipnja 1942., domobranska 1. gorska divizija napredovala je na crti od Dobrljina do Kostajnice te istovremeno započela s prikupljanjem velikih količina stoke, pronađene na tom području.⁹⁹

Njemački poslanik Kasche se 10. srpnja 1942. sastao s Pavelićem i predložio da, nakon okončanja operacije na Kozari, predstavnici Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH na tom području započnu s iskorištavanjem šuma. Predviđeno je da u tim poslovima može sudjelovati i mjesno stanovništvo koje nije sumnjivo zbog suradnje s partizanima. Tako bi za potrebe NDH i Njemačkog Reicha bilo osigurano drvo po povoljnim cijenama. Pavelić je dao načelnu suglasnost, nakon čega je Kasche prenio upute Njemačkom poslanstvu u Zagrebu da pripremi mjere oko iskorištavanja šuma na Kozari.¹⁰⁰

⁹⁵ HR-HDA-227, D. T. Broj: 19/1944.

⁹⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 114.

⁹⁷ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 213.

⁹⁸ Tomislav DULIĆ, *Utopias of Nation, Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941—42*, Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis, 2005, 247-248.

⁹⁹ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 166 (po podatcima primljenim 15. VI. 1942 godine do 9 sati) Tok operacije »Kozara«.

¹⁰⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 109.

Njemački general Glaise von Horstenau je 15. srpnja 1942. posjetio Banja Luku i ondje razgovarao s domobranskim generalom Ivanom Brozovićem, koji mu je rekao da nakon okončanja čišćenja Kozare na tom području treba početi s krčenjem šuma i odvozom drva, a treba posvetiti pažnju i žetvi.¹⁰¹ U istom razdoblju Banja Luka je posjetio i ministar vanjskih poslova dr. Lorković, koji je u svojem izvješću Paveliću, u vezi sa stanjem na području Kozare, izjavio:

*Stoka, koja se cijeni na kojih deset tisuća grla, raspuštena je kojekuda, a da do sada nije ništa jasno o njoj odlučeno.*¹⁰²

Na ministarskoj sjednici, održanoj u Zagrebu 18. srpnja 1942., koja se bavila pitanjima Kozare, među ostalim je donesen zaključak da se poduzmu mjere koje će spriječiti eventualne zloupotrebe stoke i imovine zatečene na području Kozare:

*U dnevnoj zapovjedi svih domobranskih i ustaških postrojbi, koje djeluju na području Kozare upozorit će se domobrani i ustaše na teške posljedice, ako se ogriješe o naređenja u pogledu čuvanja zaplijenjene stoke i ostale posebničke imovine.*¹⁰³

Kao što je vidljivo, vlasti NDH, ali i Nijemci, imali su želju u gospodarskom smislu iskoristiti operaciju protiv partizana na Kozari. Na prvom mjestu bilo je prikupljanje stoke koja je ostala nakon borbi. Još za vrijeme provođenja operacija protiv partizana, uspostavljena su povjerenstva za prikupljanje stoke, pri čemu je ona okupljena u glavnim sabiralištima u Banja Luci, Bosanskoj Dubici, Bosanskoj Gradišci, Jasenovcu i Prijedoru, kao i u nekoliko pomoćnih sabirališta. U njima je ukupno prikupljeno 25.363 grla stoke, odnosno 16.352 goveda, 2408 konja, 541 koza, 4313 ovaca i 1749 svinja.¹⁰⁴

Posao oko prikupljene stoke preuzeli su predstavnici Zavoda za kolonizaciju NDH. Prikupljena stoka razvrstana je na onu za držanje i onu za klanje. Stoka za držanje podijeljena je na rasplodnu, mliječnu i zaprežnu, a zatim dodijeljena na privremeno držanje »vrijednim i marljivim hrvatskim seljacima« u okolini Kozare. Pritom su provedene mjere kojima se pazilo na to da seljaci ni na koji način ne zloupotrijebe dobivenu stoku. Ostatak ove stoke dodijeljen je na privremeno držanje seljacima u ostalim dijelovima NDH, najviše u Hrvatskom zagorju, kao i osobama koje je na određene posjede naselio Zavod za kolonizaciju.

¹⁰¹ B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 354.

¹⁰² N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 195. U ovoj knjizi navedeno je da je ovo izvješće Mladena Lorkovića za Antu Pavelića napisano »prije« 1. srpnja 1942., iako je očito da je napisano sredinom srpnja 1942. godine.

¹⁰³ HR-HDA-220, U. M. Broj: 797/1942.

¹⁰⁴ Izvještaj odsječnog nadstojnika Zavoda za kolonizaciju A. Vrčkovića, Banja Luka, 25. listopada 1942. Prijepis Centralne gradske komisije, prijepis Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, dne 12. listopada 1945. Faksimil dokumenta objavljen u: D. R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, 396-398.

Navedeni zavod trebao je nastaviti s nadzorom stoke, u skladu sa zakonskim propisima i odredbama nadređenih vlasti.¹⁰⁵

Kada je riječ o konjima prikupljenim na području Kozare, oni su predani predstavnicima domobranstva, koji su odabrali konje sposobne za vojne potrebe, a ostale podijelili seljacima na privremeno držanje. Stoka određena za klanje dodijeljena je predstavnicima nadležnih institucija, kako bi se preradila u meso za prehranu domobranstva, ili u konzervirano meso.¹⁰⁶

Također treba spomenuti da su civili, prikupljeni na kozaračkom prostoru i dovedeni u sabirne logore, doveli sa sobom i dio svoje stoke. Nisu je smjeli klati za vlastitu prehranu, a prije no što su deportirani na područja sjeverno od Save, stoka im je oduzeta.¹⁰⁷

Ministar dr. Lorković se 13. srpnja 1942. sastao s generalom Stahlom, koji mu je rekao da je otpor partizana na njegovom operativnom području skršen, ali da treba provesti daljnje akcije čišćenja. Kada je riječ o žetvi na tom području, general Stahl je izjavio da je za taj posao na području pod njegovim zapovjedništvom potrebno uputiti dovoljan broj vojnički ustrojenih radnih postrojbi, popunjenih ljudima koji nisu rođeni u tom kraju.¹⁰⁸

Nadležni hrvatski dužnosnici izvijestili su dr. Lorkovića da će na područje Kozare od 19. srpnja početi stizati skupina od 1500 poljoprivrednih radnika iz Hrvatskog zagorja, koje će voditi 20 agronoma. Predviđeno je da se u poljoprivrednim radovima na području Kozare naknadno angažiraju i dodatni radnici kao napoličari.¹⁰⁹ Nedugo zatim general Stahl izrazio je protivljenje dolasku poljoprivrednih radnika iz Hrvatskog zagorja na Kozaru. Stahl je smatrao da bi ih mogli ometati partizani i ponovio da žetvu na području Kozare mora obaviti domobranstvo ili postrojbe radne službe. No, nakon što je general Stahl 22. srpnja 1942. u Zagrebu razgovarao s Antom Pavelićem, ipak se suglasio s prijedlogom da 2000 radnika iz Hrvatskog zagorja započne sa žetvenim radovima na području između Stare Gradiške i Banja Luke, pri čemu su, u dogovoru sa Stahlom, trebali nastaviti žetvu u pravcu zapada.¹¹⁰

Zavod za kolonizaciju NDH je do 22. srpnja već prikupio 2000 poljoprivrednih radnika s kosama i drugim alatkama, uputivši ih u sabirališta u mjestima Banja Luka, Bosanska Dubica, Bosanski Novi i Prijedor, odakle su trebali krenuti u žetvu na području Kozare.¹¹¹

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945., Dokumenta*, Knjiga III, Narodna knjiga, Beograd, Jasenovac, Spomen-područje Jasenovac, 1987., dok. br. 85; HR-HDA-421, Odjeljenje bezbjednosti, kut. 123, Federalna Država Hrvatska, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zagreb, Broj: 2018/1945.

¹⁰⁸ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 195-196.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Isto, 212.-214.

Krajem srpnja 1942. u Bosansku Gradišku stigli su i pripadnici poluvojne radne organizacije Državna časna radna služba, koji su također sudjelovali u žetvi na području Kozare, do crte do koje je to, iz sigurnosnih razloga, dopuštala njemačka vojska.¹¹²

Predstavnici Zavoda za kolonizaciju, upućeni na područje Kozare, krajem listopada 1942. izvijestili su da su na području Kozare i Prosare prikupili znatne količine poljoprivrednih dobara, između ostalog, kukuruza, pšenice, šljiva te sijena i slame, a prikupljeno je i dosta poljoprivrednih strojeva i alata. Na prikupljanju ovih dobara radilo je i domobranstvo i Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac, pri čemu je dolazilo do sukoba s partizanima koji su pokušavali onemogućiti poljoprivredne radove. Među radnicima koje je angažirao Zavod za kolonizaciju bilo je i žrtava, ali je ipak ostvaren uspjeh jer je prikupljanje prehrambenih proizvoda, između ostalog, smatrano načinom da se oteža opskrba partizana na tom području. Zavod za kolonizaciju ocijenio je da su dužnosnici Državne časne radne službe pri navedenim radovima pokazali nedovoljan angažman, za razliku od ostalih državnih činovnika koji su bili na razini zadatka:

Radnici koji su bili zaposleni kod ovih radova dobili su plaću u žitu i ostalim zemaljskim plodovima, pa je time tome siromašnom svijetu najefikasnije pomognuto u sadašnjim teškim vremenima. Pored toga biće među tim radnicima i dosta veliki broj kolonista za ovo područje, kad se bude pristupilo tome poslu, jer su vidjeli bogatstvo ovih krajeva.¹¹³

Navedeno spominjanje kolonista pokazuje da je bilo razmišljanja o naseljavanju hrvatskog stanovništva na područje Kozare. U vezi s ovime treba spomenuti da je general Stahl, sredinom srpnja 1942., odredio da žene, djeca i starci na području Kozare ostanu u svojim domovima. Također je predvidio da se žene i djeca, evakuirani tijekom operacije protiv partizana, od 25. srpnja 1942. počnu vraćati svojim kućama. Nasuprot tome, Stahl je odredio da muške osobe starije od 14 godina, osim staraca, budu evakuirane u sabirne logore, odnosno da nemaju pristup području očišćenom od partizana.¹¹⁴ Dakle, general Stahl smatrao je da bi barem dio iseljenog stanovništva, odnosno žene, djecu i starce, trebalo zadržati u njihovim domovima na području Kozare. No, kao što će biti prikazano kasnije u ovom prilogu, to se nije dogodilo.

Sredinom srpnja 1942. i ministar dr. Lorković, u izvješću Anti Paveliću, osvrnuo se na »konačno smještanje evakuiranih žena i staraca« s Kozare (Lorković ni-

¹¹¹ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 46.822-Z-1942.

¹¹² A. MILETIĆ, *Konzentracioni logor Jasenovac 1941—1945.*, Dokumenta, Knjiga III, dok. br. 85.

¹¹³ Izvještaj odsječnog nadstojnika Zavoda za kolonizaciju A. Vrčkovića, Banja Luka, 25. listopada 1942. Prijepis Centralne gradske komisije, prijepis Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, dne 12. listopada 1945. Faksimil dokumenta objavljen u: D. R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, 396-398.

¹¹⁴ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 110, dok. br. 112.

je spominjao djecu, budući da ih se namjeravalo povjeriti na državno odgajanje, o čemu ću pisati kasnije). Dr. Lorković je naveo kako general Stahl smatra da na Kozari treba obaviti žetvu, odnosno prikupljanje poljoprivrednih proizvoda, nakon čega bi se iseljeni s tog područja, s iznimkom mladića i muškaraca, mogli vratiti svojim domovima. No, njemački poslanik Kasche zastupao je suprotno mišljenje, rekavši dr. Lorkoviću da se »samo po sebi razumije« kako će područje Kozare biti naseljeno hrvatskim stanovništvom. Osim toga Kasche je izjavio da su predstavnici Njemačke narodne skupine u NDH zainteresirani da dio žena s Kozare radi na imanjima te skupine u drugim dijelovima države. U svakom slučaju Kasche je smatrao da bi stanovništvo evakuirano s Kozare bilo »opasno« vratiti njihovim kućama. Čini se da se i Lorković slagao s ovim mišljenjem jer je istaknuo da se jasno vidi kako je stanovništvo iseljeno s Kozare naklonjeno partizanima.¹¹⁵

Nedugo kasnije poslanik Kasche je u spomenutoj bilješci od 20. srpnja 1942. naveo da pretpostavlja da je u interesu NDH da uz ceste od Bosanske Gradiške do Banja Luke i od Prijedora do Dubice naseli »pouzdanije stanovništvo«, smatrajući da bi u sela uz te prometnice, koja su trenutačno ispražnjena, trebalo naseljavati »pouzdanije seljake«. Nakon što bi novo stanovništvo više godina obrađivalo zemlju u tim mjestima, ti bi posjedi mogli postati njihovo vlasništvo. U istoj bilješci Kasche je ponovio da bi se veći broj žena iseljenih s Kozare moglo angažirati kao radnu snagu na imanjima pripadnika Njemačke narodne skupine. U skladu s navedenim zaključkom, predstavnici te skupine već su stupili u kontakt s glavnim opunomoćenikom Vlade NDH, dr. Oskarom Turinom. Kasche je, pored toga, smatrao da bi obitelji osoba koje su se, nakon iseljavanja s Kozare, javile za rad u Njemačkoj, načelno trebalo vratiti kućama na kozaračkom području, a nakon određenog vremena na isti bi način trebalo postupiti i s ostalim iseljenim pravoslavnim stanovništvom s tog područja. No, to se nije smjelo primijeniti na obitelji čiji su članovi bili partizani, ili su pomagali partizane. Takvim obiteljima trebalo je oduzeti vlasništvo nad njihovom imovinom na području Kozare i raseliti ih u druge dijelove NDH.¹¹⁶

Dana 23. srpnja 1942. Kasche je izvijestio Berlin da Vlada NDH namjerava područje Kozare očišćeno od partizana »dijelom« naseliti hrvatskim seljacima, dok bi pravoslavno stanovništvo s tog područja bilo preseljeno u druge dijelove države. Kasche je ocijenio da bi naseljavanje hrvatskih seljaka na područje Kozare predstavljalo velik uspjeh za NDH, zbog »historijske tradicije« tog prostora. Smatrao je da ne treba brinuti zbog preseljenja pravoslavnog stanovništva s Kozare u druge dijelove NDH, budući da ono neće izazivati »daljnje uznemirenje«. U svome izvješću Kasche je ipak priznao da nema jamstava za uredno provođenje preseljenja pravoslavnog stanovništva s Kozare u druge krajeve države,

¹¹⁵ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 195-196.

¹¹⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 114.

uz napomenu da pregovori Vlade NDH i nadležnih njemačkih predstavnika o tom pitanju još traju.¹¹⁷

Iz svega navedenog može se zaključiti da je general Stahl smatrao da bi žene, djeca i starci s Kozare trebali ostati u svojim domovima, dok je poslanik Kasche, očito uz odobravanje predstavnika NDH, bio mišljenja da iseljeno stanovništvo ne bi trebalo vraćati u to područje, ili barem ne odmah, predlažući djelomičnu kolonizaciju hrvatskim stanovništvom.

U međuvremenu, početkom rujna 1942., započelo je naseljavanje hrvatskih — katoličkih i muslimanskih — izbjeglica iz istočne Hercegovine na dio područja ispražnjenog tijekom operacije Borbene skupine »Zapadna Bosna«. Više tisuća tih izbjeglica trebali su biti smješteni u dvadesetak sela na području od Bosanske Kostajnice, preko Bosanske Dubice, do Bosanske Gradiške. Izbjeglice su smještene u »napuštene srpske domove«, odnosno u sela iz kojih su Srbi iseljeni. Nadležni za naseljavanje zahtijevali su da se tim hrvatskim izbjeglicama osigura zaštita, odnosno da im se podijeli oružje.¹¹⁸ Vrlo brzo pokazat će se da su zahtjevi za osiguranjem, odnosno oružjem, bili opravdani. Već početkom rujna 1942. izbjeglice naseljene u blizini Bosanske Dubice obišli su partizani, poručivši im da će ih, kada ponovno dođu, »sve pobiti«. Nakon toga izbjeglice su napustile spomenuta sela, povlačeći se preko Une, pri čemu se najveći dio zadržao u Bosanskoj Dubici. Kotarska oblast u tom mjestu ocijenila je da dolazak ovih izbjeglica predstavlja velik problem zbog njihova smještaja i prehrane. Od dr. Turine, općeg opunomoćenika Vlade NDH, zatraženo je da se izbjeglicama u selima u koja su naseljeni osigura vojna zaštita, ili da im se podijeli oružje kako bi se mogli braniti od partizana.¹¹⁹

Pripadnici 2. krajiškog partizanskog odreda, u noći s 19. na 20. rujna 1942., na »lijep način« su opomenuli izbjeglice iz Hercegovine, naseljene na području južno od Une, da »napuste naša sela, što su isti prihvatili« i ponovno otišli u Bosansku Dubicu.¹²⁰ Dakle, iako je 2. krajiški partizanski odred pretrpio teške gubitke u operaciji koju je provela Borbena skupina »Zapadna Bosna«, on je nastavio djelovati. Područje Kozare nije moglo biti dugotrajno »umireno«, a ta je činjenica onemogućila planove vlasti NDH oko sustavne kolonizacije tog područja hrvatskim stanovništvom, ako su takvi planovi — osim prijedloga iz Kascheove bilješke od 20. srpnja 1942. — uopće postojali. Nema sumnje da su na dio kozaračkog područja naseljene hrvatske izbjeglice, ali, kao što je već opisano, to je odmah naišlo na probleme. Uostalom, kako je to početkom 1943. u jed-

¹¹⁷ B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 356.

¹¹⁸ HR-HDA-211, Hrvatski državni sabor Nezavisne Države Hrvatske, Predsjednički spisi, Broj: 427/1942.

¹¹⁹ Dušan D. SAMARDŽIJA, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, Monografija*, Bosanska Dubica, Društveno-političke organizacije i Skupština opštine Bosanska Dubica, 1984., 212.

¹²⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom IV, Knjiga 7, Borbe u Bosni i Hercegovini 1942 god., Beograd, Vojnoizdavački zavod »Vojno delo«, 1953., dok. br. 64.

nom pismu naveo njemački general Glaise von Horstenau, kada se na određenom prostoru provede operacija protiv partizana, ostaje pitanje kako to područje osigurati od njihova ponovnog dolaska. U vezi s time Glaise von Horstenau je spomenuo primjer Kozare koja je u ljetu prethodne godine potpuno ispražnjena od stanovništva, a danas »tamo sve vrvi od sumnjivaca i više od toga«.¹²¹

Dolazak »zarobljenika« s Kozare u Bilogoru, Moslavinu i Slavoniju

Kao što sam prethodno naveo, civilno stanovništvo s Kozare okupljeno je tijekom i nakon okončanja operacije u više od deset sabirnih logora koje je organiziralo Ministarstvo udružbe. Kakvi su bili planovi vlasti NDH s tim stanovništvom? Ministar dr. Lorković je sredinom srpnja 1942. u vezi sa spomenutim sabirnim logorima izvijestio Pavelića:

*Svi logori, izuzev Mlake i Jablanca, mogu se upotrijebiti samo kao prolazni logori, dok se u Mlaci i Jablancu bez poteškoća za dulje vrijeme može smjestiti oko 15 tisuća osoba.*¹²²

Iz ovakve formulacije moglo bi se pretpostaviti kako su vlasti NDH razmišljale da raseljeno stanovništvo duže vremena ostane u tim logorima. Nasuprot tome, spomenuo sam da je general Stahl već sredinom srpnja 1942. smatrao da bi se žene, djeca i starci, iseljeni s Kozare, trebali vraćati svojim kućama. Na kraju je došlo do trećeg rješenja, u kojem je glavnu ulogu imala Ustaška obrana, odnosno Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac, na čelu s Vjekoslavom Luburićem. Prema tom rješenju, stanovništvo evakuirano s Kozare i smješteno u sabirne logore Ministarstva udružbe, već od sredine srpnja 1942. upućivano je u krajeve sjeverno od Jasenovca.

Kotarska oblast u Daruvaru je 12. srpnja 1942. izvijestila MUP NDH da je na njezino područje stigao velik broj »zarobljenika s Kozare«. Radilo se o 1002 osobe koje su bile u lošem higijenskom stanju, a smještene su po kućama mjesnih pravoslavaca. Saznavši da će na njezino područje stići još zarobljenika s Kozare, Kotarska oblast u Daruvaru skrenula je pozornost na činjenicu da na tom području traju borbe s partizanima i zato nije dobro ondje slati iseljene ljude. No, već 13. srpnja doznali su da na njihovo područje navodno stiže još 5000 zarobljenika s Kozare, pa je ponovno upozoreno da će partizani koji djeluju na području Daruvara privući dio tih ljudi u svoje redove. MUP NDH složio se s ovim mišljenjem i napisao nadležnim vlastima u Zagrebu:

Ovo ministarstvo dijeli u cijelosti mišljenje kotarske oblasti u Daruvaru u pogledu odpremanja zarobljenika iz Kozare u Daruvar, u privatne kuće pravoslavaca. Postoji opravdana bojazan, da će ovi zarobljenici biti saradnici ko-

¹²¹ B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 474.

¹²² N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 195.

*munističke promičbe među pravoslavicima u Daruvaru, u čijoj se okolici nalaze partizani i slobodno kreću u općini Bjelaj i Velikim Bastajima, i da bi mogli prebjeći partizanima u kotar Daruvar ili Pakrac gdje se već nalaze i partizani iz Bosne. Ti su krajevi puni partizana, koji dnevno čine ogromne štete našem življu. Mišljenje je ovog ministarstva, da bi zarobljenike trebalo učiniti bezopasnima time, što bi ih se otpremilo u sabirne logore.*¹²³

U međuvremenu je na područje Daruvara tijekom 13. srpnja zaista stiglo još 4114 zarobljenika s Kozare. Uglavnom je bila riječ o ženama i djeci, uz manji broj starijih muškaraca. Zbog opisanih razloga, odnosno činjenice da je daruvarski kotar izložen djelovanju partizana, Kotarska oblast u Daruvaru obavijestila je UNS da će od navedenih 4114 zarobljenika njih 2114 biti upućeno u Grubišno Polje, a ostalih 2000 u Garešnicu.¹²⁴

Velika župa Bilogora u Bjelovaru je 16. srpnja 1942. izvijestila MUP NDH da je na njezino područje od 14. do 16. srpnja stiglo 16.500 »zarobljenika« s Kozare. Prvi transport stigao je u Grubišno Polje preko Daruvara, dok su ostali upućivani u Grubišno Polje preko Bjelovara. Tako je 8500 iseljenih osoba smješteno u Grubišnom Polju, a 8000 u Garešnici. Iako je uglavnom bila riječ o ženama i djeci, među njima je bilo i mladića i muškaraca. Tada je najavljeno da će stizati i novi transporti osoba s Kozare. Velika župa Bilogora nije primila nikakvu pisanu obavijest o tome tko na njezino područje šalje iseljenike s Kozare, kako ih šalje i zašto. UNS i Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac javili su putem telefona da te osobe treba smjestiti u kuće pravoslavaca, odnosno u one dijelove Velike župe Bilogora koje ugrožavaju partizani. Pri tome se na prvom mjestu mislilo na područje kotara Grubišno Polje, a tek zatim na druge kotare, s iznimkom kotara Koprivnica. Osim toga, Kotarska oblast u Grubišnom Polju primila je 16. srpnja brzopjav sljedećeg sadržaja:

*Po višoj vlasti imate smijesta primiti zarobljenike s Kozare da ih smijesta tamo rasporedite po raznim i napuštenim kućama. Ako nema takvih kuća, neka se podjele u prvom redu pravoslavicima. Ovo sve uzmite najozbiljnije. Ustaški poručnik Marjanović, Dubica.*¹²⁵

Velika župa Bilogora također je izvijestila da su zarobljenici koji su stigli s Kozare puni ušiju pa treba provesti njihovu dezinfekciju i raskuživanje. Zato nisu odmah smješteni u kuće pravoslavaca, nego po školama i sajmištima, gdje je nad njima trebalo provesti zdravstvene mjere, a zatim ih smjestiti po kućama. No, provođenje zdravstvenih mjera sporo je napredovalo, budući da je bila riječ

¹²³ Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga II, Slavonski Brod, Historijski institut Slavonija, 1963., dok. br. 145.

¹²⁴ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom V, knjiga 32, Borbe u Hrvatskoj 1941—1942. godine, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1964., dok. br. 133.

¹²⁵ NDH, Glavni stožer Ustaške vojnice, Glavnostožerni odjel, Taj. Broj: 678/1942. Faksimil dokumenta objavljen u: D. R. VASOVIĆ, Waldheim, jedna karijera, 386.-387.

N. Barić: *Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece*

o golemom broju ljudi. Velika župa Bilogora ponovila je da nije unaprijed obaviještena o dolasku ljudi s Kozare te da se golemi broj tih ljudi »trpa« u područja koja ugrožavaju partizani. Te osobe nisu opskrbljene hranom, niti im je hranu mogla osigurati Velika župa Bilogora, koja ne može preuzeti odgovornost za posljedicu dopremanja tolikog broja osoba s Kozare, u pogledu javnog reda i sigurnosti te njihove prehrane. Nakon što je primio ovo izvješće, MUP NDH je od ostalih nadležnih vlasti u Zagrebu zatražio da poduzmu potrebne mjere kako bi podređene upravne vlasti bile pravovremeno obaviještene o dolasku iseljenih s Kozare na njihovo područje, da bi mogle na vrijeme i učinkovito organizirati njihov smještaj, prehranu i provođenje zdravstvenih mjera.¹²⁶

Velika župa Bilogora, u dopisu koji je 27. srpnja 1942. uputila Ministarstvu zdravstva, zahtijevala je bolje opremanje bolnice u Bjelovaru te pomoć oko poboljšanja zdravstvene službe na svome području. Navedena pomoć zatražena je upravo zato što je oko 16.000 »zarobljenika« s Kozare nenajavljeno i bez da su prethodno raskuženi, upućeno u tu veliku župu, odnosno u njezine kotare Garešnicu i Grubišno Polje:

*Ta masa je bila izgladnjela i putem je grabila odpadke kojih se god dočepala, što će opet biti sreća ako prodemo bez tifusa i dezinterije.*¹²⁷

Zahvaljujući naporima kotarskog predstojnika i kotarskog liječnika u Grubišnom Polju, iseljenici s Kozare nakon toga su ipak uspješno raskuženi. U Garešnici nisu imali na raspolaganju aparat za raskuživanje, pa su ljudi s Kozare raspoređeni po selima, uz stroge upute da se tamo raskuže. Velika župa Bilogora također je navela da će liječnici na njezinom području imati neusporedivo više posla nakon dolaska osoba iseljenih s Kozare, zahtijevajući u tom smislu od Ministarstva zdravstva određene promjene u organizaciji zdravstvene službe i plaćanju pojedinih liječnika.¹²⁸

Mihajlo Komunicki, izaslanik Ministarstva udružbe pri općem opunomoćniku Vlade NDH u Banja Luci, u izvješću iz kolovoza 1942., naveo je da je krajem srpnja iste godine u logoru Uštica bilo oko 8000 osoba iseljenih s Kozare, ali je u međuvremenu taj logor ugašen jer su spomenute osobe upućene na područje Lipika:

*Transport tih logoraša je obavljen uz potrebne opreze u dobro zatvorenim vagonima, te su u Lipiku poduzete sve mjere, da se ne bi sporadični slučajevi pjegavog tifusa razširili na građansko stanovništvo.*¹²⁹

Luburić je 27. srpnja 1942. izvijestio Zapovjedništvo UNS-a u Zagrebu da je uputio 40 željezničkih vagona s osobama iseljenim s Kozare u Lipik i 20 vago-

¹²⁶ Isto.

¹²⁷ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 48.254-Z-1942.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945., Dokumenta*, Knjiga III, dok. br. 85.

na u Pakrac. Upravo 27. srpnja Luburić je namjeravao poslati još 10 vagona s iseljenicima s Kozare u Daruvar te 15 vagona u Požegu.¹³⁰

U istom dopisu Luburić se žalio zbog sukoba s dr. Oskarom Turinom. Naime, Luburić je naveo da nije pristao na zahtjev dr. Turine da iseljeni s Kozare »prođu«¹³¹ kroz Sabirni logor Jasenovac. Osim toga, namjeravao je u skorije vrijeme raspustiti sabirni logor u Mlaki, s čime se dr. Turina također nije slagao.¹³¹ Na temelju dostupnih izvora teško je objasniti razloge neslaganja između Luburića i dr. Turine. Čini se da je dr. Turina bio skloniji tome da iseljenici s Kozare ostanu u sabirnim logorima ili/i budu smješteni u Sabirnom logoru Jasenovac, a Luburić je očito radio na tome da osobe iseljene s Kozare što žurnije uputi u krajeve sjeverno od Save. Zašto se Luburić odlučio na ovo rješenje i kakve je naputke u tom smislu dobio od viših vlasti u Zagrebu, nije mi poznato.

Ponovno bih podsjetio na činjenicu da je general Stahl još sredinom srpnja 1942. smatrao da žene, djecu i starce iseljene s Kozare treba vratiti njihovim kućama. Spomenuti Grga Ereš, tijekom saslušanja pred jugoslavenskim vlastima, izjavio je da je general Stahl zahtijevao od dr. Turine da se iseljene osobe »vrata«. Dr. Turina je potom razgovarao s Luburićem koji ga je obavijestio da je raseljene s Kozare u međuvremenu uputio u Slavoniju.¹³²

Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac, krajem srpnja i početkom kolovoza 1942., dopremilo je u više željezničkih transporta na područje kotara Požega oko 10.000 osoba iseljenih s Kozare. I u ovom slučaju Ustaška obrana, odnosno Luburić, zahtijevali su da budu smještene po domovima pravoslavnog stanovništva, odnosno pravoslavaca koji su prešli na katoličku vjeru, kako ne bi bili na teret hrvatskom stanovništvu. Kotarska oblast u Požegi zahtijevala je da se prekine s daljnjim slanjem iseljenih s Kozare na njezino područje, budući da je riječ o osobama koje su slabog zdravstvenog stanja, bez hrane i odjeće, pa predstavljaju opterećenje za kotar Požega.¹³³

Sredinom kolovoza 1942. Borbena skupina »Zapadna Bosna«¹³⁴ započela je akciju čišćenja planine Psunj od partizana. U vezi s tim, u dnevnom izvješću Glavnog stožera domobranstva, od 17. kolovoza 1942., navedeno je da su ustaške postrojbe, nakon kraće borbe s partizanima, ušle u selo Slobodština. Župska redarstvena oblast u Novoj Gradišci, u izvješću od 17. kolovoza, navela je da je 13. kolovoza 1942. na području Vilić Sela, odnosno Pasikovaca, skupina domo-

¹³⁰ Ilija JAKOVLJEVIĆ, *Konclozor na Savi*, Zagreb, Konzor, 1999., 193.

¹³¹ Isto.

¹³² HR-HDA-1561, svitak 20, snimka 54, Nastavak zapisnika o saslušanju osumnjičenika Ereš Grga u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti u Zagrebu dana 14. IX. 1947 godine.

¹³³ Nada LAZIĆ, »Internacije srpskog stanovništva s Kozare u Slavoniju — požeško i daruvarsko područje sredinom 1942. godine«, *Okrugli stol 21. travnja 1984. Materijal s rasprave*, Jasenovac, Spomen-područje Jasenovac, 1985., 41-42.

¹³⁴ HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Dnevno izvješće br. 229 (po podatcima primljenim 17. kolovoza 1942 god. do 9 sati).

N. Barić: *Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece*

brana, oružnika i ustaša napadnuta »kako od partizana, tako i od seljana«, pri čemu je poginulo i nestalo više domobrana i ustaša:

Uništavanje partizana sada je preduzeto pod zapovjedništvom bojnika Luburića. Uništavanje, odnosno rezultat uništavanja još je nepoznat.¹³⁵

U toj akciji »uništavanja partizana«, prema podacima autora iz razdoblja socijalističke Jugoslavije, likvidirani su i brojni stanovnici sela Bolomače, Pasikovci i Slobošćina, kao i iseljenici s Kozare smješteni u tim selima. Tako se navodi da su u selu Bolomače ubijene 32 osobe iseljene s Kozare, u selu Pasikovcima pobijeno je 70 žena i djeca, a u selu Slobošćina čak 1165 izbjeglica s Kozare.¹³⁶ Postoji podatak da je Kotarska oblast u Požegi krajem listopada 1942. obaviještena da se po opustjelom selu Slobošćina širi smrad nepokopanih leševa. Provođenjem istrage ustanovljeno je kako se u bunarima u Slobošćini i Pasikovcima nalaze mrtva tijela pa je zatraženo njihovo raskuživanje.¹³⁷

Zbog ovakvih događaja do kraja kolovoza 1942. dio iseljenih s Kozare napustio je kotar Požega, prešavši na područje kotara Brod na Savi i Nova Gradiška. O tome je obaviješten i Luburić, koji je zatražio da se iseljenima s Kozare zabrani napuštanje kotara Požega te da se one koji su ga napustili vrati natrag. Iseljenima s Kozare nisu se smjele izdavati propusnice za kretanje, osim u slučaju kad bi se prijavili za odlazak na rad u Njemački Reich.¹³⁸

Krajem kolovoza 1942. zapovjednik UNS-a Eugen Dido Kvaternik primio je informaciju da su iz logora u selu Čaglin, na području požeškog kotara, oslobođene osobe koje su smještene ondje nakon iseljenja s Kozare. Kvaternik je zatražio od Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradišci da izvidi tko je dao nalog da se spomenute osobe puste na slobodu, zahtijevajući da ih se uputi u logor Stara Gradiška. U vezi s time redarstvo iz Nove Gradiške provelo je izvide i 30. kolovoza 1942. saslušalo Ladislava Katića, kotarskog predstojnika u Požegi. Katić je rekao kako je njegov kotar, po nalogu Zapovjedništva sabirnih logora Jasenovac, morao primiti oko 10.000 iseljenika s Kozare. Budući da su te osobe smještene u sela u kojima je kasnije došlo do operacija protiv partizana, oni su ih napustili i otišli na područje kotara Brod na Savi, zadržavši se određeno vrijeme u selu Čaglinu. Kako su u tom selu živjeli Hrvati pa tamo nije predviđeno smještanje iseljenika s Kozare, određeno je da ga napuste i smjeste se u sela požeškog kotara u kojima su živjeli pravoslavci. Dakle, u selu Čaglinu nije postojao logor za iseljene s Kozare, pa nije mogao biti ni raspušten. Kotarski predstojnik Katić također je izjavio da se poduzimaju mjere kako iseljeni s Kozare ne bi

¹³⁵ Građa za historiju NOP-a u Slavoniji, Knjiga II, dok. br. 185.

¹³⁶ Milan RADOVANLIJA, »Poginuli borci NOR-a i žrtve fašističkog terora u Požeškoj kotlini 1941-1945. godine«, *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941—1945*, Slavonski Brod, Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, 1984., 513-514.

¹³⁷ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 71.105-Z-1942.

¹³⁸ N. LAZIĆ, »Internacije srpskog stanovništva s Kozare u Slavoniju — požeško i daruvarsko područje sredinom 1942. godine«, 41-42.

napustili taj kotar. Budući da je te mjere teško provesti, predložio je da se dio iseljenih s Kozare razmjesti iz kotara Požega po selima na području kotara Đakovo, naseljenim pravoslavnim stanovništvom.¹³⁹

Nakon provedene istrage, Župska redarstvena oblast u Novoj Gradišci o svemu je izvijestila UNS. UNS je obaviješten i o tome da su poduzete mjere kako bi se iseljeni s Kozare uputili u logor Stara Gradiška:

*Glede smještaja izbjeglica u logor Staru Gradišku, ova župska redarstvena oblast izdala je potrebne naloge područnim kotarskim oblastima.*¹⁴⁰

Općinsko poglavarstvo Požeški Brestovac izvijestilo je 31. kolovoza 1942. Kotarsku oblast u Požegi da nije dopustilo iseljenima s Kozare da napuštaju njezino područje, osim ako su se prijavili za odlazak na rad u Njemački Reich:

*Izješćuje se, da je ova občina izdala samo 8 kom.[ada] propustnica mladim osobama — izbjeglicama sa Kozare, do Nove Gradiške, koje su se pri prolazu Njemačke vojske kroz ovdašnje područje prijavile za rad u Njemačkoj, dočim drugim izbjeglicama propustnice nisu izdavane niti su iste bile upućivane u druge kotareve.*¹⁴¹

Na temelju navedenih podataka može se zaključiti da je Ustaška obrana od sredine srpnja do početka kolovoza 1942. na područje sjeverno od Save doselila više desetaka tisuća osoba s Kozare. Mjesne vlasti nisu bile zadovoljne što moraju primiti te ljude, smatrajući dolazak iseljenih s Kozare problemom, budući da ih je trebalo smjestiti i prehraniti. Istovremeno je postojala bojazan da bi se te osobe mogle priključiti partizanima koji su djelovali na tom području. Iz istih je izvora vidljivo da je MUP NDH bio naklonjen tome da se iseljenici s Kozare vrate u sabirne logore, pa je Zapovjedništvo UNS-a krajem kolovoza 1942. odredilo da se iseljenici s Kozare, barem kada je riječ o onima na području požeškog kotara, upute u logor Stara Gradiška.

Dio ljudi iseljenih s Kozare i upućenih u krajeve sjeverno od Save, pokušavao se vratiti svojim domovima. Oni koje su presrele vlasti NDH, upućivani su u logor u Staroj Gradišci. O tome je Kotarska oblast u Bosanskoj Dubici 7. rujna 1942. izvijestila dr. Oskara Turinu:

*Posljednjih dana vraćale su se mnoge pribjeglice nazad, koje su bile upućene u druge kotareve. Tako ih se prikupilo oko 550. Isti su dne 2. rujna 1942. godine po nalogu Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradišci od 29. VIII 1942. broj 9317/42. upućene u sabirni logor u St.[aru] Gradišku. Od dana 2. rujna 1942. pa do danas prikupilo se kod ove oblasti 85 odbjeglica iz raznih kotareva, te su isti danas upućeni u sabirni logor u Staru Gradišku.*¹⁴²

¹³⁹ HR-HDA-1549, II-40/565-575, Župska redarstvena oblast Nova Gradiška, Taj. Broj: 2592/1942. Također vidjeti: *Grada za historiju NOP-a u Slavoniji*, Knjiga II, dok. br. 209.

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ *Grada za historiju NOP-a u Slavoniji*, Knjiga II, dok. br. 213.

Ustaški bojniki Miroslav Filipović je krajem lipnja 1945., tijekom saslušanja pred jugoslavenskim vlastima, izjavio da su Srbi s Kozare, koji su se vraćali iz Slavonije, zatim bili privedeni u Jasenovac, gdje su ubijeni, ili su umrli od iscrpljenosti i tifusa.¹⁴³

»Zarobljenici s Kozare« izjednačeni s hrvatskim izbjeglicama

U međuvremenu je Ministarstvo udružbe NDH 21. kolovoza 1942. uputilo opširan dopis drugim nadležnim tijelima državnih vlasti, s prijedlozima za rješavanje pitanja državne skrbi za izbjeglice i stradale od odmetničkih napada. U dopisu je opisano trenutačno stanje smještaja i opskrbe izbjeglica te mjere koje bi po tom pitanju trebalo poduzeti u budućnosti. Pri ovome je spomenuto da osim brige za izbjeglice katolike i muslimane, pred vlastima NDH stoji i problem skrbi za izbjegle pravoslavce:

*U najnovije doba dolazi na rješavanje i pitanje skrbi za izbjeglice pravoslavne vjere, osobito velikih župa Bribir i Sidraga [u Kninu] te Lika i Gacka [u Gospiću]. To je također slučaj i sa onim krajevima, gdje su smješteni pravoslavci sa područja Kozare. O dosadašnjem njihovom smještaju vodilo je brigu Ravnateljstvo za javni red i sigurnost osim njihove djece, koja su predata na skrb Ministarstvu udružbe.*¹⁴⁴

Mihajlo Komunikci, izaslanik Ministarstva udružbe pri općem opunomoćenom ministru dr. Oskaru Turini, u izvješću od 9. kolovoza 1942. zapravo je naveo da je zatražio transportne listine osoba koje su iseljene s Kozare i zatim upućene u krajeve sjeverno od Save, kako bi u vezi s tim stanovništvom Ministarstvo udružbe i opći opunomoćeni ministar dr. Turina mogli poduzimati »pojedine mjere«.¹⁴⁵

Iz navedenog proizlazi da je Ministarstvo udružbe namjeravalo provoditi i određene mjere skrbi za iseljene s Kozare. No, što se u tom smislu konkretno poduzimalo, nakon što su te osobe upućene sjeverno od Save, ne može se znati na temelju pregledanih izvora. Osim toga, kako je rečeno, briga nad spomenutim iseljenicima bila je u nadležnosti Ravnateljstva za javni red i sigurnost MUP-a NDH.

Vlasti koje su morale primiti iseljenike s Kozare, nastavile su se žaliti na teškoće koje izaziva njihova prisutnost. Tako je Općinsko poglavarstvo Lipik Vanjski 11. rujna 1942. uputilo dopis Ministarstvu udružbe, navodeći da je u srpnju iste godine u kotar Pakrac stiglo mnoštvo žena i djece, kao i određeni broj muškaraca s Kozare. U međuvremenu se doznalo da su se neke od tih osoba navodno vratile svojim kućama na području Kozare. Općina Lipik Vanjski i dalje

¹⁴² A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Knjiga IV, dok. br. 43.

¹⁴³ A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945., Dokumenta*, Knjiga II, Prilog broj 3.

¹⁴⁴ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 54.385-Z-1942.

¹⁴⁵ Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945., Dokumenta*, Knjiga III, dok. br. 85.

je morala osigurati prehranu za 500 osoba s Kozare, što je za nju predstavljalo velik teret. Kako su u međuvremenu domovi, odnosno imovina iseljenih s Kozare, propadali, Općinsko poglavarstvo Lipik Vanjski smatralo je da bi bilo najbolje da se odobri povratak ljudi s Kozare u njihov zavičaj.¹⁴⁶

Zahtjev Općinskog poglavarstva Lipik Vanjski nije bio usamljen, zbog čega se Odjel društvenog osiguranja, zaštite i skrbi Ministarstva udružbe svojim dopisom Broj: Prs. 228-I-1-1942. od 18. rujna 1942. obratio MUP-u NDH. U dopisu je navedeno da se po pitanju »zarobljenika s Kozare«, smještenih u raznim kotarima, nadležne vlasti obraćaju Ministarstvu udružbe. Tako je, primjerice, Kotarska oblast u Požegi zahtijevala da se presele s njezinog teritorija na neko drugo područje, dok je Kotarska oblast u Podravskoj Slatini tražila od Ministarstva udružbe novčanu pomoć za prehranu oko 1000 zarobljenika s Kozare, smještenih u logor na imanju obitelji Drašković. U vezi s navedenim primjerima, Ministarstvo udružbe zahtijevalo je upute od MUP-a NDH:

*Ovome ministarstvu povodom spomenutog pitanja potrebno je znati načelno stanovište naslova u slijedećem: 1. Ima li se pružati kotarskim oblastima pomoć u novcu ili u naravi za zarobljenike iz Kozare, koji su smješteni na njihovu području (analogno kao za izbjeglice, koje ima na skrbi ovo ministarstvo); 2. Da li su izdane kakve upute u pitanju postupka sa zarobljenicima sa Kozare. U slučaju, da bi skrb za zarobljenike iz Kozare moralo preuzeti ovo ministarstvo, nakon njihova smještaja u pojedine kotarske oblasti, moli se naslov, da se ovamo dostavi broj takvih zarobljenika smještenih u pojedinom kotaru radi smišljenog rada.*¹⁴⁷

Ministarstvo udružbe također je spomenulo da je dio zarobljenika s Kozare smješten na prehranu i u katolička sela što, »čini se«, nije bilo predviđeno kada su zarobljenici upućivani u razne kotarske oblasti. Zato su Ministarstvu udružbe bili potrebni točni podaci o rasporedu i broju zarobljenika s Kozare, kako se na područja koja moraju voditi brigu o njima ne bi slale hrvatske izbjeglice koje bi dodatno opteretile te krajeve. MUP NDH je Ministarstvu udružbe odgovorio 24. rujna 1942. godine:

*Sa t.zv. zarobljenicima sa Kozare, koji nisu smješteni u sabirne logore, nego su smješteni po pojedinim kotarevima, umoljava se postupak kao i sa drugim izbjeglicama, napomenom da se za sada te osobe nikako ne smještavaju u blizini područja sa kojeg su odstranjene.*¹⁴⁸

Istovremeno je MUP NDH od svih kotarskih oblasti na području velikih župa Baranja, Bilogora, Livac-Zapolje, Posavje, Prigorje, Vuka i Zagorje zatražio da Ministarstvu udružbe pošalju podatke o tome koliko je na njihovom području

¹⁴⁶ HR-HDA-223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (dalje: HR-HDA-223), Broj: 6957/1942., I. A.

¹⁴⁷ HR-HDA-223, Broj: 6826/1942., I. A.

¹⁴⁸ Isto.

zarobljenika s Kozare, odnosno koliko je među njima muškaraca, a koliko žena i djece.¹⁴⁹ Dakle, navedena okružnica bila je upućena svim kotarima u ukupno sedam velikih župa koje su obuhvaćale teritorij NDH sjeverno od rijeke Save. Ta okružnica u cijelosti glasi:

*Smjesta, pozivom na broj Prs. 228-I-1-1942. od 18. IX. 1942, izviestite ministarstvo udružbe, odjel društvoavnog osiguranja, zaštite i skrbi broj t.zv zarobljenika sa Kozare koji su možda smješteni na području naslova — a izvan sabirnih logora, koji stoje pod nadzorom i upravom ustaške nadzorne službe — uz naznaku koliko je muškaraca, žena i djece.*¹⁵⁰

Ne treba isticati kako bi cjelovit odgovor svih kotara na ovu okružnicu pomogao svrhu ovoga priloga, da se razjasni sudbina iseljenih s Kozare. Nažalost, odgovori kotara na ovu okružnicu koje sam pronašao vrlo su fragmentarni.

Kotarske oblasti Bosanska Gradiška, Derventa, Donja Stubica, Irig, Križevci, Sveti Ivan Zelina, Velika Gorica, Vinkovci i Virovitica odgovorile su da na njihovom području nema zarobljenika s Kozare.¹⁵¹ Jedini suprotan odgovor koji sam pronašao, došao je od Kotarske oblasti u Daruvaru, koja je 17. listopada 1942. izjavila:

*Izvjescuje se, da su svi zarobljenici sa Kozare kod njihova dolazka u ovaj kotar razmješteni po obćinama na prehranu i uzdržavanje. Njihov broj kre-
tao se je oko 4000 ženskih, muških i djece. Kako su u ovom kotaru popalje-
ne i uništene skoro sve obćine, a zarobljenike, koji su došli sa Kozare parti-
zani ponovno odveli u šume, to nije sada moguće sastaviti njihovu eviden-
ciju sve dotlem, dok se ovo područje ne očisti od partizana.*¹⁵²

Kotarska oblast u Grubišnom Polju, početkom studenog 1942., obratila se Odjelu društvoavnog osiguranja, zaštite i skrbi, koji je u međuvremenu, reorganizacijom ministarstava, ušao u sastav MUP-a NDH. Ta Kotarska oblast tražila je da se dozvoli da 600 pravoslavnih žena i djece s Kozare, koji se nalaze na njezinom području, bude vraćeno svojim domovima. Odjel društvoavnog osiguranja, zaštite i skrbi odgovorio je da navedeno nije moguće, budući da je i dalje na snazi odredba MUP-a NDH da se iseljeni s Kozare ne smještaju u blizinu područja s kojeg su odstranjeni. Navedeni predmet proslijeđen je i Tajništvu ministra unutarnjih poslova, u slučaju da je odluka o zabrani povratka iseljenih s Kozare svojim kućama u međuvremenu izmijenjena. No, Tajništvo ministra nije odgovorilo.¹⁵³

¹⁴⁹ Isto.

¹⁵⁰ Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu, 23 — Kotarska oblast Zagreb, [Sign. 82] Prs. Broj: 1522/1942.

¹⁵¹ HR-HDA-223, Broj: 6957/1942., I. A., Broj: 6998/1942., I. A.

¹⁵² HR-HDA-223, Broj: 6998/1942., I. A.

¹⁵³ HR-HDA-223, Broj: 8316/1942., I. A.

Posljednji izvor NDH koji se odnosi na iseljene s Kozare, smještene sjeverno od Save, jest izvješće Kotarske oblasti Nova Gradiška o broju izbjeglica na njezinom području tijekom kolovoza 1943. godine. U njemu je navedeno da se, među ostalim izbjeglicama, na njezinom teritoriju nalazi i 500 osoba s Kozare.¹⁵⁴

Navedeni podaci pokazuju da su vlasti NDH krajem rujna 1942. izjednačile iseljenike s Kozare s ostalim hrvatskim izbjeglicama, pri čemu je i dalje onemogućavan njihov povratak domovima. Fragmentarnost izvora sprečava da se ustanovi o kojem je broju iseljenih s Kozare riječ.

Slavonski partizani i »Bosanci«

Opisao sam reakciju vlasti NDH na čije su područje UNS, odnosno Ustaška obrana, odlučili dovesti civile s Kozare, kao i kasnije mjere poduzimane od istih vlasti. No, dolaskom na područje sjeverno od Save iseljeni s Kozare stupili su u dodir sa slavonskim partizanima.

Prvi podatak o dodiru iseljenih s Kozare s partizanima sjeverno od Save na koji sam naišao potječe od Kotarske oblasti u Grubišnom Polju koja je izvijestila Veliku župu Bilogora u Bjelovaru da su partizani u noći s 15. na 16. srpnja 1942., na čelu s Gedeonom Bogdanovićem, stigli u selo Peratovica, u čijoj su školi bile smještene osobe raseljene s Kozare:

*Bogdanović da im je kazao, da oni nisu partizani, već da su se predali Ustašama i Nijemcima, a ako su partizani onda neka pođu s njima u šumu; kad su mu zarobljenici odgovorili da neće s njim, jer da se oni vlastima pokoravaju, zaprijetio im je Bogdanović da će ih pobiti ili otjerati, ako ih za tri dana još tamo nađe.*¹⁵⁵

Čini se da su partizani u Slavoniji, neposredno nakon što su na to područje stigle osobe iseljene s Kozare, strahovali da bi ove osobe mogle demoralizirati Srbe u Slavoniji i odvratiti ih od potpore partizanima, odnosno da bi među slavonskim Srbima moglo doći do jačanja »četničke propagande«. Početkom kolovoza 1942. partizani su govorili da je nakon dolaska »bosanske sirotinje« u Slavoniju narod bio »zabrinut«. Zato su održali brojne mitinge po selima zapadne Slavonije, objašnjavajući narodu borbu »naših drugova na Kozari«, kao i to da će partizani u Bosni nastaviti s borbom, što je narod »ispravno shvatio«.¹⁵⁶

Štab III. operativne zone Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske, nadležan za područje Slavonije, sredinom kolovoza 1942. uputio je pismo partizanima u Bosanskoj krajini. U njemu je navedeno da su nakon ofenzive na Kozaru »neprijateljski avioni« nad Slavonijom bacali letke u kojima se govori o

¹⁵⁴ HR-HDA-221, Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH (dalje: HR-HDA-221), Broj: 7864/1943., Radna jedinica I 3.

¹⁵⁵ NDH, Glavni stožer Ustaške vojnice, Glavnostožerni odjel, Taj. Broj: 678/1942. Faksimil dokumenta objavljen u: D. R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, 386-387.

¹⁵⁶ *Grada za historiju NOP-a u Slavoniji*, Knjiga II, dok. br. 163.

uništenju kozaračkih partizana, s pozivom partizanima u Slavoniji da prekinu otpor i vrate se kućama:

Istovremeno sa bacanjem tih letaka neprijatelj je počeo da ubacuje na naša područja veliki broj žena, djece i staraca koji su iselili iz područja oko Kozare (mislimo da se taj broj penje na 50 do 60 hiljada). Pokvarena krvava banda govori tome iseljenom narodu da su ih iselili zato da ih »zaštite od partizana«. Neprijatelj je mislio da će sa dovodenjem toga naroda izazvati strah i među našim partizanima i među narodom, demoralizaciju a čak i kapitulaciju.¹⁵⁷

Politički komesar Štaba III. operativne zone je početkom rujna 1942. izvijestio da su organizirani brojni zborovi i mitinzi na kojima su se suzbijale »kapitulantske tendencije« koje se pojavljuju među narodom. Takve tendencije zapravo su širili pojedinci među onima koji su s Kozare dovedeni u Slavoniju. Politički komesar ipak je zaključio da među iseljenima s Kozare ima i »mnogo pozitivnog elementa«.¹⁵⁸

Sredinom rujna 1942. slavonski partizani su u selu Velika Barna, u blizini Grubišnog Polja, održali miting:

Bilo je prisutno mnogo bosanskog naroda dotjeranog sa Kozare. Žene s Kozare koje žive u jako teškim prilikama stalno traže da budu primljene u partizane. Nekoliko ih je primljeno u odred.¹⁵⁹

Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za Slavoniju ocijenilo je početkom listopada 1942. da bi srpsko stanovništvo po slavonskim selima moglo biti podložno »neprijateljskoj propagandi«. Uzrok tome je dolazak »nekoliko desetaka hiljada« ljudi s Kozare u Slavoniju, nakon čega je slavonskim Srbima »pao borbeni duh«. Naime, među onima koji su iseljeni s Kozare bilo je pojedinaca koji su slavonskim Srbima govorili o snazi njemačke vojske i širili »paniku«. Posljedica toga bila je da se dio slavonskih Srba odazvao pozivu vlasti NDH na službu u domobranske radne jedinice. Partizani su zato održavali brojne mitinge i poduzimali druge propagandne akcije kako bi podigli »borbeni duh seljaka«.¹⁶⁰

U istom su razdoblju slavonski partizani primijetili da neprijatelj koristi pojedine obitelji s Kozare za prikupljanje obavještajnih podataka, a zatim ih, kao nagradu za te podatke, vraća njihovim kućama. Slavonski partizani odlučili su osnovati komisiju koja će se baviti povratkom »Bosanaca u njihove krajeve«. Pri tome je od partizana Bosanske krajine zatraženo da upute u komisiju svoje predstavnike, koji će pomoći »oko ispitivanja i utvrđivanja političke ispravnosti

¹⁵⁷ Isto, dok. br. 178.

¹⁵⁸ *Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, Knjiga III, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1964., dok. br. 5.

¹⁵⁹ Isto, dok. br. 42.

¹⁶⁰ Isto, dok. br. 58.

toga svijeta». ¹⁶¹ Iz Bosanske krajine stigao je odgovor da nisu u mogućnosti uputiti svoje predstavnike u navedenu komisiju. Od partizana iz Slavonije ipak je zatraženo da upućuju iseljene s Kozare u njihov kraj:

Bez obzira da li su dobri ili rđavi, vi upućujte sve ljude sa terena Kozare, a mi ćemo one koji su krivi kazniti prema veličini učinjene greške, a dobre uvrstiti u našu narodnu oslobodilačku borbu. ¹⁶²

Zanimljive su i upute koje je Narodnooslobodilački odbor kotara Novska izdao članovima općinskih i seoskih narodnooslobodilačkih odbora 25. listopada 1942., a odnosile su se na pitanja osoba koje u svoje domove nisu željele primiti žene s Kozare:

Pošto drugarice Bosanke, djeca i starci pripadaju familijama naših junačkih kozarskih partizana i pošto je taj narod silom protjeran sa svojih ognjišta, naša je sveta dužnost, da se tom herojskom i patničkom narodu ukaže svaka drugarska i bratska pomoć. Dužnost je drugova odbornika da pravedno i pravilno rasporede taj bratski narod po kućama, da se našim seljacima objasni i da ga upute kako moramo pomoći sve što se može. Ako bi se pojavio slučaj, da naši seljaci neće da prime kozarske Bosance ili da ih tjeraju iz svojih kuća, zaključujemo da se takvim seljacima ima rekvirirati određena količina životnih namirnica i staviti određenom broju Bosanaca na uživanje. ¹⁶³

Istovremeno se i za kozaračke partizane, nakon teških gubitaka koje su pretrpjeli u operaciji Borbene skupine »Zapadna Bosna«, otvorilo pitanje kako ponovno osigurati potporu stanovništva. U vezi s time zanimljiv je podatak ministra NDH dr. Lorkovića, iz sredine srpnja 1942., o držanju četnika u Bosanskoj krajini. Tom prilikom on je naveo:

Četnici s najvećim negodovanjem gledaju na evakuaciju pučanstva s područja Kozare, koje bi oni htjeli što brže povratiti i među njima agitirati. ¹⁶⁴

Očito, četnici su željeli iskoristiti poraz partizana kako bi proširili utjecaj među srpskim stanovništvom s Kozare. No komunisti im to nisu namjeravali dopustiti. Na savjetovanju Okružnog komiteta KPJ za Kozaru, održanom u drugoj polovini rujna 1942., među ostalim je navedeno da je na tom području ipak ostalo oko 60 % posto stanovništva, uglavnom žena, djece i staraca koje, kako je navedeno, »neprijatelj« nije »progonio«. Nasuprot tome, većina muškaraca otjerana je na »na prisilne radove u logore ili je pobijena«. Zato se preostali muškarci na području Kozare skrivaju. Također je spomenuto da se uspjelo suzbiti utjecaj

¹⁶¹ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, Tom IX, Knjiga 2, Partijsko-politička dokumenta 1942., Beograd, Vojnoistorijski institut, 1961., dok. br. 26.

¹⁶² Građa za historiju NOP-a u Slavoniji, Knjiga III, dok. br. 77.

¹⁶³ Isto, dok. br. 83.

¹⁶⁴ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 195-196.

četnika na narod, kao i to da se dio civila iseljen s Kozare u međuvremenu počeo vraćati svojim kućama:

Pored svega što su podnijeli, većina pozadine je uz nas i voljna je da nas i dalje pomaže, što već i djelom pokazuje dajući priloge za ishranu i spremanje zaliha hrane za vojsku. Čak i oni koji dolaze iz ropstva u većini se obraćaju nama i traže savjeta od naših ljudi. Ima i malodušnika, koji su izgubili vjeru u nas i stavili se u službu neprijatelja, ali to su uglavnom izranije poznati kao kolebljivci i nesimpatizeri naše borbe. Većina takvih su kulački elementi. Neki od njih su kao neprijatelji narodne borbe likvidirani.¹⁶⁵

Štab II. krajiškog partizanskog odreda u istom je razdoblju naveo:

Pozadina kozarska otjerana u zadnjoj ofanzivi, osim iz užeg Knežpolja, pušta se po grupama iz zatočeništva u Slavoniji, te već pristize na naš teren. Dodiri naše pozadine u Slavoniji sa tamošnjim partizanima imali su dobrobostranog dejstva i političke i materijalne naravi, kako na našu tako i na Slavonsku pozadinu, te su ogromne nevolje koje su zadesile našu pozadinu time nešto ublažene.¹⁶⁶

Partizani Bosanske krajine su sredinom listopada 1942. uputili pismo Štabu III. operativne zone, odnosno slavonskim partizanima:

Što se tiče naše pozadine kod vas, mi vam se zahvaljujemo na velikoj pažnji koju ste ukazali našim izbjeglicama. Nešto je te pozadine već stiglo sa vaših terena k nama i u ogromnoj većini oni su neobično zahvalni i zadovoljni na prijemu na koji su naišli u vašim krajevima. Ima slučajeva da se pozadina vratila iskovanija nego što je otišla, jer je vidjela da ima Hrvata partizana, što je za nas od neocjenjive važnosti. Što se tiče vašeg prijedloga o načinu prebacivanja, mi stojimo na stanovištu da se ta pozadina uputi nama što hitnije dok je još jesen.¹⁶⁷

Štab III. operativne zone je krajem listopada 1942. uputio pismo partizanima Bosanske krajine u kojem je, u vezi sa stanovništvom iseljenim s Kozare, navedeno:

*Što se tiče stanovništva koje je poslije ofenzive u Kozari prebačeno ova-
mo javljamo vam slijedeće: Kada su kozarske žene i djeca poslije teških pro-
živjelih dana u zadnje vrijeme ofenzive na Kozari i dana provedenih u logo-
ru bili su prebačeni na teren oslobođen po slavonskim partizanima sa reči-
ma neprijatelja: »idite neka vas vaši partizani hrane«. Narod u Slavoniji ih je
primio i hranio koliko je god to bilo moguće, no te žene i djeca bili su jako
demoralizirani i sami širili ono što je upravno neprijatelj želio (ne svi ali 90 %*

¹⁶⁵ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-a naroda Jugoslavije, Tom IX, Knjiga 2, dok. br. 13.

¹⁶⁶ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, Tom IV, Knjiga 7, dok. br. 64.

¹⁶⁷ Građa za historiju NOP-a u Slavoniji, Knjiga III, dok. br. 77.

*njih) da je Kozara doživjela propast, da su svi partizani uništeni, da se neprijatelju ne može suprotstaviti. To je vrlo nepovoljno djelovalo na naš narod ovdje i imali smo mnogo muka da taj uticaj spriječimo.*¹⁶⁸

Zato su slavonski partizani morali uložiti velike napore kako bi uvjerali iseljene s Kozare da »partizani nisu uništeni«. Dio žena s Kozare uključen je u partizanske jedinice i službe, a preko njih su uloženi i napori »za podizanje morala« ostalih izbjeglica s Kozare. Zatim je od kraja rujna 1942. uslijedila ofenziva snaga NDH na slavonska sela koja su bila pod nadzorom partizana. Tada je više desetaka sela spaljeno, a njihovo je stanovništvo raseljeno. Snage NDH pobile su dio stanovnika tih sela, kao i iseljene s Kozare smještene u njima:

*Uslijed toga nastao je ovdje ogroman bjeg stanovništva i slavonskog i bosanskog u sela koja su bila više zaštićena i prema šumama. Nije ovdje bilo ni jednoga sela a da nije bilo 30-40 pa čak i više bosanskih žena sa djecom. Kada se sve to zajedno sa našim stanovništvom zbilo u ograničen broj sela, nastao je problem ishrane. Osim toga težnja bosanskih žena i djece da se što prije povrate u Bosnu bila je vrlo velika obzirom na to i obzirom na ogromni problem ishrane postavilo se pitanje prebacivanja tih ljudi za Bosnu. Mi smo preduzeli sve da se ti ljudi našom pomoću prebace na Kozaru. Pošto mi nismo mogli ni hitno a ni u dovoljnoj mjeri udovoljiti svim tim ženama i djeci mnogi od njih su odlazili k neprijatelju i on se pravio dobrodušan prema njima i prebacivao ih je njihovim kućama. Mi to nismo mogli spriječiti. Jedino što možemo i što smo već poduzeli to je: da ih mi samo prebacimo što prije i u što većem broju. Zasada ima oko 8 do 10 hiljada već upućenih prema Savi uz pomoć naših narodno-oslobodilačkih odbora i partizanskih jedinica.*¹⁶⁹

No, slavonskim partizanima stigle su vijesti da se na Kozari ponovno vode borbe, pa se moralo odustati od vraćanja iseljenih. U pismu partizanima Bosanske krajine izražena je nada da će se ubrzo stvoriti uvjeti da se iseljeni s Kozare preko Save vrate u Bosnu.¹⁷⁰

Tijekom listopada i studenog 1942. stanovništvo kozaračkog kraja, raseljeno po Slavoniji, nastavilo se u većem broju vraćati svojim kućama, najviše na područje Bosanske Dubice.¹⁷¹

Kasnije, krajem svibnja 1943., Privremeni oblasni Narodnooslobodilački odbor za Slavoniju, u izvješću upućenom Inicijativnom odboru Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) naveo je sljedeće:

¹⁶⁸ Isto, dok. br. 87.

¹⁶⁹ Isto.

¹⁷⁰ Isto.

¹⁷¹ D. D. SAMARDŽIJA, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945, Monografija*, 222.

N. Barić: *Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece*

*Nakon neprijateljske ofanzive na Kozaru lanjske godine mnogo stanovništva iz Bosne prešlo je u Slavoniju, gdje se je smjestilo po našim selima. Neki od njih uposlili su se i žive u Slavoniji, a drugi žele da se vrate natrag u Bosnu. Mi im to omogućavamo tako što ih u manjim grupama krišom prebacujemo preko Save u Bosnu.*¹⁷²

Oblasni Narodnooslobodilački odbor za Slavoniju, u izvješću koje je sredinom srpnja 1943. uputio Izvršnom odboru ZAVNOH-a, naveo je da su se »izbjeglice iz Bosne« u Slavoniji uglavnom vratile u Bosnu, dok je tek manji dio ostao u Slavoniji. Također je znatan dio izbjeglica, osobito djevojaka, u međuvremenu stupio u partizane.¹⁷³ U istom razdoblju i obavještajni podaci domobranstva navodili su da čete u sastavu 16. slavonske partizanske brigade imaju 15 % žena, od kojih je većina s Kozare.¹⁷⁴

Navedeni podaci govore da se dio osoba, iseljenih s Kozare na područja sjeverno od Save, pridružio partizanima, a dio je poginuo ili ubijen tijekom operacija snaga NDH protiv partizana na području Slavonije. Jedan dio uspio se vratiti svojim kućama na kozaračkom području, a neki su ostali živjeti u krajevima sjeverno od Save. Kao i kod dokumenata NDH, ovdje uglavnom nedostaju podaci koji bi naveli o kolikom je broju osoba riječ.

Ipak, navedeni dokumenti Narodnooslobodilačkog pokreta daju mogući odgovor na pitanje zašto su Luburić i Ustaška obrana odlučili uputiti golem broj iseljenih s Kozare na područje sjeverno od Save. Odgovor bi bio da su tako postupili kako bi izbjeglice demoralizirale partizane i njihove pristaše u Slavoniji, te kako bi iseljeni s Kozare predstavljali teret partizanima. No pri tome je, kao što je opisano, određeni dio ljudi pristupio partizanima ili se, u njihovoj organizaciji, vratio svojim kućama.

Sudbina djece

Posebno pitanje predstavlja sudbina djece s Kozare, odnosno postupak vlasti NDH prema njima. Prije nego prijedem na opisivanje i objašnjavanje ove tematike navest ću osnovne brojčane podatke o toj djeci, pravce njihovog preseljavanja, kao i podatke o njihovoj smrtnosti. Pri njihovu određivanju nastaju poteškoće zbog različitih prikaza i međusobne neusklađenosti izvora i podataka iz postojeće literature. Dodatni je problem i u tome što je, u nekim slučajevima, među djecom koja su se nalazila u logorima i prihvatilištima NDH teško razlučiti koliko je bilo djece s Kozare, a koliko s drugih područja. Uzimajući u obzir

¹⁷² *Grada za historiju NOP-a u Slavoniji*, Knjiga V (1. IV — 31. V 1943), Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1966., dok. br. 158.

¹⁷³ *Grada za historiju NOP-a u Slavoniji*, Knjiga VI (1. VI — 31. VII 1943), Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1968., dok. br. 161.

¹⁷⁴ HR-HDA-1549, III-25/501-516, NDH, Vrhovno oružničko zapovjedništvo, Odjel za javnu sigurnost, Taj. Broj: 2101/1943.

navedeno, treba imati na umu da su podaci koje ću navesti približni i podložni daljnjem istraživanju.

Na prvom mjestu treba spomenuti da je od 24. lipnja do 4. srpnja 1942. iz Uštica i Stare Gradiške u Dječji dom u Gornjoj Rijeci kraj Križevaca dovedeno 400 djece. Stotinjak djece umrlo je od posljedica tifusa u Gornjoj Rijeci, a ostalih 300 sredinom kolovoza 1942. premješteno je u Dječji dom Jastrebarsko.

Zatim treba spomenuti Dječji dom Jastrebarsko koji se nalazio na više lokacija. Dio djece bio je smješten u dvorac Erdödy, a dio u Franjevački samostan, odnosno u barake talijanske vojske uz navedene objekte. Jedan dio nalazio se i u bivšoj ciglani u Reki kraj Jastrebarskog. Prema podacima Ministarstva udružbe NDH od 21. kolovoza 1942., u Dječjem domu u Jastrebarskom bilo je 2507 djece, dok je nekoliko dana prije toga u Jastrebarsko dovedeno još 300 djece. Pretpostavljam da se kod posljednjeg podatka mislilo na djecu dovedenu iz Gornje Rijeke. Smatram da je spomenutih 2507 djece došlo s Kozare, no tijekom druge polovice 1942. u Jastrebarsko je doveden izvjestan broj djece koja nisu bila s Kozare. Ukupan broj djece iznosio je 3336, od čega je 449 umrlo, najviše od sredine srpnja do početka rujna 1942. godine. Kada su partizani, krajem kolovoza 1942., na kraće vrijeme ušli u Jastrebarsko, povelili su sa sobom 450 djece. Na odgajanje u obiteljima smješteno ih je 1637, a 7. listopada 1942. u Zagreb je prevezeno 500 djece za koje se pobrinuo »Caritas«. Nakon toga, u zaraznoj bolnici Dječjeg doma u Jastrebarskom ostalo je još 300 djece.

Nakon što je Dječji dom u Jastrebarskom popunjen, vlasti NDH su od početka kolovoza 1942. znatan broj djece s Kozare uputili u Dječje prihvatilište u Sisku, koje je djelovalo na više lokacija u gradu. Neki izvori govore da je početkom kolovoza 1942. u Sisak upućeno 2650 djece s Kozare, a drugi spominju broj od 3000 djece. Ministarstvo udružbe NDH u svom dokumentu od 21. kolovoza 1942. navodi da je u Sisku smješteno 3001 dijete. U tom gradu nalazio se i sabirni logor u koji je smješteno stanovništvo prikupljeno tijekom operacija protiv partizana. Majke su odvajane od djece i upućivane na rad u Njemačku, a djeca su smještena u Dječje prihvatilište u kojem se njihov broj, prema nekim podacima, povećao na 7000. Od navedenog broja do kraja kolovoza 1942. umrlo je 515 djece, a do kraja prosinca taj je broj narastao na 1152, o čemu ću opširnije pisati kasnije u prilogu. Do kraja rujna 1942. oko 1702 djece predano je na skrb obiteljima. Tijekom rujna i listopada iste godine iz Dječjeg prihvatilišta u Sisku u Zagreb je upućeno 2286 djece, koja su ondje liječena od zaraznih bolesti ili su dodijeljena na skrb obiteljima. No, ako usporedimo navedene podatke (1152 djece umrlo, 1702 predano na skrb obiteljima, 2286 otpremljeno u Zagreb — ukupno 5140 djece), taj se broj ne podudara s podatkom da je kroz Dječje prihvatilište Sisak prošlo 7000 djece. Vjerojatno je ipak bila riječ o manjem broju. Dječje prihvatilište u Sisku zatvoreno je početkom siječnja 1943. godine.

Na kraju, tijekom 1942., kroz različite zdravstvene i sabirne ustanove u Zagrebu također je prošlo mnogo u ratu stradale djece, među kojima su bila i ona

s Kozare. Djeca su boravila u sljedećim ustanovama: Zavod za odgoj gluhanijemih (Ilica 113), Državni dom za malu djecu Ministarstva zdravstva (Josipovac), »Jeronimska dvorana« (Tomislavov trg 21). Dio djece s Kozare odmah je upućen u ove ustanove, a dio je dopremljen kasnije iz Jastrebarskog i Siska. Na temelju dostupnih podataka teško je procijeniti o kolikom je broju djece u spomenutim ustanovama u Zagrebu bila riječ, te koliko je bilo djece što su stigla s Kozare. I u Zagrebu je dio djece umro od raznih bolesti.¹⁷⁵

Za vrijeme socijalističke Jugoslavije, autori koji su se bavili ovom temom tvrdili su da su se vlasti NDH samo zbog »kamufలాže« brinule za ovu djecu, dok su ključnu ulogu u njihovom spašavanju od ustaša zapravo imali Komunistička partija i njezini suradnici.¹⁷⁶

Tijekom 1990. u Zagrebu je objavljena knjiga čija je namjera bila da, iz perspektive Katoličke crkve, pobije neutemeljene optužbe iz komunističkog razdoblja na račun časnih sestara koje su vodile Dječji dom u Jastrebarskom, budući da su upravo one optuživane za maltretiranje i ubijanje djece koja su im povjerenjena na skrb.¹⁷⁷

Godine 2003. u Zagrebu je objavljen dnevnik Diane Budisavljević, koja je tijekom rata živjela u Zagrebu i intenzivno se bavila humanitarnim radom, posvećujući posebnu pažnju nezbrinjutoj i u sabirne logore dovedenoj pravoslavnoj djeci. Njezin dnevnik postao je temelj za novi »narrativ«, a onaj prethodni, o ključnoj ulozi Komunističke partije i mreže konspirativnih suradnika Narodnooslobodilačkog pokreta u spašavanju srpske djece, pao je u zaborav. Njega je zamijenio »narrativ« o Diani Budisavljević koja je, zajedno sa svojim suradnicima, najzaslužnija za spašavanje tisuća djece od ustaša.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Navedeni pregled napravio sam koristeći ove arhivske izvore: HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 54.385-Z-1942.; HR-HDA-421, Odjeljenje bezbjednosti, kut. 124, Popis ratom postradale djece koja su došla odnosno proputovala kroz Zagreb i bila na brizi kod prihvatne postaje Hrvatskog Crvenog križa, Zagreb, 27. VII. 1945. Spomenuti popis je u faksimilu objavljen i u: *Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945.*, Hrvatski državni arhiv, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Zagreb, Jasenovac, 2003., 183-185. Također sam koristio izvore objavljene u: *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Knjiga druga, Zagreb, Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, 1955., 374-375, 379, 384-386, 389-390. Na kraju, koristio sam i sljedeću literaturu: Narcisa LENGEL-KRIZMAN, »Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1942.«, *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Zbornik, Varaždin, Zagreb, Zajednica općina Memorijalnog područja Kalnik, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1976., 890-898; Narcisa LENGEL-KRIZMAN, »Akcija spašavanja kozarske i druge djece iz ustaških logora«, *Kozara u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941-1945)*, *Radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977.*, Prijedor, Nacionalni park »Kozara«, 1980., 287-292.

¹⁷⁶ Tek u nekim izdanjima iz razdoblja socijalizma nešto se opširnije spominjala i uloga Diane Budisavljević u spašavanju djece. Vidjeti: Slava OGRIZOVIĆ, *Zagreb se bori*, Zagreb, Školska knjiga, 1977., 127-128.

¹⁷⁷ Ćiril PETEŠIĆ, *Dječji dom Jastrebarsko, Dokumenti (1939-1947.)*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1990.

¹⁷⁸ Primjerice vidjeti: Adriana PITEŠA, »Dianina lista — Žena koja je uspjela prevariti sistem i spasiti 12.000 djece iz ustaških logora«, *Jutarnji list*, Zagreb, br. 4874, 10. 2. 2012., 28-29; Goran ŠIKIĆ, »Diana Budisavljević — Nikad ispričana priča o ženi koju nazivaju hrvatskim Schindlerom«, *Jutarnji list*, Zagreb, br. 5796,

Prema podacima iz dnevnika Diane Budisavljević, ona je krajem svibnja 1942. doznala da u operacijama snaga NDH protiv partizana na Kordunu dolazi do deportacija pravoslavnog stanovništva, među kojim je bilo i mnogo djece. Nakon toga intervenirala je preko predstavnika njemačke vojske i njemačkih institucija u Zagrebu, kako bi ta djeca bila oslobođena. Njemački predstavnici su je 7. srpnja 1942. obavijestili da je Eugen Dido Kvaternik, ravnatelj Ravnateljstva za javni red i sigurnost i zapovjednik UNS-a, dao odobrenje da djeca mogu biti preuzeta iz sabirnih logora.¹⁷⁹ Navedeno odobrenje stiglo je u trenutku kada su postrojbe Borbene skupine »Zapadna Bosna« na području Kozare počele prikupljati veći broj civila, a s njima i djecu.

Ante Pavelić je njemačkom poslaniku Kascheu 10. srpnja 1942. izjavio da će djecu iseljenika s Kozare smjestiti u Jastrebarsko, u barake koje je prethodno koristila talijanska vojska. Zapravo, Pavelić ga je obavijestio kako su prvi transporti te djece već upućeni u Jastrebarsko i objasnio da djecu treba zdravstveno zbrinuti, a zatim preuzeti u plansko odgajanje.¹⁸⁰ Na temelju dostupnih izvora ne može se zaključiti da je Pavelić takvu odluku donio zbog pritiska njemačke strane. Nedugo kasnije ministar Lorković je, u izvješću Paveliću u vezi sa smještajem djece s Kozare, naveo:

*Osim djece bez roditelja moglo bi se uz privolu roditelja preuzeti na odgoj i velik dio ostale djece. S time bi se ovo pitanje evakuiranih bitno pojednostavilo. U tom pravcu potrebno je da Ministarstvo udružbe poduzme sve potrebito.*¹⁸¹

U međuvremenu je Diana Budisavljević, od 9. do 15. srpnja 1942., triput otišla u Staru Gradišku u dovela u Zagreb više stotina djece.¹⁸²

Kamilo Brössler, djelatnik Ministarstva udružbe, 16. srpnja 1942. izvijestio je Ministarstvo zdravstva da je iz Dubice u Mlaku dovezeno 200 djece, očito iseljene s Kozare. Ministarstvo zdravstva zatražilo je od ustaškog liječnika dr. Karađole da djecu mlađu od dvije godine uputi u Zagreb te izvijesti o tome Ministarstvo.¹⁸³

Za to vrijeme vlasti NDH poduzimale su mjere kako bi se u Jastrebarsko i Reku moglo smjestiti djecu s Kozare. Sanitarni inspektor Ministarstva zdravstva NDH je 16. srpnja 1942. obišao prostor za smještaj djece u Jastrebarskom. Ustanovljeno je da zdenac u Franjevačkom samostanu ne osigurava dovoljno vode,

19. 9. 2014., 32-33. Također vidjeti: Gavro BURAZOR, *Humanitarna akcija Diane Budisavljević 1941—1945*, Novi Sad, Malo povijesno društvo, 2013. (srp. čir.); Boško LOMOVIĆ, *Knjiga o Dijani Budisavljević*, Beograd, Svijet knjige, 2013. (srp. čir.).

¹⁷⁹ Dnevnik Diane Budisavljević 1941—1945, 53, 59, 60, 68.

¹⁸⁰ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 2, dok. br. 109.

¹⁸¹ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 196.

¹⁸² Dnevnik Diane Budisavljević 1941—1945, 69-78.

¹⁸³ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 45.447-Z-1942.

pa je već 17. srpnja, zanemarujući formalnosti, »zbog žurbe i više sile«, započeo kopanje novog zdenca, a provedeno je i raskušivanje postojećeg. Također je ustanovljeno da ciglana u Reki nema odgovarajuću opskrbu vodom. Kako bi se osiguralo dovoljno vode za piće, pranje i kuhanje na tom mjestu, trebalo je izvršiti radove na uređivanju obližnjeg izvora. Ministarstvo zdravstva je dopisom od 22. srpnja obavijestilo o tome Ministarstvo udružbe, zatraživši da žurno osigura potrebna financijska sredstva za izvođenje opisanih radova.¹⁸⁴

Ministarstvo vanjskih poslova NDH 18. srpnja 1942. obratilo se Višem zapovjedništvu talijanskih oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« u Sušaku, nadležnom za talijanske postrojbe u NDH. U dopisu je objašnjeno da u Jastrebarskom postoje barake koje je upotrebljavala talijanska vojska, a u kojima su trenutačno smještene mnogobrojna djeca »nastradala uslied djelovanja partizana«. Upravo tih dana u Jastrebarsko su došli talijanski predstavnici, s namjerom da barake razmontiraju i odnesu drvenu građu. Zato su vlasti u Zagrebu zatražile od Talijana da barake, barem u tom razdoblju, ostanu na raspolaganju za smještaj djece. Nedugo zatim Talijani su odgovorili da se slažu s navedenim zahtjevom, odnosno da barake u Jastrebarskom prepuštaju mjesnim hrvatskim vlastima.¹⁸⁵

Pred kraj srpnja 1942. Ministarstvo udružbe osnovalo je komisiju na čijem je čelu bio nadzornik toga ministarstva Franjo Perše. Zadatak komisije bio je preuzeti djecu iz sabirnih logora Jasenovac, Mlaka i Uštica. U skladu s time Hrvatski Crveni križ je 28. srpnja svojoj dobrovoljnoj bolničarki Dragici Habazin izdao putni nalog u kojem je navedeno:

*Na traženje spomenutog Ministarstva izvolite s navedenom komisijom otputovati u spomenute sabirne logore u svrhu pružanja pomoći kod preuzimanja i prijevoza djece. Kad na licu mjesta upoznate prilike, izvolite najbržim putem saopćiti koliko bi još sestara trebalo odaslati tamo, da budu od pomoći kod preuzimanja prijevoza djece.*¹⁸⁶

Ustaška obrana, odnosno Zapovjedništvo sabirnih logora u Jasenovcu, 28. srpnja izdalo je propusnicu Dragici Habazin, kojom joj dopušta slobodan pristup u Mlaku i Jablanac radi obavljanja službenih poslova. Propusnica je vrijedila 10 dana.¹⁸⁷ Istovjetan putni nalog Hrvatskog Crvenog križa i propusnicu Ustaške obrane dobila je i Diana Budisavljević.¹⁸⁸

¹⁸⁴ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 46.886-Z-1942.

¹⁸⁵ HR-HDA-491, Opće upravno povjereništvo NDH kod II. armate talijanske vojske/Višeg zapovjedništva talijanskih oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija«, Broj: 8342/1942.

¹⁸⁶ A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945.*, Dokumenta, Knjiga II, dok. br. 253. Ovdje je spomenuti dokument krivo datiran, a u samom prijepisu dokumenta također je došlo do pogreške u njegovom datiranju. Dokument je ponovno, ovaj put bez pogrešaka u datiranju, objavljen u: A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Knjiga IV, dok. br. 34.

¹⁸⁷ A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Knjiga IV, dok. br. 33.

¹⁸⁸ *Dnevnik Diane Budisavljević 1941—1945*, 208.

Ravnateljstvo Hrvatskih državnih željeznica Zagreb je 29. srpnja 1942. primilo sljedeći dopis Odjela društvenog osiguranja, zaštite i skrbi Ministarstva udružbe:

U sabirnim logorima u Jablancu, Mlaki i Uštici imade još oko 2.500 djece koja se po nalogu Poglavnika imadu preuzeti u držav.[nu] dječju zaštitu Ministarstva udružbe, kao i djeca iz sabirnih logora u St.[arog] Gradiški, koja su već preuzeta. Pomenuta djeca smjestiti će se u privatnim nastambama u Jastrebarskom. Savezno s time moli se naslov, da osigura prijevoz ove djece u partijama od po 600-800 i to sa postaja Rač, odnosno Jasenovac. Pri dolazku u Zagreb moraju se djeca prije polazka u Jastrebarsko razkužiti. Polazak prvog i idućih transporta javiti će se brzo i glasno naslovu čim komisija preuzme djecu. Moli se vojni red vlakova udesiti tako, da isti stižu u Zagreb rano ujutro, a poslije podne oko 16 s.[ati] odlaze za Jastrebarsko.¹⁸⁹

U citiranom dokumentu prisutna je formulacija »po nalogu Poglavnika«. Takvu formulaciju mogli su upotrebljavati isključivo uredi samog Poglavnika (Poglavnikov vojni ured, Županstvo pri Poglavniku), a ostale oblasti mogle su je koristiti samo onda kada im je Ante Pavelić osobno, usmeno ili u pisanom obliku, dao ovlast ili nalog da je mogu upotrijebiti u vezi s rješavanjem određenog pitanja.¹⁹⁰

Nakon povratka sa zadatka na koji je upućen, nadzornik Franjo Perše je 7. kolovoza 1942. podnio izvješće Ministarstvu udružbe u kojem je naveo:

29. srpnja o. g. uputio sam se u Jasenovac, a odavle u logore u Uštici, Mlaku i Jablanici. U Uštici nije bilo djece, jer su odpremljena u druge logore. U Mlaku bilo je, kao i u Jablancu oko 5.683 djece. Razloživši narodu svrhu našeg dolaska počeo sam s popisom djece i za prvi prevoz sabrao 850, a za drugi 967 i za treći 1250 djece. Prvi prevoz izvršen je 30. i 31. srpnja. Drugi 2. i 3. kolovoza, a treći 4., 5. i 6. kolovoza. Prvi je prevoz upućen u Zagreb, a drugi i treći u Sisak. Kod svakog prevoza pomagale su sestre crvenog križa, koje su vodile i brigu oko prehrane djece na putu. [...] Roditeljima obrazložena je korist te dječje kolonizacije, pa se nije vršila nikakova sila, već je dobrovoljnom predajom u sva tri prevoza preuzeto 3.067 djece. U sva tri prevoza nije bilo smrtnih slučajeva, prem bilo je mnogo slučajeva posvemašne izgladnelosti. Prevoz vršio se običnim seoskim kolima, jer po onom uskom de-rutnom putu ne bi bilo moguće to izvršiti drugim prevoznim sredstvima. Svak i put je trajao od Mlake do Jasenovca po 3 do 4 sata, a od Jablanca 6 sati.¹⁹¹

I nakon što je komisija, na čijem se čelu nalazio Franjo Perše, preuzela na tisuće djece, nastavilo se otpremanje djece s Kozare na za to predviđene lokaci-

¹⁸⁹ A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Knjiga IV, dok. br. 36.

¹⁹⁰ HR-HDA-221, Broj: 10.188/1943., Radna jedinica I. 1.

¹⁹¹ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za udružbu, Broj: 61.357/1942., Radna jedinica I. 2.

je. Tako je dužnosnik Ministarstva udružbe Mihajlo Komunikci u privremenom logoru Prijedor preuzeo 68 pravoslavne djece koju je 7. kolovoza 1942. predao Dječjem prihvatilištu u Sisku.¹⁹²

Prethodno je u izvješću koje je podnio Perše citiran navod kako se pri odvajanju djece od roditelja nije primjenjivala sila, budući da je roditeljima obrazložena korist od toga da država preuzme skrb nad njihovom djecom, na što su oni »dobrovoljno« pristali. Također je i Diana Budisavljević u svome dnevniku tijekom srpnja i početkom kolovoza 1942. zapisala da je mogla preuzeti samo djecu bez roditelja i onu koju roditelji dobrovoljno predaju, odnosno da je primila strogi nalog da se djeca ne smiju odvajati od majki bez njihove suglasnosti.¹⁹³

No, ako se uzme u obzir u kakvom su se položaju nalazile žene s Kozare, onda je njihov »dobrovoljni« pristanak da predaju djecu zapravo značio da u tom trenutku nisu vidjele nikakvu bolju mogućnost za svoju djecu. Primjerice, neke majke nisu željele predati djecu, ali su to ipak učinile u strahu da ona ne umru od gladi.¹⁹⁴ Jedan svjedok je jugoslavenskim vlastima nakon rata izjavio kako su majke predavale djecu nakon što su dobile obećanja da će se za njih dobro skrbiti:

*Za preuzimanje djece iz logora došla je gđa [Diana] Budisavljević, supruga profesora, sa nekoliko sestara Crvenoga križa. Prvo su počele tražiti tko će dobrovoljno dati djecu u Zagreb, obećajući, da će tamo biti djeca lijepo smještena po dječjim domovima, ljepše nego li u vlastitoj kući. [...] Tako su počele dolaziti majke stolovima za popisivanje.*¹⁹⁵

Prema nekim izvorima, dio majki s Kozare, koje je Ustaška obrana namjeravala uputiti u Slavoniju, izvršio je samoubojstvo skočivši u Savu, nakon što su na silu razdvojene od svoje djece.¹⁹⁶ S druge strane, kao što je prethodno navedeno, kada su iseljeni s Kozare dopremljeni na područje sjeverno od Save, među njima je i dalje bilo mnogo djece, što bi značilo da brojne majke ipak nisu razdvojene od djece, nego su zajedno upućeni u Slavoniju.

Prethodno sam opisao da su vlasti u Zagrebu poduzimale određene mjere kako bi se prostori u Jastrebarskom i Reki pripremili za dolazak djece s Kozare. U tom smislu djelovala je i promidžba NDH, pa je u zagrebačkom dnevniku *Hrvatski narod* 23. srpnja 1942. objavljena opširna reportaža o Dječjem domu u Jastrebarskom. U njoj je navedeno da među dovedenom djecom ima teško bolesnih i pothranjenih te istaknuto da se poduzimaju naponi i posvećuje sva briga

¹⁹² A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945., Dokumenta*, Knjiga III, dok. br. 85.

¹⁹³ *Dnevnik Diane Budisavljević 1941—1945*, 72-73, 91.

¹⁹⁴ Isto, 72-73.

¹⁹⁵ HR-HDA-421, Odjeljenje bezbjednosti, kut. 123, Federalna Država Hrvatska, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zagreb, Broj: 2018/1945.

¹⁹⁶ T. DULIĆ, *Utopias of Nation, Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941—42*, 250.

kako bi bolesna djeca ozdravila, dok i ostala djeca uživaju najbolju pažnju i imaju dobru prehranu:

Sve ovo je priređeno ovdje za mališane, koji se moraju oporaviti od teških muka, koje su proživjeli, da kasnije postanu vrijedni članovi svoje domovine, koja ih je spasila od najužasnije smrti, koja može postojati, od smrti gladi.¹⁹⁷

Drugi izvori pokazuju da je stanje u Dječjem domu Jastrebarsko bilo teško. Tako je Više zapovjedništvo talijanskih oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« u svome obavještajnom izvješću od 20. kolovoza 1942. navelo:

U Jastrebarskom je smješteno oko tisuću djece pristiglih iz Bosne, vidljivo izgladnjelih i oslabljenih. Dijelom je riječ o siročadi, a dijelom o rođacima partizana. Prijavljeni su brojni smrtni slučajevi zbog ospica, difterije i dizenterije.¹⁹⁸

Krajem kolovoza 1942. kordunaški partizani su na kraće vrijeme ušli u Jastrebarsko, o čemu je Velika župa Pokupje u Karlovcu kasnije izvijestila:

Potom su se partizani povukli u istim pravcima, kako su i došli. S njima je otišlo i oko 700 djece, koja su tu bila smještena, a dovedena iz Bosne. Nekoja su djeca među partizanima prepoznala svoju braću i svoje očeve. Dječcu je povelu ona grupa partizana, koji su otišli u pravcu Sv. Jane. U Sv. Jani su se partizani zadržali još cijelog dana 26. VIII. 1942., a potom su otišli u pravcu Žumberka, dok [su] se djeca kasnije vratila u Jastrebarsko. Partizani su sobom povelu i Dr. Branka Davila, kotarskog liječnika i Dr. Josipa Kneževića, umirovljenog liječnika, no njih su pustili još istoga dana.¹⁹⁹

Dakle, iz ovoga izvješća proizlazi da su partizani povelu sa sobom dio djece iz Dječjeg doma Jastrebarsko, ali su ona zatim vraćena. I liječnik, dr. Davila, u dokumentu koji je napisao oko 1960. godine, navodi da su partizani vratili u Jastrebarsko oko 400 djece od onih koje su prethodno povelu sa sobom.²⁰⁰

Ministarstvo domobranstva NDH je 12. rujna 1942. primilo podatke da je dječji logor u Jastrebarskom posjetio jedan talijanski časnik:

Ovih dana posjetio je jedan talijanski pukovnik logor napuštene pravoslavne djece u Jaski. Dotični pukovnik pregledao je logor i našao, da je stanje očajno u svakom pogledu, te da će o tome dostaviti izvještaj zapovjedniku II. armate u Sušaku. Izvještaj je dobiven iz pouzdanog izvora, te se može smatrati točan.²⁰¹

¹⁹⁷ »Među djecom žrtvama odmetničkih zlostavljanja — Hrvatska nam je sada i otac i majka«, *Hrvatski narod*, br. 483, 23. srpnja 1942., 2.

¹⁹⁸ HR-HDA-1450, svitak D-237, snimka 282, 2 armata, Comando artiglieria, No. 2003/1942.

¹⁹⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom V, knjiga 32, dok. br. 147.

²⁰⁰ Č. PETEŠIĆ, *Dječji dom Jastrebarsko, Dokumenti (1939—1947.)*, 132-133.

²⁰¹ HR-HDA-1549, III-20/1037, [NDH, Ministarstvo hrvatskog domobranstva, Obći odjel, Odsjek T.] Oznaka: A/III.I.-I/12.

Više zapovjedništvo talijanskih oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« je u pregledu obavještajnih podataka od 20. listopada 1942. u vezi sa stanjem u dječjem domu u Jastrebarskom i Reki navelo:

*U jutarnjim satima 7. listopada [1942.] 200 djece partizana smješteni u barakama u Reki kraj Jastrebarskog su željeznicom upućeni u Zagreb. Do premještaja je došlo zato jer je potvrđena prisutnost zaraznih bolesti. Čini se da će tijekom predstojećih dana još 200 djece biti upućeno u Zagreb.*²⁰²

Prema podacima iz ljeta 1943. godine u Dječjem domu Jastrebarsko ostalo je još samo 18 djece »iz raznih logora«.²⁰³

Prethodno je navedeno da su djeca s Kozare, osim u Jastrebarsko i Zagreb, upućivana i u Sisak, o čemu je ministar udružbe dr. Lovro Sušić 1. kolovoza 1942. pisao Ministarstvu zdravstva:

*Zahvaljujući uspješnoj suradnji s Ministarstvom zdravstva uspjelo je u najkraće vrijeme urediti po nalogu Poglavnika i odluci ministarskog vijeća veliko dječje prihvatilište za djecu iz sabirnih logora u Jastrebarskom. Pomenuto prihvatilište sada je napunjeno, te se ukazala potreba osnutka novog prihvatilišta u Sisku. U tom pravcu poduzete su već sve potrebne mjere te prvi transport djece dolazi u Sisak 3. VIII. o. g. Slobodan sam stoga zamoliti, da Ministarstvo zdravstva i za ovo prihvatilište pruži svoju suradnju dodjeljivanjem na rad liječnika pediatra, te dovoljnog broja sestara pomoćnica kao i ostalog zdravstvenog osoblja i tvoriva. Zahvaljujući Ministarstvu zdravstva na odličnoj suradnji u Jastrebarskom uvjeren sam, da će uspjeti povoljno riješiti i ovaj novi zadatak.*²⁰⁴

U skladu s navedenim, Ministarstvo zdravstva je radi liječničkog nadzora u »koloniju Sisak« uputilo liječnike dr. Leopolda Aufa i dr. Ivana Spicera.²⁰⁵ Uz ovu dvojicu liječnika Ministarstvo zdravstva uputilo je u Sisak na isti zadatak i drugo zdravstveno osoblje, odnosno medicinske sestre.²⁰⁶

U vezi s dolaskom djece s Kozare u Sisak, u sisačkim *Hrvatskim novinama* od 8. kolovoza 1942. objavljena je šira vijest:

Sisak je hrvatski, ustaški i rodoljubni grad! (dječja prihvatna postaja u Sisku) Ovih dana je došlo u Sisak oko 3000 neobskrbljene i napuštene djece iz krajeva oko Bosanske Gradiške i kraj Kozare-planine, koji su očišćeni od partizana. Razumije se da su ta djeca bila u jadnom stanju, a bilo je i oko 200 dojenčadi. Sva ova djeca su smještena u dječjem sabiralištu Hrvatskog Crve-

²⁰² HR-HDA-1450, svitak D-237, snimka 372, 2 armata, Comando artiglieria, No. 2523/1942.

²⁰³ HR-HDA-221, Broj: 10.250/1943., Radna jedinica II. 1.

²⁰⁴ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 49.534-Z-1942.

²⁰⁵ Isto.

²⁰⁶ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 54.660-Z-1942., Broj: 54.997-Z-II-1942., Broj: 73.813-O-1942.

nog Križa; i ako nitko nije pozvao, da tko uzme djecu k sebi, građani i građanke grada Siska odmah su odveli na stotine djece u svoje domove i brinu se za njih. Posebno se mora napomenuti, da glavnu brigu oko te djece vodi Ministarstvo Udružbe i Hrvatski Crveni Križ. Mnoga imena odličnih radnika biti će zlatnim slovima upisana u poviest Hrvatske u ovim teškim ratnim vremenima. Od Ministarstva Udružbe i Crvenog Križa u Zagrebu daju sve svoje snage od sebe: braća Brössler, g. Majstorović, g. [Franjo] Perše i g. Štefanec, g. Pavlić te sestre gđe [Dragica] Habazin i [Diana] Budisavljević uz mnoge svoje pomoćnice; sa strane Ministarstva Zdravstva vodi glavnu brigu g. Dr. [Niktopolion] Černozubov, od vodećih osoba gr.[ada] Siska imaju velike zasluge Ustaški logor s g. [Rokom] Fagetom, gradsko poglavarstvo sa g. [Josipom] Stürmerom i Pavelićem; zatim predstojnik Kotarske oblasti g. Desantić te g. ing. Šoštarčić. Od Ženske Loze Ustaškog pokreta gđa Ankica Šušnih i gđa Julija Šepić, te mnoge druge sisačke gospođe, Crveni Križ grada Siska zastupan je po preč.[asnom] g. kanoniku Dr. [Ivanu] Huleniću i drugim članovima. Veliku brigu su primile častne sestre, koje su preuzele preko stotinu najmanjih. Častne sestre Dominikanke pridonašaju velike žrtve u samom sabiralištu. Stvarnu pomoć daje razkužna postaja sa energičnim g. Dr. [Antunom] Najžarom na čelu.²⁰⁷

U istom je broju Hrvatskih novina objavljena i sljedeća obavijest Gradskog poglavarstva Sisak:

Ministarstvo udružbe dopremilo je u Sisak veći broj djece stare do 12 godina i to roditelja, koji su napustili svoje domove. Ova djeca biti će predana na uzdržavanje obiteljima kako u gradu tako i u selu. Za uzdržavanje ove djece, stare do jedne godine dana, plaćat će Ministarstvo udružbe onim obiteljima, koja takovu djecu prime na uzdržavanje 500.- Kn, slovom: petstotina Kuna mjesečno, a za djecu stariju od godinu dana ustanovit će Ministarstvo udružbe naknadno nagradu onim obiteljima koja takovu djecu na uzdržavanje preuzmu. Ovim apeliramo na rodoljubno građanstvo, da svaka ona obitelj koja je u mogućnosti uzdržavati ovu djecu da preuzmu barem po jedno dijete na uzdržavanje.²⁰⁸

Sisačko društvo »Hrvatska žena« je u idućem broju Hrvatskih novina, od 15. kolovoza 1942., objavilo sljedeću obavijest:

Iz društva »Hrv.[atska] Žena«. Pozivaju se gospođe, koje znadu bar donekle šivati, a imaju srca i volje da pomognu siročadi, koja se nalazi u našem gradu, da dođu u prostorije Hrv.[atske] Žene gdje se šiva rublje, odijela i haljine. Dnevno poslije podne od 2 sata.²⁰⁹

²⁰⁷ »Sisačke vesti«, Hrvatske novine, Sisak, br. 29, 8. kolovoza 1942., 2-3.

²⁰⁸ »Viesti Gradskog poglavarstva«, Hrvatske novine, Sisak, br. 29, 8. kolovoza 1942., 2-3.

²⁰⁹ »Sisačke vesti«, Hrvatske novine, Sisak, br. 30, 15. kolovoza 1942., 2.

No, 7. rujna 1942. nadstojnik sisačkog Prihvatilišta za djecu, dr. Antun Najžar, morao je izvijestiti Ministarstvo udružbe i Ministarstvo zdravstva da je u razdoblju od 7. do 31. kolovoza u njegovom prihvatilištu umrlo 515 djece. U prostorijama ženskog samostana sv. Vinka umrlo je 209 djece, u školi u Novom Sisku 151 dijete, u zgradi »Sokolane« 141 dijete, u »Solani« troje djece, a u sisačkoj bolnici još 11 djece. Osim toga, jedno dijete umrlo je 6. kolovoza 1942. kada je iz vlaka prenošeno u raskućnu postaju.²¹⁰

Najžar je izvijestio da je do najvećeg pomora djece došlo u prostorijama samostana, gdje su bila smještena dojenčad i mala djeca. Djeca su počela u znatnom broju umirati šest dana nakon dolaska, kada je do izražaja došao drukčiji način prehrane koji je utjecao na njihovu probavu:

Uz to su naknadno došle i razne zaraze (colli eventualno dizenterija a ni- su izključeni zaraznici iz grupe paratifusa). Uz to se mora spomenuti, da su djeca bila podpunoma gola bez potrebitih pokrivača, te se mora računati da je veliki procent pomora djece išao na račun te golotinje t. j. hladnoće, kojoj mala djeca ne mogu odoljevati. Djeca su spavala na slami eventualno zamotana u kakve krpice. Pripominje se, da je liječnička služba kod te djece bila u podpunoj visini t. j. sva su djeca bila cijepljena protiv dizenterije, redovito su im se davali lijekovi (carbo animalis) i dr. t.j. tonocardin, fiziološke infuzije, cardijazol, uz sve druge lijekove, koji su dolazili u obzir. Sama prehrana te djece bila je podpuna i prema svim medicinskim propisima, t.j. djeca su dobivala mlijeko eventualno razrijeđeno sa čajem, čaj, slađeno prema potrebi i mišljenju liječnika specijalista za dječje bolesti, sa šećerom ili saharinom. Juha od sluzi (ječmene ili zobene, najfiniji griz na razne načine pripremljen, kruh iz bijelog brašna i t.d.) ali sve to nije dostajalo jer su naprijed spomenute štetnosti t. j. hladnoća i promjena prehrane bile mnogo jače od svih liječničkih nastojanja. Što se tiče podvorbe kod te djece poduzimane su mjere da se djeci što čišće i sterilnije pruži hrana u koliko je bilo to što više moguće.²¹¹

Kada je riječ o pomoru djece u zgradi »Sokolane«, dr. Najžar je naveo da je puno djece smješteno u taj nedovršeni objekt u središtu Siska, u kojem nije postojao niti jedan pravi prozor koji se može zatvoriti, te je zbog hladnoće i drugih razloga došlo do visoke smrtnosti:

I ovdje se opaža da pomor djece postepeno raste i da pod konac postizava i najveće brojke. Da je tome tako stoji opet isti uzrok t. j. djeca su spavala u velikim skupinama kraj podpuno otvorenih prozora (prozora niti nema nego samo postoje otvori za prozore). I tu je uz razne zarazne klice od kojih su najvažnije one od dizenterije, colli, ospice, parotistic epidemica te par slučajeva skarlatine i jedan slučaj paratifusa B. bila uzrokom povećane

²¹⁰ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 61.832-Z-1942.

²¹¹ Isto.

*smrtnosti [...]. Što se tiče higijenskih prilika te zgrade one nisu mogle biti ni uz najveće nastojanje na potrebnoj visini, jer je ovdje bio vrlo veliki broj djece, a sama zgrada je podpuno otvorena, tako da se može reći da je uspjelo da djeca nisu spavala pod vedrim nebom.*²¹²

Tijekom druge polovine kolovoza 1942. »Sokolana« je pretvorena u priručnu bolnicu za lakše bolesnu djecu, čime je smanjena smrtnost u tom objektu. Nasuprot tome, zgrada škole u Novom Sisku bila je primjerenija po svojim higijenskim uvjetima, budući da je imala vodovod i kanalizaciju. U školu su smještena najzdravija djeca koju se odmah moglo predati na skrb u obitelji. No, krajem kolovoza u školu su smještena i teško bolesna djeca iz »Sokolane«, pa se smrtnost i ondje povećala.²¹³

U skladište »Solane« 22. kolovoza smješteno je oko 1200 zdrave djece. Navedeni objekt bio je na suncanom mjestu, uz travnato dvorište i smrtnost je ovdje bila mala, a povećala se tek krajem istog mjeseca kada su na to mjesto upućena djeca rekonvalescenti iz škole u Novom Sisku. Kad je riječ o djeci umrloj u sisačkoj bolnici, navedeno je da su onamo upućivana najteže oboljela djeca, u mjeri u kojoj ih je bolnica mogla primiti. Osim navedenog, dr. Najžar je posebno istaknuo:

*Opaženo je kod djece odmah prvih dana iza kako su došla u prihvatilište, da se u izmetinama djece nalazilo cijelo zrnje kukuruza, zatim zdrobljeni kukuruz (šrot) zatim trava, zemlja i t. d., t.j. razna teška podpunoma nepo-desna i neprobavljiva hrana. Osim toga opažen je vrlo velik broj glista kod djece kao crijevni nametnici [koji] čine i te kako važnu ulogu za zdravlje djece. Obzirom na ovu točku ne treba se ni malo čuditi da su djeca već tako oslabljena lako podlegla mnogim bolestima.*²¹⁴

U vezi s pitanjem što su uprava prihvatilišta i pomoćno osoblje učinili kako bi se prilike popravile, dr. Najžar je naveo:

Radi velike žurbe, kojom se je trebalo otvoriti to prihvatilište i spasiti djecu učinjeni su nadčovječni naponi sa strane uprave dječjeg prihvatilišta u prvom redu od strane Ministarstva udružbe i [Ministarstva] Zdravstva, a isto tako i od strane same uprave u Sisku. Nije ni čudo, da su pojedine osobe, koje su radile na toj organizaciji teže ili lakše oboljele od prenapornog rada. Najveću žrtvu je ovdje pridonio savjetnik Ministarstva udružbe profesor Bresler sa svojim saradnicima te g. Černozub[ov] od Ministarstva zdravstva. Isto tako je nadstojnik prihvatilišta Dr. Najžar uložio vrlo mnogo truda. Može se reći, da je sve stručno osoblje, liječnici, sestre pomoćnice, sestre Crvenog križa uložilo sav svoj trud. Najveća zapreka celom tom nastojanju bile su neo-

²¹² Isto.

²¹³ Isto.

²¹⁴ Isto.

N. Barić: *Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece*

bično nepovoljne prilike smještaja većine djece, a isto tako slabo moralno raspoloženje većine pomoćnog osoblja. Veliku su žrtvu pridonjele časne sestre dominikanke iz Zagreba, osobito sestra Imaculata Klobučar.²¹⁵

Osim toga, dr. Najžar je spomenuo da su pomoć u zbrinjavanju djece pružili i predstavnici upravnih vlasti, ustaškog pokreta i sisačkog Hrvatskog Crvenog križa. Po primitku ovog dopisa dr. Salih Kulović, pročelnik Odjela društvenog osiguranja, zaštite i skrbi Ministarstva udružbe, 17. rujna 1942. uputio je dopis Ministarstvu zdravstva u kojem je naveo:

Moli se naslovno Ministarstvo da savezno s prednjim izvješćem Uprave državne dječje poliklinike u Sisku izvoli odrediti komisiju, koja će na mjestu utvrditi razloge tako velike smrtnosti u Državnom dječjem prihvatilištu u Sisku, koje je pod nadzorom ovog Ministarstva, te koja će nadalje utvrditi, da li je učinjeno sve potrebno da se osigura građanstvo grada Siska od možebitnog širenja postojećih zaraznih bolesti. Moli se Ministarstvo, da izvoli nakon povjerenstvenog pregleda dostaviti ovom Ministarstvu priepis izvještaja kao i mišljenje i prijedlog na koji bi se način mogao smanjiti broj smrtnosti u navedenom prihvatilištu.— Žurno je!²¹⁶

Čini se da su pregled prihvatilišta u Sisku izvršili dr. Niktopolion Černozubov, kao predstavnik Ministarstva zdravstva i prof. Kamilo Brössler, kao predstavnik Ministarstva udružbe.²¹⁷ No, nisam našao zatraženo izvješće s prijedlogom kako bi se smanjila smrtnost djece u sisačkom prihvatilištu.

Umiranje djece u Dječjem prihvatilištu Sisak se nastavilo. Do 24. prosinca 1942., nekoliko dana prije no što je prihvatilište zatvoreno, evidentirano je ukupno 1152 umrle djece.²¹⁸ Pretpostavljam da dio te djece nije bio s Kozare, nego i iz drugih dijelova NDH.

U međuvremenu je ministar udružbe dr. Lovro Sušić 23. kolovoza 1942., u skladu sa smjernicama Županstva pri Poglavniku, i u sporazumu s Uredom III UNS-a, odredio daljnji postupak s djecom koja su, »po nalogu Poglavnika«, iz sabirnih logora premještena u dječja prihvatilišta. Tako je Odjel za društveno osiguranje, zaštitu i skrb Ministarstva udružbe tu djecu, ako su zdrava odmah, a ako su bolesna nakon zdravstveno-zaštitnog roka, trebao vratiti njihovim roditeljima, u slučaju da ne postoje »politički razlozi« koji bi to onemogućavali. Također je tu djecu trebalo predati hrvatskim i katoličkim obiteljima te, ako to zahtijevaju

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ Isto.

²¹⁷ Isto.

²¹⁸ HR-HDA-421, Odjeljenje bezbjednosti, kut. 124, Kotarski N.[arodni] O.[dbor] Sisak, Kotarska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, K. Broj: 155/1945. Riječ je o spisku djece umrle u Dječjem prihvatilištu u Sisku 1942. godine kojega je Gradskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina u Sisku neposredno nakon rata predao učitelj Anton Dumbović.

posebni razlozi, državnim i privatnim dječjim domovima i odgojnim zavodima.²¹⁹

Dojenčad i mala djeca za koju ne postoje osobni podaci, trebali su biti proglašeni nahočadi i s njima je trebalo postupiti u skladu s postojećim zakonskim propisima. Odjel za društveno osiguranje, zaštitu i skrb mogao je hraniteljima te djece odrediti redovnu financijsku potporu. Pri svemu navedenom Odjel za društveno osiguranje, zaštitu i skrb trebao je surađivati s hrvatskim i katoličkim, crkvenim i dobrotvornim ustanovama i društvima, a posebno s »Caritasom« i Hrvatskim Crvenim križem. Provođenje navedenih poslova povjereno je nadstojniku Odsjeka brige za obitelj i djecu Odjela za društveno osiguranje, zaštitu i skrb, prof. Kamilu Brössleru. O navedenoj djeci trebalo je voditi što točniju evidenciju, a sva su djeca proglašena pitomcima državne dječje zaštite Ministarstva udružbe.²²⁰

Središnjica Hrvatskog Crvenog križa se početkom 1943. obratila nadležnim vlastima sa zahtjevom da se za djecu smještenu kod raznih obitelji riješi pitanje zdravstvenog osiguranja. U skladu s navedenim određeno je da se toj djeci u Zagrebu i ostalim dijelovima NDH osigura potrebna zdravstvena skrb i, prema potrebi, bolničko liječenje na državni trošak.²²¹

Zaključna razmatranja

Operaciju Borbene skupine »Zapadna Bosna« protiv partizana na Kozari treba sagledati u sklopu drugih operacija koje su snage NDH — samostalno ili u suradnji s Nijemcima — tijekom 1942. provele protiv partizana, ali i četnika, i u drugim dijelovima NDH, od Korduna, preko Bosanske Posavine, do Slavonije i Srijema. Tim je operacijama, u sklopu provođenja represivnih mjera, bilo pogođeno i civilno stanovništvo, uglavnom pravoslavno. Zajedničke operacije NDH, Nijemaca i Talijana protiv partizana, provedene početkom 1942. u istočnoj Bosni predstavljaju po mojem mišljenju zasebno razmatranje.

Do spomenutih operacija došlo je u okolnostima kada vlasti NDH provode širu promjenu politike prema pravoslavnom stanovništvu (osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve, sklapanje primirja i sporazuma s nekim četničkim odredima, pozivanje pravoslavaca na službu u domobranske radne jedinice).

Dakle, dok s jedne strane traju vojne operacije protiv partizana (nekad i četnika), pri čemu je represivnim mjerama zahvaćeno i civilno stanovništvo, uglavnom pravoslavno, istovremeno se pokušava provesti mjere koje bi vodile smirenju stanja i smanjivanju represije prema pravoslavnom stanovništvu.

No, ovaj je prilog usredotočen na događaje na Kozari u lipnju i srpnju 1942. godine, odnosno na postupanje vlasti NDH i Nijemaca prema pravoslavnom stanovništvu iseljenom s tog područja.

²¹⁹ *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Knjiga druga, 377.

²²⁰ Isto.

²²¹ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 2719-Z-IV-1943.

Dodatni izvori nedvojbeno bi još bolje prikazali događaje povezane s operacijom Borbene skupine »Zapadna Bosna« protiv partizana na Kozari, kao i sudbinu civila evakuiranih s tog područja. S druge strane, osobito kada je riječ o brojčanim podacima, vidljivo je kako su dostupni izvori i postojeća literatura različiti, zbog čega je teško utvrditi točne podatke. Primjerice — koliko je točno osoba s Kozare upućeno u njemački logor u Zemunu, ili koliko je točno djece s Kozare upućeno na određene lokacije.

Smatram da sam uspio pokazati kako većina ljudi iseljenih s Kozare nije upućena u sabirni logor Jasenovac. Dakle, smatram krajnje upitnom tvrdnju, koja se i danas može čuti u srpskoj historiografiji, da je većina iseljenih s Kozare odmah pobijena, uglavnom u Jasenovcu.²²² Naprotiv, vidljivo je da je Ustaška obrana težila u što većem broju uputiti iseljene s Kozare na područja sjeverno od Save i uopće nije željela primiti te ljude u logor Jasenovac. Jedan od razloga zašto iseljeni s Kozare nisu upućivani u Jasenovac nalazio se i u tome što je taj logor u spomenutom razdoblju trebao primiti velik broj Židova koje su vlasti NDH iseljavale iz njihovih domova, kako bi ih uputile u njemačke koncentracijske logore. Također se može pretpostaviti da je Ustaška obrana namjeravala iseljene s Kozare uputiti u krajeve sjeverno od Save, kako bi ti ljudi opteretili i demoralizirali slavonske partizane.

U prilogu sam prikazao kroz kakve su sve teškoće i stradanja u Slavoniji prolazili iseljeni s Kozare, ali je isto tako vidljivo da je teško utvrditi kakva je, i u kojoj mjeri, bila njihova daljnja sudbina. Koliko ih je ostalo živjeti u područjima sjeverno od Save? Koliko ih se vratilo svojim kućama? Koliko ih se pridružilo partizanima? Koliko je iseljenih osoba stradalo u ratnim operacijama sjeverno od Save? Koliko ih je, na kraju, opet završilo u sabirnim logorima Jasenovac i Stara Gradiška? Sve su to pitanja na koja nisam mogao dati konačan odgovor.

Kada je riječ o sudbini djece s Kozare, smatram da sam pokazao da su njihovo preuzimanje iz sabirnih logora i kasniji postupak s njima te njihovu kolonizaciju organizirale vlasti NDH. U tom smislu, ulogu Diane Budisavljević koja se u posljednje vrijeme u određenim krugovima u Hrvatskoj posebno ističe, smatram pretjeranom. Čak se i iz tih krugova može čuti da im se priča o njihovoj heroini ponekad čini »izmišljenom« jer im je »teško pojmiti« da je režim poput ustaškog uopće dopustio Diani Budisavljević spasiti toliko djece.²²³ Zapravo, priča o Diani Budisavljević i jest izmišljena. Nije izmišljen dio koji se odnosi na njezine nesumnjive zasluge u humanitarnom radu i brizi za srpsku djecu, ali je izmišljena u dijelu koji se odnosi na pitanje kako je pod ustaškim režimom takva akcija spašavanja djece bila moguća. Bila je moguća zato što je sam režim

²²² Primjerice vidjeti osvrt dr. Milana Koljanina na knjigu Bojan B. DIMITRIJEVIĆ *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941—1945* (Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2016.) objavljen u: *Istorija 20. veka, časopis instituta za savremenu istoriju*, br. 1, Beograd 2017., 205.

²²³ Adriana PITEŠA, »Dianina lista — Žena koja je uspjela prevariti sistem i spasiti 12.000 djece iz ustaških logora«, *Jutarnji list*, Zagreb, br. 4874, 10. 2. 2012., 28-29.

— »po nalogu Poglavnika« — tu akciju odobrio i proveo. U vezi s navedenim slažem se s tvrdnjom povjesničara Tomislava Dulića koji je zaključio kako su nedvojbene zasluge Diane Budisavljević oko spašavanja srpske djece i vođenja kartoteke koja će kasnije omogućiti da neka od njih budu spojena sa svojim roditeljima, ali je istovremeno svojim radom »nesvjesno« pomogla politici Ante Pavelića da napuštena ili od roditelja odvojena srpska djeca budu razmještena po hrvatskim obiteljima.²²⁴

Nikica BARIĆ

Axis Offensive on Kozara Mountain, 1942

— the Fate of the Prisoners of War, Civilians and Children

The paper presents the fate of the persons, mostly ethnic Serbs, captured during the large scale operation conducted under the command of the Wehrmacht in northwestern Bosnia, at the territory of the Independent State of Croatia, during June and July of 1942. The operation was aimed against the Partisan forces located in the areas of mountains Kozara and Prosara. Although the operation was conducted under the Wehrmacht command, forces used in the offensive were mainly units of the Croatian Home Guards and Ustasha militia. The operation ended with the encirclement and destruction of large number of Partisans. At the same time the operation was specific because the Partisans accepted frontal combat and withdrew large number of civilians behind their lines. During the offensive and after it was finished German and Croatian troops gathered more than 60.000 civilians, as well as captured Partisans, from Kozara area. The paper concentrates on how German army and Croatian authorities treated these prisoners and civilians. Many captured Partisans and their suspected collaborators were shot during or immediately after the operation. Thousands of them were transported to a German concentration camp in Zemun and then transferred as forced labor to Norway and Germany. Also a certain part of other civilians was sent as »free« labor force to Germany. Tens of thousands of the remaining civilians evacuated from Kozara area were resettled to the areas north from river Sava. Also, numerous children who remained parentless during the Axis offensive on Kozara, or whose mothers were forced to hand them over to the Croatian authorities, were sent to state run orphanages and medical institutions in Jastrebarsko, Sisak and Zagreb.

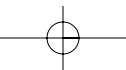
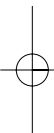
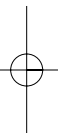
During the operation against Partisans at Kozara and in its aftermath, thousands of civilians were left homeless. They were forcibly resettled and many of them died of malnutrition, diseases, or were killed. It must be taken into consideration that these civilians were ethnic Serbs. Authorities of the Independent State of Croatia, and its ruling Ustasha regime, were strongly anti-Serb. The regime did not recognize the existence of Serbs on its territory and Serb population was officially labelled as »Greek-Eastern« and later as »Orthodox« population. It is therefore interesting to see how

²²⁴ T. DULIĆ, *Utopias of Nation, Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*, 254

N. Barić: *Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece*

the authorities of the Independent State of Croatia treated such huge number of Orthodox civilians that were captured during the operation against Partisan forces in Kozara and who were seen by the Croatian authorities as hostile and suspicious. Using the available literature, published sources, but also new archival documents, the paper tries to follow the fate of civilians resettled from Kozara area. The subject is also important in connection with the notorious Jasenovac concentration camp run by the Ustasha. The camp was located in the vicinity of the Kozara area and there are claims that large number of civilians evacuated from Kozara was sent to Jasenovac where they were executed. This paper shows that the largest number of these civilians was not sent to Jasenovac. Instead they were resettled to the areas north of river Sava.

Key words: *the Independent State of Croatia, Kozara, Jasenovac concentration camp, Jastrebarsko children's concentration camp, Sisak orphanage for child refugees, Diana Budisavljević*

Izgradnja tunela Učka.

Od ideje do realizacije (1964.-1981.)

Paola Marinčić

Pula

Prethodno priopćenje

(primljeno: 26. ožujka 2017.)

UDK 656.1(497.571)»1964/1981«

624.191(234Učka)(091)

Izgradnja tunela Učka bila je jedan od najvažnijih pothvata u političkom i društvenom životu Istre u drugoj polovici XX. stoljeća. Probijanje planinskog masiva Učka za stanovništvo Istre prvenstveno je značilo olakšanje svakodnevne komunikacije s ostatkom države, ali je imalo i simboličnu i političku konotaciju povezivanja hrvatskih teritorija. Pristup temi je s povijesnog aspekta, a nastoje se objasniti najvažniji elementi prilikom izgradnje tunela. Glavni cilj ovog rada je prikaz političke, ekonomske i prometne važnosti tunela. Tekst obuhvaća cjelokupan plan izgradnje tunela Učka, od 1964. godine, odnosno od početka stvaranja Regionalnog prostornog plana Istre, do njegova puštanja u promet 1981.

Ključne riječi: tunel Učka, poduzeće Učka — Pazin, narodni zajam, RORA
Tunel Učka 81, Hidroelektra i Konstruktor

I.

Nismo u mogućnosti odrediti starost ideje o izgradnji tunela, ali se pretpostavlja da je postojala i prije XIX. stoljeća. U prvoj polovici XIX. stoljeća zabilježen je prvi poznati spomen probijanja tunela, i to 1864. godine, u Zemaljskom saboru Istre, na inicijativu dr. Franje Feretića, Matije Jurinca i drugih. Naravno, spomen se odnosio na izgradnju željezničkog pravca koji bi olakšao povezivanje Istoka i Zapada.¹ Istu problematiku istaknuo je i Matko Laginja krajem XIX. stoljeća u Carevinskom vijeću u Beču.²

Početkom 1940-ih godina u Istri se počeo razvijati antifašistički pokret koji je s vremenom prerastao u općenarodni ustanak. Pazinskim odlukama 1943., nakon kapitulacije Italije Narodnooslobodilački odbor Istre (NOO Istre) donio je odluku o priključenju Istre Hrvatskoj³, dok su službenim ugovorom 1947. godine u Parizu određene granice nove jugoslavenske države i Italije, prema kojima

¹ Ivan BANJAD, *Tunel Učka*, Građevinski institut, Fakultet građevinskih znanosti, Zavod za prometnice, Zagreb, 1980., 293

² »Drugo priključenje Istre«, *Vjesnik u srijedu*, Zagreb, br. 989, 14. 4. 1971., 22.

³ »Pazinske odluke«, *Istarska enciklopedija*, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2041>. Pristup ostvaren 10. 5. 2016.

je Jugoslavija dobila zonu B i Pulu s okolicom, kao dio zone A. Ostalo je pitanje Slobodnog teritorija Trsta (STT) koje će biti riješeno tek 1975. godine.⁴

Nakon Drugoga svjetskog rata Jugoslavija je bila pogođena gospodarskom, financijskom i demografskom krizom, a kao jedan od društvenih prioriteta nametnula se modernizacija i infrastrukturna obnova. Modernizacija prometnica u svijetu zahtijevala je da i u Hrvatskoj, u ovom slučaju Istri, dođe do promjene cestovne mreže. Jedan od glavnih razloga modernizacije bilo je okretanje Istre turizmu, što je nametalo potrebu izgradnje prometnice koja će u regionalnom i interregionalnom smislu zadovoljiti potrebe cestovne komunikacije te spojiti ovaj prostor s ostatkom Europe. Među najvažnijim promjenama bila je ideja o izgradnji tunela Učka čije se ostvarenje očitivalo početkom modernizacije i infrastrukture. U to vrijeme tunel je predstavljao modernu prometnicu koja je, zbog načina izgradnje i vrhunske opremljenosti, mogla konkurirati ostalim europskim tunelima.⁵ Rješenje problema cestovne mreže Istre izloženo je u Regionalnom prostornom planu Istre, a rad na prostorno-planskom rješenju odvijao se od 1964. do 1968. godine. Prema istraživanjima, 1964. godina je bila ključna u izgradnji cestovnog tunela kroz Učku jer je tada započeo rad na ovom važnom dokumentu koji je kao cestovno rješenje prikazao izgradnju tunela Učka.

II.

Politička situacija na prijelazu 1960-ih u 1970-e godine jednim je dijelom pomogla izgradnji, a drugim dijelom odmogla. Staro hrvatsko vodstvo na čelu s Mikom Tripalom, koje je smijenjeno nakon Hrvatskog proljeća, podupiralo je izgradnju tunela, što se vidi u njegovim govorima prilikom posjeta Istri u ožujku 1971. godine.⁶ Potpomognuto pozicijom Tripala koji je bio na čelu počasnog odbora za izgradnju tunela, hrvatsko rukovodstvo je u potpunosti podržalo ovaj projekt. Novo hrvatsko vodstvo, s Milkom Planinc na čelu, smatralo je svoje suparnike nacionalistički nastrojenima, što je rezultiralo zaustavljanjem velikog broja investicijskih projekata, među kojima možemo izdvojiti izgradnju autoceste Zagreb — Split. Potrebno je istaknuti kako je projekt izgradnje tunela Učka u vrijeme Hrvatskog proljeća često nazivan nacionalističkim projektom, od čega su se članovi Koordinacijskog odbora ograđivali, što je u ono vrijeme bilo i potrebno.⁷

⁴ Darko DUKOVSKI, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća (1918.—1947.)*, Zagreb, Leykam international, 2010., 131.

⁵ Hrvatska, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (HR-HDA), 2039 — Urbanistički institut SR Hrvatske, Regionalni prostorni plan Istre: saobraćaj Istre I i II dio, 13 (1968.), 48, (Zagreb), 13, kut. 743-746.

⁶ „Danas kao da ponovno potvrđujemo i utvrđujemo tu odluku otpočinjanjem izgradnje tunela kroz Učku. Na taj način ljubav prema domovini otvara široke staze, spajajući dva dijela istog naroda, iste zemlje kroz našu Učku — simbol borbe i prkosa“, u: „Ostvaruju se stoljetne nade i želje“, *Glas Istre*, Pula, br. 80, 5. 4. 1971., 3.

⁷ Aleksa Ladavac, prir., *Zapisnici sjednica od 1970.—1981.*, Koordinacijski odbor za izgradnju tunela kroz Učku, Lupoglav, Bina Istra, 2011., 240.

Iz današnje perspektive teško je reći kako projekt nije imao nacionalni predznak, iako se razvio prije početka Hrvatskog proljeća, na čemu su inzistirali članovi Koordinacijskog odbora. Jedno od glavnih gledišta na izgradnju tunela bilo je političko povezivanje »novoosvojenog« teritorija s maticom zemljom, što dokazuje posveta Josipa Broza Tita graditeljima tunela: »Izgradnjom tako značajnog privrednog objekta vi ste na najbolji način obilježili 35-godišnjicu sjedinjenja Istre i Primorja sa Jugoslavijom.«⁸

III.

U dvorani hotela Kvarner u Opatiji, 27. listopada 1970. godine održan je sastanak najistaknutijih predstavnika društveno-političkog, javnog i kulturnog života istarsko-riječkog područja i SR Hrvatske.⁹ Sastankom je dogovoren najprikladniji pravac povezivanja Istre s Rijekom te Hrvatskom i Jugoslavijom, odnosno gradnja prometnice kroz Učku kojoj se trebalo pristupiti bez odgađanja.¹⁰ Gotovo mjesec dana nakon Opatijskog dogovora predstavnici istarskih općina sastali su se u Poreču i dogovorili o potrebi osnivanja poduzeća koje će obavljati tehničke pripreme oko raspisivanja narodnog zajma i prikupljati potrebnu dokumentaciju za gradnju tunela.¹¹ Skupština općine Pazin, na sjednici 27. studenog 1970. godine, osnovala je poduzeće za gradnju tunela kroz Učku. Poduzeće je dobilo prigodno ime: »Učka« — poduzeće za izgradnju cesta, Pazin (Poduzeće Učka — Pazin). Prvi zadatak poduzeća bio je izgradnja tunela Učka, a za njegova direktora izabran je Aleksa Ladavac koji je u to vrijeme bio sekretar općinskog komiteta SK u Pazinu.¹² Poduzeće je, zajedno s Republičkim savezom interesnih zajednica za ceste, trebalo osigurati projektnu dokumentaciju, pripremiti način financiranja i omogućiti provedbene mjere za izgradnju tunela kroz Učku, s priključcima prema Rijeci, Buzetu, Labinu i Pazinu.¹³ Istarske općine s Opatijom, Rijekom i Lošinjem 16. siječnja 1971. godine u Pazinu su osnovale Koordinacijski odbor za izgradnju tunela kroz Učku (Koordinacijski odbor), čiji je zadatak bio koordiniranje gradnje i prikupljanje financijskih sredstava. Na prvoj sjednici za predsjednika odbora izabran je diplomirani pravnik Antun Bubić, predstavnik pulske općine u Odboru. Koordinacijski odbor činili su predstavnici istarskih općina te općina Lošinj, Opatija i Rijeka, kao i predstavnici Jugoslavenske narodne armije (JNA) i Republičkog fonda za ceste.¹⁴

⁸ Krešimir Čuturilo i Mario Kalčić, ur., *Učka cestovni tunel*, Pula, Pazin, Istarska naklada, 1981.

⁹ »Svakako tunel kroz Učku«, *Glas Istre*, Pula, br. 256, 28. 10. 1970., 3.

¹⁰ Isto.

¹¹ *Zapisnici sjednica 1970.—1981.*, 949.

¹² »Utemeljeno poduzeće Učka«, *Glas Istre*, Pula, br. 283, 28.-29. 11. 1970., 16.

¹³ *Zapisnici sjednica 1970.—1981.*, 616.

¹⁴ Isto, 7.

U ožujku 1971. godine Dušan Rakovac u Zagrebu je sastavio počasni odbor za izgradnju tunela čiji su članovi bile osobe iz političkog i javnog života Jugoslavije, poput Mike Tripala, Pere Pirkera, Borisa Bakrača, akademika Roglića i ostalih.¹⁵

Posebna važnost pripala je Odboru za propagandu koji je osnovan istoga dana kada i Koordinacijski odbor. Članovi propagandnog odbora bili su istaknuti intelektualci, poput Ive Siljana, Stanka Skrbeča i ostalih, koji su trebali pomoći Koordinacijskom odboru da se projekt izgradnje tunela na što bolji način predstavi stanovništvu Istre, a zatim Jugoslavije. Dnevne novine *Glas Istre* postale su glavno glasilo Koordinacijskog odbora te su izvještavale o svim njegovim odlukama. Jedan od prvih zadataka propagandnog odbora bio je obavijestiti jugoslavenske i istarske građane o samom projektu. Stoga se krenulo u prikupljanje potrebnih materijala i njihovo tiskanje u časopisu *Istarski mozaik*. Tiskano je 10.000 plakata koji su sadržavali idejno rješenje projekta, 500.000 letaka, 150.000 komada razglednica koje se namjeravalo pustiti u promet u svim prodavaonicama duhana u Jugoslaviji. Onima bez televizijskog i radijskog prijamnika poslano je pismo koje je sadržavalo sve detalje o projektu te najvažnije detalje o upisu narodnog zajma. Ovom prigodom izrađen je poseban poštanski pečat na području Istre, Rijeke, Lošinja i Cresa, kako bi svako pismo nosilo prepoznatljiv znak koji bi prošao čitavom Jugoslavijom. Osim tiskanja raznih letaka i prospekata, u suradnji s Jugoslavenskom akademijom znanosti i umjetnosti, organiziran je simpozij o povijesti Istre i potrebi njezina povezivanja s Jugoslavijom.¹⁶

IV.

Najvažniji zadatak Koordinacijskog odbora za izgradnju tunela bio je prikupljanje financijskih sredstava. Prilikom obrade podataka koji obuhvaćaju financije 1970-ih godina, treba pripaziti na faze devalvacije i inflacije. Ova dva procesa izrazito su utjecala na financijsku konstrukciju projekta. Projekt izgradnje samog tunela formiran je s početnom idejom investicijske vrijednosti od 28.600.000.000 dinara, s kliznom skalom od 12 %.¹⁷ Međutim, zbog inflacije i devalvacije došlo je do promjene. Zapisnici Koordinacijskog odbora prenose financijski izvještaj iz monografije *Učka — cestovni tunel*. Mogli bismo pretpostaviti da se radi o drugom izdanju navedene knjige budući da je donijelo mnoge preinake prvog izdanja.¹⁸ Prema izvještaju koji stoji u prvom izdanju monografije, investicijska vrijednost tunela, zajedno s izgradnjom prilaznih cesta, bila je 1.775.000.000.000 dinara.¹⁹ Navedeni iznos ne slaže se s izvještajem koji se na-

¹⁵ Isto, 72.

¹⁶ Isto, 29.

¹⁷ Isto, 343.

¹⁸ Prvo izdanje monografije tiskano je 1981. godine, nakon puštanja cestovnog tunela u promet. Drugo izdanje monografije nalazi se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, a tiskano je u rujnu 1981.

¹⁹ *Učka cestovni tunel*, 167.

lazi u zapisnicima sjednica Koordinacijskog odbora. Zbog nemogućnosti proučavanja drugog izdanja monografije, ne možemo biti u potpunosti sigurni da je taj iznos ispravan, no pozivamo se na izvještaj koji se navodi u zapisnicima sjednica Koordinacijskog odbora. Prema tom izvještaju u projekt je investirano ukupno 2.095.000.000 dinara. Od toga je na tunel utrošeno 970.373.000 dinara, na cestu Matulji — tunel Učka 528.645.000 dinara, a na cestu tunel Učka — Lupoglav 595.982.000 dinara.²⁰

U trenutku traženja sredstava prihvaćen je prijedlog da će narodni zajam činiti 1/3 financijske konstrukcije, s 9 milijardi dinara. Uslijedilo je sudjelovanje SR Hrvatske od 9 milijardi dinara, što također čini 1/3 sredstava, te Jugoslavenske narodne armije s preostalom trećinom sredstava (također 9 milijardi dinara). To je bio početak investicijske ideje koja je naišla na promjene zbog već spomenute devalvacije i inflacije.²¹

Jugoslavenska narodna armija je 1973. godine platila svoju trećinu obveze prema projektu, a to je učinila prije nego što je Izvršno vijeće Sabora SR Hrvatske (IV Sabora SRH) donijelo odluku o financiranju projekta.²² IV Sabora SRH je tek 24. srpnja 1975. godine donijelo odluku o svom financijskom udjelu.²³ Prema zaključcima sjednice Sabora odlučeno je da se projekt Tunel Učka unese u Srednjoročni plan za razdoblje 1976.—1980. godine. Savez interesnih zajednica za ceste bio je nadležan za izgradnju cestovnih dionica i prema tome je definiran kao investitor koji je od SRH za financiranje cesta trebao dobiti 42 milijarde dinara. Dio tih sredstava bio je namijenjen izgradnji tunela.²⁴

Zajam za izgradnju tunela raspisale su sve istarske općine te Opatija, Mali Lošinj, Rijeka i mnogi gradovi diljem Hrvatske i Jugoslavije. Budući da je u Jugoslaviji postojao velik interes za ovaj zajam, Koordinacijski odbor formirao je posebne odbore koji su vodili upis i obavještavali građane u gradovima diljem zemlje. Sredstva narodnog zajma bila su prva sredstva korištena za izradu projektne dokumentacije i pripremnih radova. Istarska banka Pula, u sastavu Riječke banke Rijeka, raspisala je zajam i vodila akciju upisa. Upisna i uplatna mjesta otvorena su u svim radnim organizacijama i mjesnim zajednicama te u samoj banci u Puli. Mjesta za upis i uplatu nalazila su se u svim poštama na području Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara. Budući da je i u ostalim gradovima postojao interes za upis zajma, u Zagrebu se to moglo učiniti u Kreditnoj banci Zagreb i njezinim filijalama izvan Zagreba. U radnim organizacijama zajam se mogao uplatiti kod njihovih poslovnih banaka, a po cijeloj Hrvatskoj mogao se upisati i uplatiti u svim poslovnim jedinicama Službe društvenog knjigovodstva

²⁰ *Zapisnici sjednica 1970.—1981.*, 961.

²¹ Isto, 341.

²² Isto, 327.

²³ „Brodovi za našu mornaricu“, *Glas Istre*, Pula, br. 170, 25. 7. 1975., 3.

²⁴ *Zapisnici sjednica 1970.—1981.*, 483.

(SDK). Budući da je postojao interes za upisom zajma i u ostatku Jugoslavije, organizirano je plaćanje i u Beogradu, u Jugoslavenskoj poljoprivrednoj banci te Srijemskoj i Kreditnoj banci.²⁵

Radnici su najčešće upisivali zajmove unutar radnih organizacija i nije postojala mogućnost dvostrukog upisa (u banci i u radnoj organizaciji). Radne su organizacije, kao poduzeća, također upisivale zajam i to iz sredstava svog poslovnog fonda, fonda zajedničke potrošnje, rezervnog fonda te sredstava dohotka ostvarenog tijekom godine, koji se koristio u obrtnu svrhu, ali nije bio izdvojen na poseban račun kod Službe društvenog knjigovodstva. Građani Jugoslavije koji su radili u inozemstvu mogli su platiti zajam u stranim valutama, ali on im se vraćao u dinarima.²⁶

Zajam se mogao upisivati i uplaćivati i u ratama, u najmanjem iznosu od 50 dinara. Nakon što bi se uplata izvršila u cijelosti, odnosno nakon isteka roka za uplatu, uplatioci su na uplaćeni iznos zajma dobivali obveznice u vrijednosti njihove uplate (50, 100, 500 ili 1000 dinara).²⁷ Obveznice su sadržavale kratak opis samog projekta te rokove i pravila otplate zajma. Zajam se vraćao u dva jednaka otplatna roka. U slučaju da upisnici zajma nisu do isteka uplatnog roka uplatili cijeli iznos, izdavale su im se obveznice samo na iznos uplaćenog zajma. Nakon isteka roka uplate, upisna mjesta zaključila su doprinos novca i sastavila popise na temelju kojih su tiskane obveznice. Općinske komisije imale su obvezu podijeliti obveznice uplatiocima zajma.²⁸

Upisni i uplatni rokovi bili su strogo određeni od strane Koordinacijskog odbora. Upis zajma započeo je 1. ožujka 1971. godine, a mogao se obavljati do 31. kolovoza iste godine, iako je na prospektu navedeno da upis traje do kraja ožujka 1971.²⁹ U početku je uplata zajma trebala trajati koliko i upis, no zbog potrebe radnih organizacija i ljudi s istarskog područja, uplata i upis zajma naknadno su produženi. Upis je produžen do 3. rujna, a uplata do 31. prosinca 1971. godine. Navedeni rokovi vrijedili su isključivo za pojedince. Radne organizacije mogle su upisivati zajam do 31. ožujka 1972. godine, a uplata se mogla izvršiti i nakon navedenog datuma, ali samo u dogovoru s Istarskom bankom.³⁰

Zajam se vraćao uplatiocima sa 6 % kamate u dvije otplatne rate, što je bilo navedeno na obveznicama. Zajam je prema obveznicama trebao dospijevati 1. listopada 1974. i 1. listopada 1975. godine.³¹

²⁵ »Kako i gdje upisati zajam«, *Glas Istre*, Pula, br. 94, 20. 4. 1971., 7.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

²⁸ »Obveznice«, *Glas Istre*, Pula, br. 94, 25. 2. 1971., 5.

²⁹ *Zapisnici sjednica 1970.—1981.*, 108.

³⁰ Isto, 149.

³¹ »Kako i gdje upisati zajam«, *Glas Istre*, Pula, br. 94, 20. 4. 1971., 7.

Koordinacijski odbor koji je raspisao zajam i utvrdio pravila upisa, uplate i povrata zajma, smatrao je da će gradnja tunela trajati tri godine te da će do 1974. godine većina radova biti gotova, ne računajući na financijske probleme koji su ih zatekli. Najveći problem koji je nastao nakon 1971. godine bilo je smjenjivanje hrvatskog vodstva koje je podupiralo izgradnju i bilo spremno investirati u projekt. Novac koji je SRH obećala, bio je ključan i nužan kako bi se radovi priveli kraju, međutim, tek 1975. godine projekt izgradnje tunela Učka postao je dio Srednjoročnog plana i tek se tada moglo razgovarati o završetku izgradnje. Osim republičkih sredstava, velik problem stvarala je devalvacija i inflacija. Ovi procesi bili su stalni i cijena izgradnje konstantno je rasla, ne samo izvan predviđenih okvira odstupanja. Zbog velike razlike između otplatnih rokova i dovršetka izgradnje, Koordinacijski odbor odlučio se na odgodu otplate.³²

Odgoda otplate zajma mogla se provesti na tri načina: odgodom otplate na tri godine, uz iste uvjete, odnosno uz kamatu od 6 %, zatim oročenjem zajma na pet godina, uz kamatu od 8 %. U ovom slučaju odgoda je funkcionirala kao štednja. Posljednja je mogućnost bila pokloniti obveznice poduzeću Učka, odnosno vratiti obveznice koje su građani dobili i samim time pokloniti novac za izgradnju tunela.³³ Građani koji su odlučili oročiti svoje obveznice, bili su u obvezi vratiti ih banci, u zamjenu za štedne knjižice.³⁴ Potrebno je istaknuti da su građani, koji nisu htjeli prihvatiti odgodu naplate zajma, imali pravo tražiti naplatu zajma kako je na obveznicama i utvrđeno. Istarska banka, koja je vodila uplatu i otplatu zajma, u slučaju da građani nisu prihvatili odgodu, bila im je dužna vratiti novac.³⁵ Pretpostavlja se da je 60 tisuća građana Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) upisalo narodni zajam za izgradnju tunela. Od toga je 95 % upisnika prihvatilo jednu od tri varijante odgode naplate obveznica, dok je samo 5 % upisnika tražilo naplatu.³⁶ Koordinacijski odbor je, kao znak zahvalnosti prema svima onima koji su upisali više od 50.000 dinara zajma, dodjeljivao zahvalnice koje je akademski slikar Renato Percan³⁷ (kao i obveznice) likovno oblikovao.³⁸

³² »Učki i tunelu — prioritet«, *Glas Istre*, Pula, br. 142, 19. 6. 1974., 3.

³³ *Zapisnici sjednica, 1970.—1981.*, 406.

³⁴ Isto, 428.

³⁵ Isto, 406.

³⁶ »Ponovno potpun uspjeh akcije za tunel«, *Glas Istre*, 258, 4. 11. 1974., 3.

³⁷ Renato Percan (Trget kraj Labina, 29. 10. 1936. — Pula, 23. 10. 2013.), bio je istarski slikar i grafičar. Završio je Školu primijenjenih umjetnosti 1962. godine u Zagrebu, a diplomirao je na zagrebačkoj Akademiji likovnih umjetnosti. Od 1978. godine bio je član Zajednice umjetnika Hrvatske s profesionalnim statusom slobodnog umjetnika. Bio je član i Hrvatskog društva likovnih umjetnika, Hrvatskog društva likovnih umjetnika Rijeke, Labinskih atelijera te Hrvatskog društva likovnih umjetnika Istre. Od 1968. svoja je djela izlagao na 45 samostalnih i više od 200 skupnih izložbi u najpoznatijim domaćim i stranim galerijama.; »Umro slikar Renato Percan«, *Glas Istre*, <http://www.glasistre.hr/vijesti/kultura/umro-slikar-renato-percan-427519>. Pristup ostvaren: 10. 5. 2016.

³⁸ *Zapisnici sjednica 1970.—1981.*, 293.

V.

Osnivanje poduzeća Učka — Pazin bio je jedan od ključnih trenutaka u povijesti izgradnje tunela Učka. Poduzeće je na sebe preuzelo tehničke zadatke koje je trebalo odraditi prije početka izgradnje, a to je osnivanje odbora koji će rukovoditi akcijom izgradnje i baviti se izradom projektne dokumentacije bez koje se nije moglo zatražiti građevinsku dozvolu za gradnju tunela.

Projektiranje je povjereno Institutu za građevinarstvo Hrvatske u Zagrebu, koji je osnovan 1956. godine.³⁹

Prije početka izgradnje tunela bilo je neophodno krenuti s pripremnim radovima koji su započeli 1971., a završili 1973. godine. Svako građevinsko područje zahtijeva određene uvjete, pa je tako bilo i s ovim. Na području na kojem se namjeravalo graditi tunel, nije bilo ni struje ni vode, a dio zemljišta bio je u privatnom vlasništvu. Opskrba strujom i vodom u građevinarstvu primarne su potrebe, stoga je jedan od prvih zadataka bio dovesti struju i vodu te urediti prilazne ceste, kako bi se gradilištu moglo prilaziti na lak i jednostavan način. Eksproprijacija zemljišta provedena je bez većih teškoća jer vlasnici nisu tražili velike i nerazumne svote novca.⁴⁰

Dalekovod i vodovod su najnužniji objekti koje je trebalo izgraditi na ovom području. Za svako gradilište bilo je potrebno riješiti dovod električne energije jer se predviđalo da će tunel trebati dva neovisna izvora električne energije, u slučaju kvara na jednom.

S riječke strane bilo je manje problema s dovodom struje jer se radilo samo o jednom električnom vodu u dužini od 4,5 do 5 km, koji će spajati trafostanicu u Lovranu i gradilište s riječke strane. Situacija s istarske strane bila je nešto kompliciranija jer je trebalo izgraditi dalekovod na relaciji Pazin — Vranje. Složenost situacije navela je rukovodioce projekta da sklope ugovor s Elektroistrom. Na temelju tog ugovora poduzeće Učka — Pazin obvezalo se da će kreditirati jedan dio dalekovoda, a na financiranje drugog dijela obvezala se Elektroistra. Izgradnja ovog dalekovoda uklapala se u regionalni plan opskrbe istarskog područja električnom energijom.⁴¹ Osim izgradnje vodovoda i dalekovoda, gradilište je valjalo spojiti na telefonsku mrežu. Pazinski PTT (pošta, telegraf, telefon) odradio je poslove koji su uključivali montažu nove telefonske opreme koja će se koristiti tijekom i nakon izgradnje tunela.⁴²

Pripremni radovi na prilaznim cestama povjereni su građevinskim poduzećima Konstruktor iz Splita i Hidroelektra iz Zagreba, koji su dobili i posao izgrad-

³⁹ Mladen LAMER, »Projektantske, izvođačke i znanstvenoistraživačke cestovne organizacije u SR Hrvatskoj«, *Ceste i mostovi u SR Hrvatskoj: 1945 do 1985*, Aleksandar Šolc, ur. Savez društva za ceste Hrvatske, Zagreb, 1985., 165

⁴⁰ *Zapisnici sjednica 1970.—1981.*, 293.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

nje samog tunela. Građevinsko poduzeće Konstruktor, osnovano 1945. godine, raspolagalo je s 2500 radnika, a u svojem vlasništvu imalo je specijalnu opremu za izgradnju mostova i vijadukata velikog raspona. Složena organizacija udruženog rada (SOUR) Hidroelektra osnovana je 1946. godine, prilikom gradnje Hidroenergetskog sustava Nikola Tesla. Tijekom svog postojanja, poduzeće je širilo specijalnosti i ulazilo u ostala područja gradnje. Opseg rada postupno je proširen na izgradnju cesta, tunela, privrednih objekata i visokogradnje. U vrijeme izgradnje tunela Učka ovo poduzeće bilo je najveća radna organizacija na području Jugoslavije i konstantno je pratilo nove trendove izgradnje. Poduzeće je raspolagalo s 10 000 radnika koji su bili raspoređeni u dvije radne organizacije: Hidroelektra — građenje i Hidroelektra — industrija građevnog materijala.⁴³

Prilazne ceste trebalo je urediti s opatijske, odnosno riječke i istarske strane. Putevi koji su vodili prema Učki nisu bili uređeni, a budući da je tunel trebalo spojiti na cestovnu mrežu Istre i Rijeke, prilazne je ceste valjalo urediti na što bolji način jer su povezivale tunel s Lupoglavom i Matuljima. S riječke strane radilo se o 2,5 km pristupnog puta, dok je s istarske strane bilo potrebno 1,3 km pristupnog puta.⁴⁴

Prilikom izvođenja pripremnih radova trebalo je sagrađiti naselje za radnike, kako bi što lakše i brže dolazili na gradilište. S obje strane sagrađena su radnička naselja u koja se moglo smjestiti više od 500 radnika.⁴⁵ Radničko naselje bilo je dobro opremljeno: u svojim nastambama radnici su imali struju, vodu, sanitarnu opremu i posebno uređenu kuhinju, po sistemu samoposluživanja.⁴⁶ Radnici koji su sudjelovali u izgradnji tunela radili su u tri smjene i nisu imali mogućnost odlaska svojim obiteljima. Projekt je bio vremenski određen i bilo je nužno završiti ga u određenom roku. Radnici koji su imali obitelj mogli su je dovesti na gradilište i živjeti zajedno dok projekt izgradnje tunela ne završi. U periodu prekida izgradnje premješteni su na drugo radno mjesto ili su otišli kućama. Po djecu je svakog dana dolazio autobus i vozio ih do škole u Poljanama. Radničke obitelji živjele su u garsonijerama koje su se nalazile u sklopu nastambi. Svaka nastamba imala je nekoliko garsonijera.⁴⁷ Slobodno vrijeme radnici su provodili u društvenim prostorijama radničkog naselja. Na raspolaganju im je bio televizor koji je imao odličan signal jer se televizijski toranj nalazio upravo na Učki.⁴⁸

Nakon pripremnih radova krenulo se s bušenjem glavnog tunela, no radovi na tom dijelu obustavljeni su u svibnju 1974. godine. U kratko vrijeme koliko se

⁴³ M. LAMER, »Projektantske, izvođačke i znanstvenoistraživačke cestovne organizacije u SR Hrvatskoj«, 161.

⁴⁴ *Zapisnici sjednica 1970.—1981.*, 213.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ »Učka se buši i s riječke strane«, *Glas Istre*, Pula, br. 150, 29. 6. 1973., 6.

⁴⁷ »U utrobi Učke«, *Glas Istre*, Pula, br. 280, 3.-4. 12. 1977., 5.

⁴⁸ »Sve dublje u Učku«, *Glas Istre*, Pula, br. 172, 26.-29. 7. 1973., 7.

radilo na glavnom tunelu, izbušeno je 70-ak metara sa svake strane.⁴⁹ Glavni razlog obustave radova bio je nedostatak financijskih sredstava. SR Hrvatska još nije dostavila sredstva koja su obećana početkom izgradnje tunela. Zajam, sredstva JNA i krediti koji su podignuti u Riječkoj banci, nisu bili dovoljni za nastavak gradnje, a zbog loše financijske situacije u to vrijeme, cijeli je projekt drastično poskupio. Nakon obustave radova 1974. godine, Koordinacijski odbor obratio se Međunarodnoj banci u Washingtonu za kreditiranje projekta. Njezini predstavnici i stručnjaci posjetili su u nekoliko navrata gradilište i detaljno proučili dokumentaciju. Pregovori su trajali dvije godine, a 1975. banka je odbila kreditirati projekt, ostavljajući ga kao otvorenu mogućnost za buduća razdoblja.⁵⁰

Nakon neuspjeha s Međunarodnom bankom, članovi Koordinacijskog odbora morali su pritisnuti hrvatsko republičko vodstvo i inzistirati na domaćim sredstvima kojima bi se moglo riješiti pitanje izgradnje. IV Sabora SRH 1975. godine uvrstilo je ovaj projekt u Srednjoročni plan, čime su zagarantirana određena financijska sredstva Republike. Zbog istih financijskih razloga provedena je akcija odgode isplate narodnog zajma i zadržan velik dio sredstava koja su trebala biti isplaćena 1974. ili 1975. godine.

Nakon što je IV Sabora SRH 1975. godine odobrilo sredstva, Koordinacijski odbor je revidirao financijsku konstrukciju i dana je suglasnost na projektnu dokumentaciju, nakon čega je izdana građevinska dozvola za tunel Učka. Radovi na izgradnji tunela nastavljeni su u kolovozu 1976. godine i trajali su do 1981., kada je tunel pušten u promet. U početku je na tunelu radilo oko 120 ljudi zaposlenih u Hidroelektri, koji su obavljali radove na istarskoj strani, dok je s riječke strane bilo 40-ak radnika splitskog Konstruktora.⁵¹

Radove na tunelu izvodile su iste tvrtke koje su angažirane i za pripreme radove — Hidroelektra iz Zagreba i Konstruktor iz Splita sa svojim kooperantima.⁵² Probijanje tunela dugog 5062 m trajalo je dvije godine, od 1976. do 1978. Za to vrijeme radnici su imali probleme s miniranjem pojedinih dijelova stijene koja je na nekim mjestima bila čvrsta, dok je na drugima bila laporastog tipa. Prilikom probijanja naišli su na velike špiljaste prostore koji se danas protežu uza sam tunel.

U vrijeme probijanja tunela organizirana je velika svečanost koja se podudarala s proslavom 35. godišnjice priključenja Istre, Rijeke, Zadra i otokâ Jugoslaviji. Tunel je djelomično probijen nekoliko dana prije same svečanosti, no ostavljen je dio kamena kako bi se prilikom svečanosti ispalila posljednja mina. U šest sati 15. svibnja 1978. godine uklonjen je i posljednji kamen koji je dijelio Istru od matice zemlje. Svečanosti su prisustvovala mnoga važna imena hrvatske

⁴⁹ „Put će voditi kroz Učku“, *Glas Istre*, Pula, br. 202, 30. 8. 1974., 20.

⁵⁰ „Sve dublje u Učku“, *Glas Istre*, Pula, br. 172, 26.-29. 7. 1973., 10.

⁵¹ „U utrobi Učke — susret za dvije godine“, *Glas Istre*, Pula, br. 207, 3. 9. 1976., 3.

⁵² Isto.

P. Marinčić: *Izgradnja tunela Učka*

i istarske političke scene: Veselin Đuranović, predsjednik Saveznog izvršnog vijeća (SIV); Milka Planinc, predsjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (CK SKH); Azem Vlasi, predsjednik Saveza socijalističke omladine Jugoslavije (SSOJ); Petar Fleković, predsjednik Izvršnog vijeća Sabora; Ivo Margan, predsjednik Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (SSRNH); Jakov Sirotković i Kazimir Jelovica, članovi Predsjedništva SKH te delegacije svih općina iz regije i predstavnici JNA.⁵³

Nakon probijanja tunela uslijedilo je njegovo opremanje najsuremenijom opremom koja se dobavljala iz drugih država, a u tunel su je postavljale dvije tvrtke — Tehnomont iz Pule i Montaža iz Opatije. Pri izvođenju završnih radova u tunelu pomagale su snage Jugoslavenske narodne armije, a zbog potrebe što bržeg završetka Koordinacijski je odbor donio inicijativu o pokretanju radne akcije Tunel Učka 81., koja se provodila u regionalnim okvirima. Regionalna omladinska radna akcija Tunel Učka 81 (RORA Tunel Učka 81) započela je 28. svibnja 1981. godine i trajala do 20. srpnja. Radovima je upravljao Boško Orlić koji je u to vrijeme bio radnik u 3. Maju. Omladinci su tijekom nastave dolazili na gradilište vikendom, a kad su počeli školski praznici svakodnevno. Njihov zadatak bio je raščišćavanje prilaznih cesta i uređenje okoliša, a smješteni su u Omladinsko naselje Lovorka Kukanić u Rijeci. Prve brigade koje su se odazvale na radnu akciju došle su iz Pule, Buja i Crikvenice. Osim njih u akciji su sudjele i sljedeće brigade: Omladinska radna brigada SOUR 3. Maj, Omladinska radna brigada Bosiljka Rakić i 13. primorsko-goranska udarna brigada.⁵⁴

Radovima se upravljalo iz upravne zgrade pored ulaza u prvi tunel Zrinščak I, s istarske strane. U upravnoj zgradi nalazilo se računalo koje je snimalo promet u tunelu i na taj način prikupljalo važne podatke za upravljanje tunelom i njegovo održavanje. U sklopu ove zgrade bio je i ugostiteljski objekt namijenjen gostima i radnicima, a u njemu je bilo zaposleno oko 25 osoba.⁵⁵ Među važnijim objektima koji su našli mjesto u sklopu upravne zgrade, bila je i ambulanta koja je zauzimala prostor od 80 m².

Tunel Učka službeno je pušten u promet 27. rujna 1981. godine. Tom prigodom organiziran je »veliki narodni zbor« na Učki. Svečanosti su prisustvovali predstavnici SR Hrvatske, predstavnici Zajednice općina Rijeka te izaslanstva iz cijele zemlje i više od 15.000 građana. Tunel je, zajedno s prilaznim cestama, presijecanjem vrpce, pustio u promet član Predsjedništva SFRJ Vidoje Žarković. »Puštanje tunela u promet poklopilo se s 38. godišnjicom pazinskih odluka o sjedinjenju Istre i ostalih novooslobođenih krajeva s maticom zemljom i 40. godišnjicom ustanka.«⁵⁶

⁵³ »U Titovoj epohi ostvaren stoljetni san Istre«, *Glas Istre*, Pula, br. 111, 15. 5. 1978., 2-3.

⁵⁴ »Tunel Učka 1981.«, *Glas Istre*, Pula, br. 122, 28. 5. 1981., 7.

⁵⁵ »Od tunela suvremenim cestama«, *Glas Istre*, Pula, br. 116, 20.-21. 5. 1978., 6.

⁵⁶ »Tunel Učka pušten u promet«, *Glas Istre*, Pula, br. 225, 28. 9. 1981., 2.

Svečanim puštanjem tunela u promet zaokružen je proces njegove izgradnje. U nastavku radova postupno su završavani i oni sitni poslovi, kao što je uređenje okoliša duž pristupnih cesta. Uslijedilo je razdoblje stagnacije razvoja istarskih prometnica koje su 1986. godine našle mjesto u novom Srednjoročnom planu razvoja Republičkog SIZ-a za ceste Hrvatske.⁵⁷

Zaključak

Izgradnja tunela Učka bila je jedan od najvažnijih događaja u političkom i društvenom životu Istre u drugoj polovici XX. stoljeća. Ideja o izgradnji cestovnog tunela kroz Učku postala je stvarna 1964. godine, kada se počelo raditi na Regionalnom prostornom planu Istre, u koji su ušli mnogi aspekti njezine obnove i modernizacije. Regionalnim prostornim planom Istre pomno je proučeno i predloženo nekoliko rješenja u vezi s problemima cestovne povezanosti u Istri, koja je tada bila u lošem stanju.

S ekonomskog aspekta, izgradnjom tunela Učka istarska proizvodnja mogla je konkurirati riječkoj na tržištu proizvodnje, a glavni razlog konkurencije je u tome što se izgradnjom tunela skratilo putovanje. Osim tržišne konkurencije olakšano je putovanje, ne samo domaćem stanovništvu, nego i strancima koji su putovali prema Dalmaciji. Brži i jednostavniji put postao je onaj kroz tunel pa više nije bilo potrebe za obilaznim putem kroz Sloveniju ili preko Učke.

Politička konotacija izgradnje tunela vezana je uz spajanje hrvatskih teritorija, kako bi se olakšala svaka vrsta komunikacije u zemlji te, kao što se navodi u izvorima, «potreba za fizičkim uklanjanjem svih barijera povezivanja s maticom zemljom».⁵⁸ Projekt izgradnje tunela odvijao se u izrazito turbulentnim godinama u Jugoslaviji, a kraće vrijeme, za trajanja Hrvatskog proljeća, prijetilo mu je i gašenje. Upravo u tom razdoblju došla je do izražaja politička konotacija jer se u nekim trenucima projekt klasificiralo kao «nacionalistički». Nužnost izgradnje tunela, bilo iz ekonomskog ili političkog aspekta, pomogla je u realizaciji projekta nakon Hrvatskog proljeća.

Paola MARINČIĆ

The Construction of the Učka Tunnel.

From the Idea to Realization (1964—1981)

The construction of the Učka Tunnel was one of the most important undertakings in the political and public life of Istria during the second half of the twentieth century. From the Istrian viewpoint, the drilling of a tunnel through Mt. Učka meant facilitating every type of communication with the rest of Croatia but it also had the symbolic and political connotation of linking Croatian territories. The subject is approached from the historical

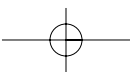
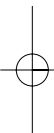
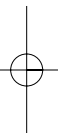
⁵⁷ Zapisnici sjednica 1970.—1981., 3

⁵⁸ «Tunel Učka pušten u promet», *Glas Istre*, Pula, br. 225, 28. 9. 1981., 2.

P. Marinčić: *Izgradnja tunela Učka*

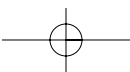
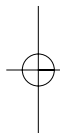
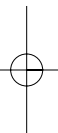
aspect, in an attempt to explain the most important elements during the construction of the tunnel. The main objective of this paper is to present the political, economic and traffic significance of the tunnel. The text covers the entire plan for the construction of the Učka Tunnel starting from 1964, i.e., from the beginning of the creation of the Regional Physical Plan of Istria to the opening of the tunnel for traffic in 1981.

Keywords: *Učka Tunnel, the company Učka Road Construction in Pazin, national loan, Učka Tunnel 81' Regional Youth Work Action (RORA), Hidroelektra and Konstruktor*

prof. dr. sc.

OCJENE I PRIKAZI

Dinko Šokčević, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*

Durieux, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, prev. Lea Kovács, Ivan Tomek i Đurđa Bubreg, Zagreb, 2016., 670 str.

Rijetki su primjeri u historiografiji koji na pouzdan način propituju bilateralne odnose dvaju naroda tijekom duljeg razdoblja. Zbog toga je vrlo vrijedan šire pozornosti istraživački rezultat najnovije knjige Dinka Šokčevića koji je u nizu svojih radova već obradio temu hrvatsko-mađarskih odnosa, ali uz to i poticao intenzivnu suradnju reprezentativnih predstavnika mađarske i hrvatske historiografije. Nije nam poznat primjer takve promišljene aktivnosti na institucionalnoj razini s drugim susjednim zemljama od 1990-ih nadalje, koja je okrunjena nizom skupova i izdanja, a navlastito izdavanjem korisnih dvojezičnih zbornika radova koji svjedoče o bogatstvu državnopravnih odnosa tijekom osamsto godina između Mađarske i Hrvatske, sve do sloma Austro-Ugarske Monarhije, ali i o njihovim vezama u kasnijim razdobljima, obilježenim posve novim pojavama.

U ovome prikazu predstavljam dio Šokčevićeve knjige koji se bavi suvremenim dijelom hrvatske povijesti, u rasponu od sloma starog, staleškog društva na pragu polovice 19. stoljeća, do ulaska u Europsku uniju, što je simbolično opet povezano Hrvatsku i Mađarsku u jednoj nadnacionalnoj zajednici država. Riječ je o prohodnom i poučnom tekstu za koji se ne bi moglo reći da pripada nekom modernističkom žanru na području historiografije, ili da donosi sasvim nepoznate re-

zultate arhivskih proučavanja, ali upravo je u tome vrijednost ove pregledno razrađene sinteze koja približuje povijest čitateljima i izvan uže struke. Naime, podloga za Šokčevićevu argumentaciju izvučena je iz kritički objavljenih izvora i literature. S obzirom na to da autor jednako dobro zna mađarski i hrvatski, uspio je dobro proučiti, suptilno usporediti i objektivno sučeliti najvažnije nalaze dviju povijesnih znanosti o zbivanjima u Hrvatskoj, a da pri tome nije zanemario ono što se događalo s druge strane njene sjeverne granice. Stoga je osobito važno što je u ovoj knjizi približio poglede vodećih mađarskih povjesničara koji su se bavili hrvatskom poviješću, od pokojnog Lászlá Katusa do živućih Eve Somogy, Imre Resa, Márije Ormos i Ignaca Romsicsa, čiji su radovi, nažalost, često zbog jezične barijere bili zanemarani u hrvatskoj historiografiji.

Autorova zadaća obrade novije povijesti nije bila posve laka jer se radi o intenzivnom razdoblju u kojem je nastupilo pogoršanje hrvatsko-ugarskih odnosa, obilježenih nizom međusobnih sukoba i produbljenjem jaza. Ako polazimo od specifične situacije jačanja suvremenih nacionalnih svijesti i organiziranja pokreta u poslijenapoleonovskom razdoblju, onda je ona bila obilježena brojnim političko-jezičnim borbama, pri čemu su Mađari kao brojnija i sveukupno jača strana pokazivali slabo razumijevanje za hrvatske zahtjeve koji su slijedili duh vremena i nisu bili spremni na podređenost ili prihvaćanje mađarizacije, nego su tražili poštivanje pravnog načela *distinctio regnorum* i zaštitu vlastitih interesa. U raščlambi tog sraza autor nastoji biti nepristran i bez strasti, pokazujući kakav je bio hrvat-

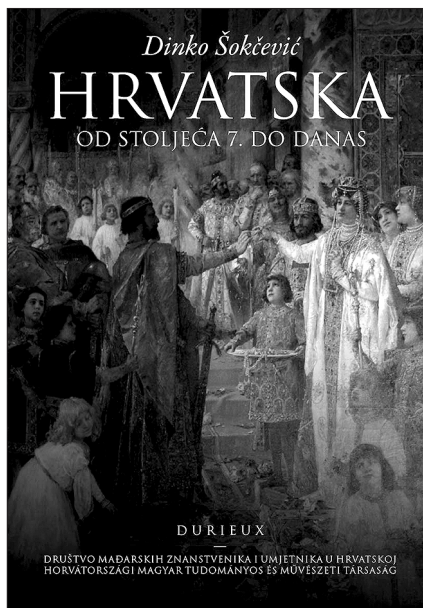
ski status u uniji s Ugarskom ili na području krune sv. Stjepana. U sklopu konfliktnih tendencija Šokčević se držao i onih činjenica koje ukazuju na utjecaje mađarskog reformnog pokreta, na čelu s Istvánom Széchenyjem, osnivačem Ugarske akademije znanosti, koji je svojim državnicičkim potezima pokazivao kako se promoviraju vlastiti jezik i gospodarski interesi te kako se i na koji način tadašnje plemstvo, kao najjači dio društva, moglo uključiti u gibanja nacionalnog pokreta. Upućuje na činjenicu da se kod nas prva politička stranka zvala Hrvatsko-vugerska stranka, s programom jedinstvene državne zajednice s Mađarima, na načelima poštivanja ustavno-povijesnih postignuća, ali i na to da na drugoj strani, koja je tražila put između kroatizma i ilirizma, kako je to najbolje izrazio Ljudevit Vukotinović Farkaš, a svakako izbjegavajući mađarsku hegemoniju, postoji uhodana veza s konzervativnim ugarskim plemstvom. Konačno, kad je riječ o strankama kao nositeljicama izravne akcije, Šokčević donosi jednu tezu koja i nije jasno primjetna u hrvatskoj historiografiji. Naime, on zaključuje da je proces nacionalne integracije ponajprije izborni ideologijom Stranke prava koja je »imala mnogo toga zahvaliti djelovanju nekadašnje Hrvatsko-ugarske stranke koja je, za razliku od iliraca, stajala uz hrvatsko ime i hrvatske staleške (državnopravne) tradicije i time pružila snažan temelj političkim snagama koje su željele ostvariti izgradnju nacije pod nejedinstvenim južnoslavenskim (ilirskim) nazivom« (str. 245). U tom kolopletu autor upućuje i na značajne predstavnike bečkog središta i habsburške krune, koji su poput kriznih menadžera gledali kako očuvati cjelovitu Monarhiju, zadržati

njezin status europske velesile i spasiti same sebe od nestanka s vladajuće scene. Dramatična 1848. godina posljedica je svih navedenih smjernica koje su okončane, kako Šokčević piše, »jedinim međusobnim ratnim sukobom osamstoljetnog mađarsko-hrvatskog suživota« u kojemu ban Jelačić za jedne postaje simbolom borbe za neovisnost koja nije ostvarena, ali je dovela do prekida državnopravnih veza s Ugarskom, a za druge simbolom reakcionarnog zatiratelja mađarskih stečevina.

Međutim, rat nije udaljio Hrvate od Mađara. Za neoapsolutizam iz 1850-ih autor utvrđuje da je bio pokušaj »nametnut odozgo«, iz Beča i od novog vladara Franje Josipa, koji je zapravo označio povratak suradnji i oživljavanju hungarofilstva na hrvatskoj strani: od intenziviranja kulturnih događaja, poput gostovanja kazališnih ansambala, do susreta pojedinih pripadnika društvenih elita s Mađarima, radi obostranog nastojanja za obnovom ustavnih sloboda, ali je isto tako ukazao i na ostatke nepovjerljivosti vezane uz sukobe još iz preporodnih razdoblja, koji su utjecali na dinamiku međusobnih odnosa. Najvažniji dio ovog poglavlja knjige bavi se postankom i dalekosežnim učincima polustoljetne Hrvatsko-ugarske nagodbe. U tom dijelu autor iznosi niz tvrdnji o opsegu hrvatske autonomije koje do sada ili nisu bile zabilježene, ili su bile slabo naglašene u hrvatskoj historiografiji. Po njemu je kralj Franjo Josip branio hrvatsku autonomiju jer je uzimao u obzir potrebu ravnoteže u višenacionalnoj zajednici monarhijskih naroda, a dosegnuta razina autonomnih prava bila je znatno viša od one koju su, primjerice, imali Česi pod Habsburgovcima, ili Irci u

vrijeme vladavine Njezinog Veličanstva u Velikoj Britaniji. Na mađarskoj sceni prevladavao je Ferenc Deák koji nije nosio sa sobom kossuthovski radikalni pristup, nego je zagovarao model uzajamnih veza i zajedničke interese, čime je širom popločio put za subdualističko rješenje hrvatsko-mađarskih odnosa u Monarhiji (str. 273). S druge strane, autor pokazuje da je nagodbeno rješenje u nekim dijelovima davalo poticaj onim hrvatskim političkim snagama koje su težile ostvarenju pune nacionalne neovisnosti ili su čak, i u slučaju obnovljenih i jakih unionista sklonih Mađarima, tražili hrvatski nadzor u Medimurju i Rijeci, tako da su teritorijalna pitanja i dalje ostala na dnevnom redu. U tom su smislu izneseni konkretni primjeri koji upućuju na međusobno suprotstavljene glasove pa čitatelj može uočiti jedan od izvora napetosti.

Za hrvatske čitatelje su važni pokazatelji o tome kako je mađarska javnost iz redova vladajućih krugova i oporbe prihvatila nagodbu, na koji je način percipirala hrvatske zahtjeve i zašto je isticala gospodarske prednosti translatanijske zajednice u odnosu na zasebne državotvorne zahtjeve hrvatske strane koje su pratili i zahtjevi za financijskom samostalnošću. Stoga je posebna pozornost posvećena ekonomskom pitanju, što je autor inače vrlo dosljedno proveo i u kasnijim poglavljima, dopuštajući čitatelju da vidi učinke pojedinih državnih tvorbi na ekonomski položaj Hrvata. Fokusirajući se na nalaze mađarske historiografije, kao i na rezultate istraživanja akademika Vladimira Stipetića, koji se jedini s hrvatske strane upustio u dublje proučavanje statističkih povijesnih podataka, autor nastoji prevladati prijašnje tvrdnje o hr-

vatskoj zaostalosti. S motrišta praćenja razvoja gospodarstva i društvenih odnosa, upućuje na prednosti većeg tržišta i carinske unije u zajednici s Mađarima koji su bili za progresivniji smjer i prilagodljivost srednjoeuropskom modelu razvitka. I tom problemu autor pristupa uravnoteženo, pokazajući da je nedostatak željezničke mreže kod Hrvata usporio njihove razvojne potencijale i da je nemogućnost davanja državnih jamstava bila preprekom za izražavanja neposredna ulaganja stranog kapitala, čime su hrvatske zemlje, dakako i zbog svoje upravne podjele izazvane uvođenjem dualizma, ostale po rezultatima pri donjem rubu monarhijskih sastavnica, kao što su i danas, nakon stotinu godina, unatoč dubokim promjenama, ostale na rubu Europske unije. S druge strane, ocjena vladavine bana Khuen-Héderváryja i njegovih nasljednika, još uvijek pretežno vrlo nepovoljno ocijenjenih u hrvatskoj historiografiji, nudi jednu znatno umjereniju oc-

jenu o tom razdoblju, koja vodi prema zaključku da je nagodbena Hrvatska, unatoč njenoj zanemarenosti u Budimpešti, ponajprije izraženoj u nepopustljivosti mađarskih državnika kad je bila riječ o zadržavanju postojećeg državnopravnog odnosa, po gospodarskim i kulturološkim ostvarenjima tada iskoračila prema razvijenijem europskom središtu, zbog čega se ne može zaobići preduvjete koji su postojali u doba dualizma. Tu čitatelj može i sam izvesti mali pokus. Primjerice, u knjizi nalazimo podatak da je Hrvatska 1913. izvozila oko 178.000 goveda, a sto godina kasnije može se vidjeti, prema podacima Ministarstva poljoprivrede za 2013., da će taj broj pasti na 29.344. Usto se pojavljuju podaci koji uvjerljivo ukazuju na rast financijskog sektora, industrijalizaciju, razne oblike modernizacije poljoprivrede i pojavu turizma, kao i na ubrzanu promjenu društvenog sastava stanovništva. Za hrvatske čitatelje važno će biti i upoznavanje s djelom pomalo zaboravljenog Oszkára Jászija koji se uoči Prvoga svjetskog rata zalagao za održivost Monarhije, uz otvorenu kritiku peštanskih vlada na području nacionalnog pitanja. Pri ispitivanju međusobnih odnosa prati se čitav kompleks hrvatskih zemalja koji ne obuhvaća samo područje banske Hrvatske (Kraljevine Hrvatske i Slavonije), nego i područja Istre i Dalmacije, a u analizu je uvrštena i Bosna i Hercegovina, kako zbog povijesne i suvremene populacijske nazočnosti Hrvata, tako i zbog ozbiljnog utjecaja mađarske politike na to područje, slijedom dualističkog uređenja Monarhije. Na taj je način autoru uspjelo primijeniti model istraživanja podunavsko-jadranskog prostora koji je pokazivao znakove funkcionalnosti unutar

Dvojne Monarhije, unatoč tomu što su njeni brojni protivnici jednozvučno tvrdili suprotno.

Poglavlje posvećeno međuratnom razdoblju stavlja naglasak na proučavanje stanja u prvoj jugoslavenskoj državi. U uvodnom dijelu raspravlja se o genezi jugoslavenskog pokreta kod Hrvata i piše o razlozima traženja rješenja izvan sklopa Habsburške Monarhije. Autor pokazuje da su prijelomne promjene iz 1918. još više zaoštrile nacionalne suprotnosti, ovoga puta između dvaju najbrojnijih naroda Kraljevine SHS/Jugoslavije, čime je od početka te tvorbe naviješten sukob između Srba i Hrvata, izazvan hegemonijalnim držanjem novog državnog središta. S druge se strane nalazila poslijetrianonska Mađarska koja je, kao jedna od sudionica u ratnom porazu, zauzimala znatno slabiji geopolitički položaj u odnosu na ranija razdoblja. Šokčević ovdje skreće pozornost i na unutarnje gubitnike u slomu Austro-Ugarske te činjenicu da u novim okolnostima beogradske vlasti i njihovi eksponenti više nisu koristili usluge nekadašnjih »mađžarona« koji su imali bogato iskustvo upravljanja; oduzimani su veleposjedi do tada vrlo utjecajnom plemstvu, a obrađen je i primjer nekadašnjih časnika austrougarske vojske koji su uglavnom bili vrlo brzo uklonjeni iz sastava novoustrojene vojske Kraljevine. U svojoj interpretaciji autor poklanja zaslužen prostor djelu kroatista Józsefa Bajze koji je bio iznimno dobro upoznat sa zbivanjima u međuratnoj Hrvatskoj i pisao o njenoj podložnosti srpskoj političkoj eliti. Dio poglavlja bavi se i osnivanjem ustaške baze u Jankapuszti nakon uvođenja diktature. Taj je logor funkcionirao do atentata na kralja Aleksandra, a njegovo

postojanje dovelo je vladu u Budimpešti u neugodnu situaciju. No, autor pokazuje da činjenica kako je i Beograd pružao gostoprimstvo austrijskim nacistima koji su izvršili atentat na kancelara Dolfusa, umanjuje taj međunarodni pritisak i ukazuje na obilježja tadašnje političke klime. Nadalje, na temelju proučavanja novije mađarske historiografije, autor donosi mnogo pokazatelja o raznim aspektima odnosa Prve Jugoslavije sa svojim sjevernim susjedom i, kao u ranijim poglavljima, posebno istražuje gospodarsko stanje, s naglaskom na agrarni sektor koji je dirigiranim potezima državnog središta dospio u probleme, ali i na snažnija investiranja u industriju koja su pokazala da se ni na međuratno razdoblje ne može gledati isključivo nepovoljno. U zaključnom dijelu tog poglavlja bavi se osnivanjem Banovine Hrvatske koja je nudila perspektivu sporazumnog rješavanja hrvatskog pitanja unutar Prve Jugoslavije, podsjećajući pomalo na iskustvo nekadašnje nagodbe.

Zasebno poglavlje bavi se Hrvatskom u Drugome svjetskom ratu. I u ovom dijelu autor je ukazao na podrijetlo pojava koje su obilježile ratna zbivanja. Pri tome je vrijedno njegovo analiziranje mađarskih vanjskopolitičkih dokumenata u pogledu hrvatskog pitanja, o čemu se do sada znalo vrlo malo. U vezi s osnivanjem Nezavisne Države Hrvatske i njenim položajem, izražava mišljenje da je ona usporediva s klijentskim položajem Slovačke, zbog toga što su obje imale puno manje ovlasti u odlučivanju, oviseci tako u političkom, ekonomskom i vojnom smislu o potezima europskih Sila Osovine (str. 405). Na taj su način obje bile u nepovoljnijem statusu u odnosu na već ot-

prije postojeće države u tom bloku, kao što su Mađarska, Rumunjska i Bugarska. Autor zatim ističe obilježja autoritarnog režima, analizira politiku terora, ukazuje na glavne žrtve ustaškog nasilja i propituje nositelje pokreta otpora prema ustastvu, navodeći zašto je partizanska sastavnica otpora imala na kraju najviše uspjeha u toj ratnoj borbi, koja je okončana obnovom Jugoslavije i uvođenjem komunizma. Zastupa mišljenje da je znatan dio hrvatskog stanovništva tijekom rata bio politički pasivan, slijedeći tako primjer Vladka Mačeka, predratnog prvaka hrvatske politike. Posebno potpoglavlje posvetio je držanju Katoličke Crkve u ratnim vremenima. U njemu se bavi i još uvijek proturječnim pitanjem odnosa katoličke hijerarhije prema ustaškom vodstvu te donosi dokument vezan uz izjave Ferenc Marosyja, mađarskog poslanika u Zagrebu, koji je svjedočio o napetostima između nadbiskupa Stepinca i tadašnje vlade. Završni dio poglavlja propituje način komunističkog preuzimanja vlasti i provedbe retorizacije prema stvarnim i potencijalnim protivnicima novog društvenog sustava. Autor je osobito nastojao ukazati na goleme demografske gubitke izazvane Drugim svjetskim ratom i zaključio da se jedino primjerenom kulturom sjećanja mogu izliječiti duboke ratne traume. U tom slučaju pomalo nedostaje i primjer mađarskog suočavanja s ratnom baštinom koji bi omogućio hrvatskom čitatelju da uspoređi ta dva slučaja.

Posljednje poglavlje naslovljeno je »Samostalna Hrvatska«. Prema autoru, teško se može govoriti o primjeni načela vremenske distance koja je često neophodna povjesničarima za što pouzdaniju analizu suvremene povijesti. Zastupa

mišljenje da se prema Hrvatskoj i dalje primjenjuju negativni stereotipi koji nemaju uporišta u povijesnoj zbilji, što bi, u svakom slučaju, trebalo potvrditi važnost povjesničara i u suvremenosti, kad je riječ o ispravljanju iskrivljenih pogleda. To je naročito vidljivo u sagledavanju postupka raspadanja jugoslavenske države te stvaranja neovisne Hrvatske i njenog daljnjeg pozicioniranja na političkoj karti Europe. Autor raščlanjuje tranzicijski put Hrvatske iz socijalističko-samoupravnog u kapitalističko-demokratsko društvo, obilježeno pobunom krajiških Srba i davanjem otvorene potpore srbijanskog vodstva njihovoj težnji za izdvajanjem iz Hrvatske. Vrlo su korisne autorove opaske na komentare koji su se pojavili u mađarskoj javnosti na problem raspada Jugoslavije u kojima, primjerice, argumentirano pobija proizvoljne tvrdnje da su Srbi zapravo 1990-ih doživjeli vlastiti Trianon, jer takva analogija nije imala uporišta u povijesnim činjenicama. Završni dio poglavlja upućuje na proces hrvatskog pri-

stupanja Europskoj uniji. Pri tomu autor vrlo dobro primjećuje da je ulazak u Uniju nastupio u razdoblju njene sve izraženije krize i eskalacije sukobljenih interesa. I ovdje bi jedna usporedba s mađarskim primjerom bila vrlo korisna čitateljima: od načina pristupanja Uniji, preko djelovanja Višegradske skupine, do suvremenih kretanja obilježenih raznim praksama promjena vlada i prilagođavanja izazovima globalne politike.

Na kraju knjige nalazi se izdvojeno poglavlje — sažeta povijest Hrvata u Mađarskoj — koje čitatelju omogućuje da dobije ključne obavijesti o toj manjinskoj zajednici koja je s demokratizacijom tamošnjeg društva stekla povoljniji položaj, ali je i dalje izložena akulturacijskim procesima. Time je Šokčević zaokružio svoje istraživanje i ponudio knjigu koja spada u prvi red historiografije, a sebe potvrdio kao odličnog poznavatelja iznimno važnih odnosa dviju susjednih država i dva ju naroda.

• *Stjepan Matković*

Znanstveni skup *50. obljetnica Ravnateljstva dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu*

Zagreb, 25. i 26. travnja 2017.

U povodu obilježavanja 50. obljetnice Ravnateljstva dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu, u Nadbiskupijskom pastoralnom institutu u Zagrebu 25. i 26. travnja 2017. godine održan je znanstveno-stručni skup. Pokrovitelji skupa bili su Hrvatska biskupska konferencija i Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine, a u njegovoj organizaciji, uz Ravnateljstvo, sudjelovali su Hrvatsko katoličko sveučilište i Katolički bogoslovni fakulteti Sveučilišta u Zagrebu i Univerziteta u Sarajevu.

Svečanom otvorenju skupa nazočili su, uz organizatore, visoki uzvanici: zagrebački nadbiskup, kardinal Josip Bozanić, zadarski nadbiskup Želimir Puljić, vojni biskup Tomo Vukšić, biskupi Pero Sudar, Vlado Košić i Zdenko Križić, potpredsjednik Vlade Republike Hrvatske i ministar vanjskih poslova, Davor Ivo Stier, državni tajnik Središnjeg ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske, Zvonko Milas, v.d. ravnateljica Hrvatske matice iseljenika, Mirjana Piskulić, kao i ravnatelji za pastoral stranaca u Njemačkoj i Austriji, Stefan Schohe i preč. Laslo Vencser. Skup je prvi pozdravio ravnatelj dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu, velečasni Tomislav Markić, osvrnuvši se kratko na osnivanje ravnateljstva. U uvodnoj riječi ravnatelj Markić iznio je podatke o tome koliko je svećenika i ostalih koji djeluju u inozemnoj pastvi. Prema podacima koje je iznio riječ je o 197 svećenika i pet dakona, 50 redovnica i 44 pastoralna surad-

nika, kojima u radu pomaže 49 tajnika. Istaknuo je kako je Ravnateljstvo pokrenulo i Facebook stranicu putem koje žele povezati katoličke misije i centre. Vlč. dr. Tomislav Markić pojasnio je kako se za osnutak Ravnateljstva uzima dan imenovanja prvoga nacionalnog ravnatelja, u osobi svećenika Prelature Opus Dei, don Vladimira Vincea, čiji dekret datira od 25. lipnja 1966. No, odlučeno je da se proslava jubileja održi uz ovogodišnju sjednicu Vijeća

Nakon otvorenja uslijedila su različita predavanja, vezana uz povijesni kontekst nastanka, razvoja i djelovanja Ravnateljstva. Doc. dr. Mario Bara s Odjela za sociologiju Hrvatskog katoličkog sveučilišta održao je predavanje »Povijesni kontekst hrvatskih migracija«. Predavač je temi pristupio kroz nekoliko okvira — vremenski, prostorni, društveni, pravni i politički, naglasivši kako se pod pojmom migracija podrazumijeva šire značenje koje obuhvaća migracije hrvatskog stanovništva iz Hrvatske i drugih zemalja u kojima žive Hrvati. Pod pojmom hrvatski iseljenici podrazumijevaju se pak Hrvati koji su imigrirali iz Hrvatske u strane zemlje i njihovi potomci, dok se najširi pojam »iseljenništvo i hrvatsko iseljenništvo« koristi za stanovništvo koje je uglavnom trajno napustilo svoju postojbinu, zbog političkih, gospodarskih, psiholoških, vjerskih i ostalih razloga. Podsjetio je i na to kako je Hrvatska tradicionalno prostor značajnih migracijskih tokova, zbog čega se u prošlosti a i danas smatra dominantno emigracijskom zemljom. Migracijama su Hrvati svojim humanim biološkim, kulturnim potencijalom osiromašivali zemlju podrijetla, ali su u isto vrijeme obogaćivali zemlju koju su naseljavali. U

tom kontekstu ukazao je na činjenicu da migracije prati nastajanje katoličkih misija, čemu svjedočimo i danas, na primjeru novoosnovane HKM u Irskoj.

O počecima organizirane pastoralne skrbi među iseljenicima, s posebnim osvrtom na djelovanje prvoga ravnatelja, dr. Vladimira Vincea, govorio je dr. Daniel Patafta, OFM, s Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Podsjetio je na to kako je šezdesetih godina prošlog stoljeća mnogo radnika otišlo na rad u inozemstvo, a spomenuo je i političku emigraciju koja je od 1945. organizirano djelovala na više kontinenata. Među njima se nalazio i određeni broj svećenika koji su tijekom i nakon 1945. godine napustili domovinu i pastoralno djelovali među hrvatskim iseljenicima. Poslije potpisivanja »Protokola« 1966. između SFRJ i Svete Stolice, Crkva u Hrvata pristupa organiziranom djelovanju među iseljeništvom, osobito radnicima na privremenom radu, djelujući u skladu s apostolskom konstitucijom »Exul Familia« pape Pija XII. iz 1952. Istaknuo je kako je dr. Vince, 25. lipnja 1966., imenovan za nacionalnog ravnatelja za inozemnu pastvu od strane Svete Stolice, na prijedlog hrvatskog episkopata. Njegova bogata korespondencija sa svećenicima koji su djelovali u pastvi svjedoči o njegovu snažnom angažmanu od samog početka. Tako je već 1966. imao sastavljen popis od 209 hrvatskih katoličkih svećenika koji su se nalazili u inozemstvu i djelovali među emigracijom. Od samih početaka Vince je obilazio hrvatske katoličke misije u Europi, a prije Božića 1967. obišao je i hrvatske župe u Kanadi i SAD-u. Godine 1968. posjetio je Hrvate u Južnoj Americi, ali je na povratku, 6. ožujka, poginuo u zrako-

plovnoj nesreći iznad Antila. Prerana smrt spriječila ga je da ostvari planove, poput onog o osnivanju fonda za stipendiranje naših studenata u inozemstvu i otvaranju bogoslovije za inozemnu pastvu. Patafta je zaključio kako je iz korespondencije vidljivo da je Vince uspio otrgnuti hrvatsko dušobrižništvo iz političkog zagrljaja različitih političkih skupina koje su djelovale među Hrvatima u imigraciji, stavljajući vjersko, odnosno pastoralno poslanje iznad političkog.

»Kardinal Franjo Kuharić i mons. Vladimir Stanković, promotori pastoralne skrbi među iseljenicima«, naslov je predavanja doc. dr. Tomislava Anića s Odjela za povijest HKS-a. Predavanje je obuhvatilo razdoblje od 1969. do 1999. godine. Predavač je ukazao na političke i ekonomske prilike koje su u bitnom odredile migracijske procese, a imale su za posljedicu povećane aktivnosti hrvatskog svećenstva u pastoralnoj djelatnosti, kao i narodnom prosvjeda hrvatskih iseljenika. Govoreći o važnosti katoličkih centara, misija i župa, Anić je podsjetio na riječi don Živka Kustića u *Glasi Koncila* 1990. kako »je svaki takav centar postao živi kutak hrvatske domovine«. U vrijeme borbe za slobodnu i neovisnu državu, upravo je iseljena Hrvatska, preko inozemne pastve, bila nemjerljiv izvor ne samo duhovne pomoći, već i materijalne. Anić je spomenuo i to kako se devedesetih godina prošloga stoljeća, u prvim godinama državnosti, uobičajilo da hrvatski veleposlanici i konzuli prije odlaska u službu odu k mons. Stankoviću kako bi dobili kvalitetne informacije o zemljama u koje odlaze, ali isto tako i o iseljenicima u tim zemljama, što im je bilo od velike pomoći u organizaciji posla. Na kra-

ju mandata mons. Stankovića u Hrvatskoj inozemnoj pastvi postojale su 192 župe i misije u kojima je djelovalo 252 svećenika, a zajedno sa suradnicima broj djelatnika inozemne pastve iznosio je 542 osobe.

Tema drugoga dijela skupa bila je »Dušobrižništvo za Hrvate po regijama«, s predavanjima o djelovanju u Sjedinjenim Američkim Državama (dr. don Mate Bižaca), Kanadi (mons. Iko Vukšić), Južnoj Americi (mons. Drago Balvanović), Južnoafričkoj Republici (fra Ivica Strčić), Oceaniji (prof. dr. Pavo Jurišić, dr. Ivan Hrstić i prof. dr. Vesna Drapač) i Skandinaviji (mons. Stjepan Biletić). Program je zaključen Filmskom akademijom »HRT u očuvanju identiteta hrvatskih katolika u dijaspori« (Zvonko Božinović, dr. Božo Skoko). U srijedu 26. travnja nastavljen je niz predavanja na temu »Dušobrižništvo za Hrvate po regijama«: Njemačka (dr. Adolf Polegubić), Švicarska (fra Mićo Pinjuh), Zapadna Europa (vlč. Stjepan Čukman), Austrija (fra Željko Baković) i Slovenija (fra Marko Prpa). U završnom dijelu osvrta na djelovanje HKM-a u Zapadnoj Europi, predstavljena je uloga društvenih mreža u pastoralu iseljenika. Iskustvo na tom području prezentirali su voditelj HKM-a London, fra Ljubomir Šimunović i Sandro Baričević, međunarodni stručnjak za odnose s javnošću. Riječ je o strukturiranoj evaluaciji konkretne trogodišnje komunikacijske strategije HKM-a. U izradi komunikacijske strategije, kao i u samoj evaluaciji, korišteno je više kvalitativnih i kvantitativnih metoda, uključujući dubinske intervjue, fokus skupine, upitnike, analizu sadržaja te kvantitativno praćenje društvenih mreža. U prezentaciji je posebna pozornost dana evaluaciji

učinka korištenja svjesnosti o aktivnostima i porukama HKM-a u Londonu, otkrivanju važnosti izravnog susreta, promjenama u angažmanu vjernika u potpori i radu same misije te ukupnom operativnom i pastoralnom djelovanju HKM-a u Londonu. Potaknut pozitivnim iskustvom, Šimunović je pokrenuo Facebook stranicu »Hrvati katolici u Irskoj«, koja je pridonijela ne samo okupljanju Hrvata katolika i formiranju tamošnje misije, već je postala i jedna od referentnih točaka za sve brojniju hrvatsku zajednicu, kao i one koji se u posljednje vrijeme spremaju iseliti u tu zemlju.

U posljednjem predavanju, »Teološko-pastoralni izazovi«, o novom valu iseljavanja govorila je doc. dr. Rebeka Mesarić Žabčić, viša znanstvena suradnica Instituta za migracije i narodnosti. Pritom je osobito naglasila da je ulaskom u Europu uniju pokrenut nov emigrantski val prema članicama Unije. Najpopularnija odredišta u početku su bila Njemačka, Austrija i Švicarska, dok se u međuvremenu, kao sve popularnija destinacija, navodi Irska. Od prekomorskih zemalja najčešći izbor je Australija. Širina i dalekosežnost novog vala iseljavanja vrlo je zabrinjavajuća jer obuhvaća mlađe osobe i obitelji te negativno utječe na demografsku sliku Hrvatske. Budući da ne postoji Registar stanovništva o iseljenim građanima, podaci koji se navode često su neprecizni i neujednačeni, naglasila je Mesarić.

Uslijedilo je predavanje prof. dr. Pere Aračića, nekadašnjeg ravnatelja, koji je govorio o opravdanosti i smislu hrvatske inozemne pastve u budućnosti. Njegovo izlaganje dalo je odgovor na pitanja: »Trebalo li se u domovinama Hrvatskoj te Bos-

ni i Hercegovini smanjivati, a na kontinentima povećavati broj zajednica?» i «Hoće li Hrvatima za nekoliko desetljeća Hrvatske katoličke misije/župe u inozemstvu biti jedina domovina?». »Zabrinjavajućí je broj iseljenika koji još uvijek napuštaju domovinu«, naglasio je u svom izlaganju prof. Aračić.

Skup je završio okruglim stolom pod nazivom »Povratak u domovinu«, koji su moderirali doc. dr. Rebeka Mesarić Žabčić i doc. dr. Mario Bara. O svojim iskustvima govorili su povratnici iz Australije, dr. Natasha Levak i don Darko Markušić te dr. Stjepo Bartulica, useljenik iz SAD-a. Njihovi primjeri najbolji su pokazatelj da treba njegovati vezu s iseljeništvom. Iako će se dio Hrvata asimilirati u novim zajednicama, ovakvi svijetli primjeri bude

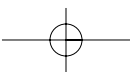
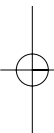
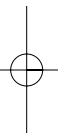
nadu da još uvijek ima onih koji svoju domovinu i domovinu svojih predaka dovoljno vole da odluče napustiti novu sredinu i svoju budućnost graditi u Hrvatskoj.

Svakako treba istaknuti da je ovom prilikom predstavljena knjiga dr. Adolfa Polegubića, pastoralnog teologa, novinara i pjesnika, glavnog urednika »Žive zajednice« pod nazivom *Dušobrižništvo za Hrvate u Njemačkoj*. Knjiga se bavi crkveno-povijesnim i pastoralno-teološkim područjem i u njoj se, prvi put na jednom mjestu, sažima sve ono važno o dušobrižništvu za Hrvate katolike u Njemačkoj. Pritom je dan poglavito povijesni kontekst nastanka i sadašnjeg djelovanja hrvatskih katoličkih misija, zajednica i župa u Njemačkoj.

• *Daniel Patafta*

ПРОСТО

KRONIKA

Predavanje Tomasza Kamuselle

»Imagining the Nation: Ontological and Epistemic Objectivity«
u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar

U Multimedijalnoj dvorani Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, 19. travnja 2017. godine, Tomasz Kamusella održao je predavanje pod naslovom *Imagining the Nation: Ontological and Epistemic Objectivity*. Institut Ivo Pilar i njegovi djelatnici imali su tako priliku i zadovoljstvo hrvatskoj akademskoj javnosti predstaviti eminentnog znanstvenika, koji je svoju reputaciju u znanstvenom svijetu izgradio prvenstveno interdisciplinarnim istraživanjima jezične politike, etniciteta i nacionalizma. Tomasz Kamusella trenutačno je zaposlen kao profesor (Reader in Modern History) na uglednom škotskom Sveučilištu St Andrews, a već letimičan pogled na njegovu biografiju svjedoči o nizu vrsnih institucija diljem svijeta na kojima je predavao ili istraživački boravio. Rođen u poljskom dijelu Šleske, Kamusella je svoje dodiplomsko obrazovanje stjecao na Šleskom sveučilištu, ali boraveći tijekom studija i na Sveučilištu Potchefstroom u Južnoj Africi, kao i u praškom kampusu Srednjoeuropskog sveučilišta. Doktorat iz političkih znanosti obranio je na Institutu za vanjske odnose u Poznanu, a habilitirao je iz kulturnih studija na Varšavskoj školi društvenih i humanističkih znanosti. Od 1995. do 2007. predavao je na Sveučilištu Opole u Poljskoj, od 2007. do 2010. bio je gostujući predavač na Sveučilištu Trinity u Dublinu, a od 2010. do 2011. na krakovskom Ekonomskom sveučilištu. Od 2011. profesor je na već spomenutom Sveučilištu St Andrews, gdje predaje niz predmeta vezanih uz modernu povijest (*Language and Nationalism in Central Europe; Ethnic Cleansing and Genocide in 20th Century Europe; Central and Eastern Europe since 1945; Crossing Borders: European History in Transnational Perspectives; From Commonwealth to Nations and Nation — States: Poland — Lithuania in the Long Nineteenth Century*). Svoja postdoktorska istraživanja obavljao je u institucijama u Firenci (European University Institute), Washingtonu (John Kluge Center, Library of Congress), Beču (Institute of Human Sciences), Marburgu (Herder institut) i Hokkaidu (Slavic-Eurasian Research Center, University of Hokkaido). Osim impresivnog broja akademskih afilijacija, Tomasz Kamusella iznimno je plodan istraživač, s više od stotinu publikacija, tiskanih na više svjetskih jezika. Ovdje je dovoljno spomenuti samo izabrane autorske knjige, objavljene na engleskom jeziku: *Silesia and Central European Nationalisms: The Emergence of National and Ethnic groups in Prussian Silesia and Austrian Silesia, 1848—1918* (Purdue University Press, 2007.); *The Sloznocks and Their Language: Between Germany, Poland and Szloznokian Nationalism* (Zabrze, 2009.); voluminozna sinteza *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe* (Palgrave Macmillan, 2009. i 2012.); *Creating Languages in Central Europe during the Last Millenium* (Palgrave Macmillan, 2015.). Za čitatelje u Hrvatskoj od posebnog bi interesa

mogla biti i njegova recentna suurednička knjiga *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders* (Palgrave Macmillan, 2016.).

Ovako kratka akademska biografija Tomasza Kamuselle, osim njegovih dosadašnjih akademskih afilijacija i isticanja najvažnijih publikacija, uvjerljivo nam posreduje i glavne tematske preokupacije njegova istraživačkoga rada. Kao što sam već iznio u samom uvodu, radi se prvenstveno o istraživanjima usmjerenima na međuodnose fenomena jezika, jezične politike, etniciteta i nacionalizma. U tom interdisciplinarnom polju, u kojemu Kamusella uvijek pokušava povezati spoznajne dosege nekoliko društvenih i humanističkih znanosti (povijesti, sociolingvistike, sociologije i dr.), on nam je do sada pružio i šire komparativne studije, analize i sinteze koje su se uglavnom fokusirale na analiziranje i sintetiziranje spomenutih fenomena na prostoru Srednje Europe u 19. i 20. stoljeću, kao i studije slučaja, usredotočene najvećim dijelom na slučaj Šleske. Upravo u ovoj graničnoj povijesnoj regiji, koja se u razdoblju moderne povijesti našla teritorijalno podijeljena između triju nacionalnih država, Kamusella je našao inspirativne poticaje za razmatranje fenomena nacionalizma, etniciteta i jezičnih politika, ne propuštajući nas upozoriti i na pojedine »slijepice pjege« u suvremenim istraživanjima nacionalizma, poput fenomena nacionalne neodređenosti i nenaacionalnosti, koji postaju sve prisutniji koncepti u recentnim istraživanjima, često potaknuti iskustvima istraživanja povijesti srednjoeuropskih nacija i država. Pritom je Kamusella, istražujući podrijetlo nacionalizma, uvjete njegova nametanja, ali i njegove mijene i aporije, u osnovi zauzeo konstruktivističko i modernističko stajalište. Dakle, on dijeli stajalište onih istraživača koji misle da ne možemo esencijalno govoriti o naciji i nacionalizmu prije razdoblja tzv. moderne povijesti te je uvjeren kako je fenomen nacije povijesni proizvod društva, a ne neki od davnina (praktički vječno) postojeći i prirodan oblik ljudske zajednice te osjećaj privrženosti toj zajednici. Međutim, Kamusella nije jednostavno prihvatio već postojeće obrasce konstruktivističkog i modernističkog mišljenja, već mu je ambicija i aktivno promišljati probleme takvoga pristupa, koji po njemu proizlaze iz dvaju pitanja koja stalno cirkuliraju, bez adekvatnog odgovora: Što su »stvarno« nacije? Je li postojanje nacija objektivno ili subjektivno? Upravo je pokušaj razmatranja tih problema u istraživanju nacije, adekvatnosti samih pitanja i odgovora na njih, bio u središtu Kamusellinog predavanja, održanoga u Institutu Pilar¹. Kao prijelomnicu u istraživanju fenomena nacije Kamusella smatra sada već klasičan koncept Benedicta Andersona o naciji kao »zamišljenoj zajednici«. Njime je, argumentira Kamusella, Anderson pomaknuo raspravu od promatranja ljudskih grupa kao »stvari« i pitanja postoje li one objektivno ili ne, prema istra-

¹ Treba napomenuti da se predavanje temeljilo na znanstvenom članku koji je Tomasz Kamusella nedavno objavio, a do kojega zainteresirani mogu doći na sljedećoj poveznici: Nations in the Bubble of Social Reality: Language and All That (pp 1-21). 2016. *Sprawy Narodowościowe*. Vol 48. https://www.academia.edu/27505648/Nations_in_the_Bubble_of_Social_Reality_Language_and_All_That_pp_1-21_2016_Sprawy_Narodowosciowe_Vol_48

živanju procesa koji generiraju te grupe. Sličan načelni put u istraživanju ljudskih grupa predložili su i prije Andersona Frederik Barth, a u novije vrijeme Rogers Brubaker. Kamusella, međutim, smatra da takvi poticajni uvidi još uvijek nisu dovoljno iskorišteni kako bi se produbile spoznaje o prirodi nacija, kao socijalnim realnostima generiranim kolektivnom intencionalnošću, te postavlja kao ishodišno pitanje svoga predavanja što, zapravo, mislimo kada kažemo da je nacija »zamišljena zajednica« i koji je to oblik egzistencije nacije. Da bi se pokušao približiti odgovoru na to pitanje, Kamusella predlaže da gradimo odgovor na radu filozofa Johna Searlea, odnosno na njegovom razlikovanju dvaju osnovnih oblika egzistencije: materijalnoj (ontološkoj) realnosti i socijalnoj (epistemičkoj) realnosti. Materijalna realnost je neovisna o ljudskom shvaćanju, ona je prirodno i biološki uvjetovana. S druge strane, socijalna realnost je proizvod ljudi i konstantno se producira i održava putem upotrebe jezika. Jezik je tu od središnjeg značenja, on povezuje materijalnu i socijalnu realnost. Naime, potonje nema bez prve i bez biološke evolucije, čiji je proizvod i jezik. Primarna funkcija jezika zapravo nije komunikacija (u smislu prenošenja informacija putem istinitih ili lažnih govornih iskaza), nego oblikovanje ljudskih grupa, odnosno socijalna kohezija. Jezik je tako postao medij kulturne evolucije, instrumentalan za stvaranje velikih ljudskih grupa čiji se članovi neposredno ne poznaju, ali uspješno dijele zamišljanje njihove stvarnosti upravo preko kolektivnih (grupnih) govornih činova (ideja, ciljeva, stavova, itd...). Jezik je tako odlučujuće sredstvo za održavanje i stvaranje socijalne realnosti, pri čemu nije toliko važna njegova konstativna (opisivanje stanja i činjenica koje može biti istinito ili lažno) dimenzija, nego performativni iskazi koji performiraju stvari riječima te, ako su učinkoviti (ne istiniti ili lažni), mijenjaju socijalnu realnost u skladu s namjerama govornika i osoba kojih se tiču. Performativi generiraju socijalne činjenice, stvorene, oblikovane i preoblikovane putem performativa razmjenjivanih među ljudima, a totalitet i dinamika socijalnih činjenica generiraju socijalnu realnost. Mi te socijalne činjenice percipiramo zahvaljujući društvenom kontekstu koji smo internalizirali s obzirom na iskustvo strukture socijalne realnosti, pribavljene putem stalnog povezivanja s drugim ljudima te njihovim grupama i iskustvima koje iz toga proizlaze. Konkretno, po pitanju nacije kao ljudske grupe koju je Kamusella stavio u središte svoga razmatranja, jasno je da koncept nacije i njezine aktualizacije u obliku trenutačno postojećih nacija pripada socijalnoj realnosti. Iz toga proizlazi da je do vremena u kojemu ljudske grupe još nisu razvile koncept nacije (otprilike do početka 18. stoljeća), ona bila epistemički subjektivna (tj. nepostojeća, jer nije bila dio socijalne realnosti), a epistemički objektivna postala je tek kada je koncept nacije bio formuliran. Također, kako bi stvar učinio još složenijom, Kamusella upozorava da stvaranje koncepta ne znači i njegovo masovno prihvaćanje pa, ovisno o predjelu svijeta, do 19. stoljeća (ponegdje i duboko u 20. stoljeću) još ne možemo govoriti kako su ljudske grupe vjerovala u to da čine naciju koja je, stoga, bila epistemički subjektivna. Naravno, epistemič-

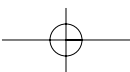
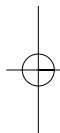
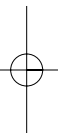
ki objektivna postaje tek s počecima vjerovanja ljudskih grupa da čine takve kolektive. Dakle, dok je nacija ontološki subjektivna (za razliku od, npr. mora, šuma ili životinja, koji su ontološki objektivni), jer joj oblik egzistencije ovisi o generiranju i održavanju od strane ljudi putem jezika, te o onome koji je promatra, oni su s druge strane epistemički objektivni, jer kada zajednica ili značajna skupina ljudi počne vjerovati u inicijalno epistemološki subjektivan fenomen i ponaša se u skladu s njegovim pretpostavljenim postojanjem, tada taj fenomen postaje epistemički objektivni i ulazi u tkivo socijalne realnosti.

U ovom kratkom osvrtu u kojemu sam kombinirao bilješke s predavanja Tomasza Kamuselle i ključne postavke iz njegovoga članka (vidi fusnotu), nije bilo lako približiti njegovu kompleksnu misao. Posebna vrijednost njegova predavanja i članka na temelju kojega je nastalo, smatram da se nalazi u poticaju na daljnja promišljanja i puteve kojima trebaju kročiti analize raznih društvenih fenomena, pa tako i različitih tipova ljudskih grupa. Prečesto se, naime, i humanističkim istraživačima događa da zanemare mukotrpno prosuđivanje i iznalazanje uvjerljivih interpretativnih i teorijskih podloga za svoja konkretna istraživanja, te da se olako prepuste zdravorazumskim zaključcima. Time, zapravo, u svoja istraživanja uvode značenja iz svakodnevnog konvencionalnog jezika, ne reflektirajući ih znanstveno, odnosno skloni su postvariti društvene fenomene koje istražuju, ili, prema Kamusellinim riječima, pomiješati istraživanje socijalne s materijalnom realnošću. Uvjeran sam da je to i glavno upozorenje i poticaj koji smo mogli izvući iz predavanja Tomasza Kamuselle.

• *Filip Tomić*

IN MEMORIAM

IN MEMORIAM

In memoriam

Ljubomir Antić

(Šepurine, 6. XI. 1946.

— Zagreb, 14. III. 2015.)

Ljubomir Antić rođen je u Prvić Šepurini 6. studenog 1946. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, gimnaziju u Šibeniku, a studij povijesti i arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1973. Magistrirao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1980., tezom *Hrvatska federalistička seljačka stranka*, a 1983. doktorirao je na Filozofskom fakultetu u Zadru, disertacijom *Naše iseljništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države*. Uz to je pohađao studij novinarstva na ondašnjem Fakultetu političkih nauka. Isprva je radio kao novinar i urednik u *Studentskom listu*, a nakon sloma Hrvatskog proljeća 1971. bilo mu je zabranjeno daljnje bavljenje novinarstvom, zbog čega je svoj profesionalni interes usmjerio prema istraživanju djelovanja hrvatskog iseljništva, osobito u Južnoj Americi. Isprva je radio u Institutu za migracije i narodnosti, a zatim kao znanstveni savjetnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, čiji je suosnivač. Osim toga, predavao je hrvatsku povijest XX. stoljeća na Hrvatskim studijima te na diplomskoj i poslijediplomskoj nastavi na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Kao član Hrvatske socijalno-liberalne stranke bio je zastupnik u Skupštini Grada Zagreba i Hrvatskom saboru (1992.—1995.), u kojem je obnašao dužnost predsjednika saborskog Odbora za ljudska prava i prava etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina. Također je djelovao kao član Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava (1992.), član saborskog Odbora za mirnu reintegraciju hrvatskih okupiranih područja (1995.), član Odbora za obilježavanje 50. obljetnice blajburških žrtava i žrtava Križnog puta (1995.) te član Komisije za pomilovanja (1996.). Do umirovljenja 1999. obnašao je dužnost ravnatelja Hrvatske izvještajne novinske agencije (HINA), a potom bio potpredsjednik Demokratske stranke (2000.), član Upravnog odbora Hrvatske matice iseljenika (2001.—2008.) i predsjednik Upravnog vijeća Instituta za migracije i narodnosti (2001.—2002.).

Iseljavanje Hrvata u Južnu Ameriku te djelovanje istaknutih hrvatskih pojedina i zajednica u hrvatskom iseljništvu bile su glavne teme Antićevog trajnog istraživačkog interesa. Iseljničku tematiku također je popularizirao u medijima, kao feljtonist, kolumnist i scenarist televizijskih emisija, znatno pridonijevši skidanju ideološke stigme s hrvatske emigracije. Poslije prvih slobodnih demokratskih izbora 1989., u svome radu usredotočio se na hrvatsku političku povijest

XX. stoljeća, s naglaskom na različita gledišta u rješavanju hrvatskog pitanja u Austro-Ugarskoj, a zatim u obje jugoslavenske zajednice. Osobit naglasak stavio je na istraživanje pojave hrvatskog jugoslavenstva među dalmatinskim Hrvatima, da bi se naposljetku usredotočio na istraživanje ishodišta i posljedica velikosrpskog nacionalnog programa, jasno ukazujući na transvremenski karakter velikosrpskog ekspanzionističkog programa i njegov utjecaj na pobunu dijela hrvatskih Srba, a potom i na njihovo sudjelovanje u velikosrpskoj agresiji na Hrvatsku te Bosnu i Hercegovinu 1990.—1995.

Sudjelovao je u radu brojnih znanstvenih skupova u zemlji i inozemstvu te bio inicijator znanstvenih simpozija kao i član stručnih odbora. Objavio je više knjiga kao autor, koautor i urednik. Također je napisao veći broj znanstvenih radova u časopisima, kao i stručnih analiza, ocjena, prikaza i sl., koji su prevedeni na engleski i španjolski jezik. Najvrjednija su mu djela *Naše iseljništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918. godine* (Zagreb, 1987.), *Hrvati u Južnoj Americi do 1914.* (Zagreb, 1991.), *Hrvati i Amerika* (Zagreb, 1992.), *Bračanin Ivan Krstulović, nacionalni preporoditelj američkih Hrvata* (Samobor, 2002.) i *Velikosrpski nacionalni program, ishodišta i posljedice* (Zagreb, 2007.).

Odlaskom Ljubomira Antića hrvatska je historiografija mnogo izgubila, a praznina koja je ostala iza njega teško će se popuniti. Stoga je smrt prof. Antića nenadoknativ gubitak za hrvatsku historiografiju.

• *Uredništvo*

Додатак

DODATAK

INSTITUT
DRUŠTVENIH ZNANOSTI
IVO **PILAR**

Pozivnica

U povodu 25. obljetnice osnutka
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar poziva Vas na

kolokvij ČETIRI LIKA IVE PILARA

u utorak 8. studenoga 2016. u 11 sati

Multimedijaska dvorana Instituta Pilar
Marulićev trg 19/I, Zagreb

Dr. sc. Ivan Rogić, prof. emeritus
PILAR I MODERNIZACIJA HRVATSKOGA DRUŠTVA

Dr. sc. Tomislav Jonjić
IVO PILAR PREMA RASNOM UČENJU I EUGENICI

Prof. dr. sc. Stjepan Matković
ETAPE PILAROVA POLITIČKOG PUTA

Prof. dr. sc. Zlatko Matijević
PEISKER-PILAROVA TEORIJA O DUALISTIČKOJ
VJERI STARIH HRVATA

Prof. dr. sc. Vlado Šakić
DVA NEZAIBILAZNA PILAROVA PRINOSA PSIHOLOGIJI

Ivo Pilar i pitanja o modernizaciji hrvatskog društva

Autor drži kako Ivo Pilar glavne odrednice modernizacije hrvatskog društva razvija u četiri svoja djela. To su: *Secesija* (1898.); *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat* (1918.); *Borba za vrijednost svoga »Ja«* (1922.); »O sistematizovanju sociologije« (*Mjesečnik*, 53/1927.). U drugim djelima pretežno se ponavljaju zamisli o modernizaciji hrvatskog društva, razvijene u spomenutim djelima. Prema ocjeni autora, Pilar modernizaciju hrvatskog društva temelji na četiri osnovna uporišta.

(a) Biocentrična osnova društva. Prema Pilaru, društvo se temelji na biološkoj činjenici da je život utjelovljen, odnosno prisutan u ljudskom tijelu. Iz te činjenice izvode se nekoliko oblici postupanja. No, najvažnije je da se na toj osnovi oblikuju dvije ključne intencije u ljudskom djelovanju: težnja održanju života i težnja usavršavanju života.

(b) Individualizacija/personalizacija. Prema Pilaru, to je jedan od ključnih procesa u modernosti. Pojedinaac se oblikuje osloncem na biotičku osnovu, tijelo, na jednoj strani, dok se na drugoj razvija na temelju težnje k usavršavanju života. Pri tomu, ključnu ulogu igraju moralne vrijednosti, umske ideje i volja. Stoga Pilar ustvrđuje kako je optimalnim stanjem pojedinca — značaj iliti osobnost dubinski prožeta moralnim težnjama i voljom.

(c) Razvojno usavršavanje narodne zajednice. Prema Pilaru, narod kao specifična zajednica i povijesni subjekt nastaje dugom evolucijom različitih sastavnica, kao što su populacija, religija, političke institucije, prisutnost na određenom teritoriju te navlastita kultura. Narodi, prirodno, teže uspostaviti navlastitu, nacionalnu, državu. Ona mora, ustrajava Pilar, biti utemeljena na ideji pravednosti (težeći najvećoj dobrobiti za najveći dio stanovništva). Po tomu temeljenju nacionalna je država oprječna imperiju. Osnovni smjer njezine modernizacije je usavršavanje životnih uvjeta ljudi na svim posebnim sektorima društvenog života.

(d) Okcidentalizam. Pilar ustvrđuje kako se modernizacija hrvatskog društva treba razvijati u horizontu temeljnih vrijednosti europskog Zapada. Stoga je i suradnja nacija i država na geopolitičkoj osovini Jadran — Baltik jedna od temeljnih zadaća hrvatske modernizacije. Nasuprot tomu, hrvatska modernizacija treba se oprijeti srpskom imperijalnom programu koji, počevši od kraja 19. stoljeća, glavnim smjerom osvajanja drži upravo osvajanje hrvatskih zemalja, i prodor na Jadransko more. Pilar drži kako je stvaranje južnoslavenstva, kao i prve jugoslavenske države (drugu ne spominje jer je 1933. preminuo), samo tehnički oblik starog srpskog imperijalnog programa, uobličen nakon Prvog svjetskog rata. On je temeljnom prijetnjom hrvatskoj modernizaciji i uspostavi glavnog političkog mehanizma njezina ostvarivanja: hrvatske nacionalne države.

• Ivan Rogić

Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici

Površni i slabije upućeni promatrač djelovanja i lika dr. Ive Pilara mogao bi lako zaključiti kako je taj hrvatski pravnik, sociolog, političar, politički ideolog, psiholog, književnik, povjesničar (i štošta drugo), zapravo bio bojažljiv i nekonfликтan čovjek, možda čak i kukavica. Ta, glavninu svojih djela objavio je pod pseudonimom: pojavljivao se je kao »Zajedničar« i kao »Dr. Juričić«, znademo ga i kao »L. v. Südlanda« i kao »Floriana Lichtträgera«, a uza nj se vežu i neki drugi, manje poznati pseudonimi. I što onda misliti — čak i ako ne znamo da je Pilar bio načelno protivan nasilnim metodama, revolucionarnoj borbi i *pobuni masa* uopće — nego da je posrijedi mekušac, nespreman izići u javnu arenu, pa pod svojim imenom s drugima odmjeriti svoju snagu i svoje argumente.

No, sud o Pilaru nužno biva posve drukčiji kad se sjetimo da je u svim tim spisima — pa i u čitavu svome javnom djelovanju — plivao uzvodno, protiv struje te protiv općeprihvaćenih i popularnih predodžaba, shvaćanja i uvjerenja. Zato je točnije kazati ono što je sličnim riječima jednom kazao i sam: uvijek je htio biti u pravu, ali nikad nije težio tomu da bude popularan.

Nije tomu težio ni po cijenu napadaja, kleveta i potvora. Zato ga se i napadalo sa svih strana, klevetalo i vrijeđalo. Koncem 19. stoljeća napadali su ga da je *previše moderan* i da potkopava temelje tradicionalističkog shvaćanja umjetnosti i njezine uloge u nacionalnom životu; nekoliko godina kasnije napadali su ga da je *nemoderan* i da se odriče tada tako moderne intelektualističke himere hrvatsko-srpskoga »narodnog jedinstva«. Srpskim je nacionalistima i imperijalistima bio i ostao odiozan, kao tobožnji prvoborac velikaustrijskoga kršćansko-socijalnog ekspanzionizma; neki su ga domaći katolički krugovi optuživali malne kao naprednjačkog Antikrista, a svakako kao zagriženog protivnika Crkve i svećenstva.

I u posljednjem razdoblju života, nakon skupštinskog atentata na Stjepana Radića i drugove, kad su Hrvati — kako se izrazio budući slavni jezikoslovac Adolf Bratoljub Klaić — očekivali da će narodno vodstvo zatrubiti na ustanak, Pilar je ustao protiv. Ne protiv neovisne hrvatske države, cilja kojemu je taj nesuđeni ustanak imao voditi, nego protiv trenutka njegova proglašenja i načina njegova ostvarenja, jer Pilar je držao kako bi taj *trenutak* i taj *način* u postojećim okolnostima mogli zadugo pokopati i sam cilj.

Svašta se, dakle, Pilaru spočitavalo i na sve načine ga se klevetalo, ali nikad — pa ni u desetljećima iza smrti, kad je bio proskribiran i zabranjen — nije optuživan da je rasist te da je te svoje tobožnje rasističke ciljeve htio provesti djelom i nasilnim eugeničko-rasističkim metodama. Za te nove, *originalne* i — s obzirom na sveprisutnu političku korektnost i nespremnost današnje hrvatske in-

teligencije da, što bi rekao Nietzsche, *svoje gradove gradi na Vezuvu, a svoje brodove šalje u neistražena mora* — više nego opasne, upravo pogibeljne klevete, trebalo je dočekati bar djelomično ostvarenje Pilarovih snova: obnovu hrvatske državne neovisnosti.

A posve je jasno da te dvije stvari nisu bez uzročno-posljedične veze: te nove i *originalne* klevete dolaze nakon 1990. i to listom od onih koji obnovu hrvatske države smatraju udarom na vlastite nacionalno-političke kombinacije i težnje, ili bar od onih kojima je činjenica hrvatske države ne tek nevažna, nego apsolutno negativna, natražna, *reakcionarna* pojava, ilustracija i primjer neželjenih povijesnih procesa.

Zato u taj isti rog zbornu puše šaka onih koji su, kao u Matoševoj »Mori«, nahrupili iz metaforičke *Žute kuće*: neupućeni zapadnoeuropski zaljubljenici u Jugoslaviju i jugoslavenski tobože *ružičasti komunizam*; četnički vojvoda Vojislav Šešelj sa svojim istomišljenicima, i ovdašnje iverje praksisovskog »mišljenja revolucije« u kojem je hrvatski narod, pa i njegov prosječni pojedinac koji je — kako se 2001. izrazio jedan od tih »mislilaca revolucije« — zapravo »genetski poremećen srbofobijom«, pa bi taj problem, valjda, trebalo riješiti »rasnom higijenom« koja je tako tipična za jugoslavensku apoteozu i obranu *Prvog decembra*, odnosno intervencijom u *genetski kod* tog naroda, što bi trebala biti nešto nježnija i tobože civiliziranija varijanta od tretmana *željeznom štangom* u raznim dozama i bez nužnosti da se taj *napredni i humanistički eliksir* prije upotrebe nužno promućka (jer će se ionako promućkati na kostima i lubanjama, od petoprosinačkih preko Šufflayevih, do onih pridraških i studentskih iz 1971., ili onih vukovarsko-škabrnjskih iz 1991.).

A što je još, osim toga političkog nazivnika, zajedničko onima koji Pilara optužuju za rasizam?

Zajedničko im je to da uopće nisu pročitali čak ni njegova objavljena djela, kao i to da o njegovu životopisu, pa i o hrvatskoj političkoj i kulturnoj povijesti njegova doba, znaju otužno malo.

Tako jedan od njih — inače profesionalni povjesničar koji je, zahvaljujući tomu što je stranac i što Hrvati, kako se izrazio još Juraj Križanić, pate od *kseomanije*, pa je u neku ruku postao intelektualni guru skupine ovdašnjih historiografskih epigona i praznoglavaca — vrlo suvereno tvrdi da je povjesničar Milan Šufflay na Sveučilištu zapravo predavao antropologiju, da je arheolog Ćiro Truhelka, inače dugogodišnji direktor sarajevskoga Zemaljskog muzeja, zapravo bio na čelu nekakvoga fantomskog, nepostojećeg, »zemljoradničkog«, »poljoprivrednog muzeja«, da su po Bosni i Hercegovini harale nekakve »frankovačke legije«, a tamošnji Srbi su 1914. strpani u koncentracijske logore.

Naravno, niti su Srbi 1914. strpani u logore, niti je Frankovih »legija« u BiH ikad bilo, ali to neznanje čovjeka ne priječi da stvara apodiktičke zaključke. Baš naprotiv — on ih i stvara lako zato što znade malo ili nimalo.

Jedan povjesničar nalazi da je Pilar bio rasist, jer da je htio ojačati hrvatstvo »mešanjem rasa, ženidbom Dalmatinaca, Hrvata i Bosanaca«. Nestrpljivo čekamo da nam se objasni tko su ti *Dalmatinci*, tko *Hrvati*, a tko *Bosanci*, i kojim to oni različitim rasama pripadaju, da bi došlo do »mešanja rasa« i popravljanja tobožnje hrvatske rase.

Jedan filozof tvrdi, poput Šešelja, da je Pilar branio »prilično rasističke poglede«, odnosno da je zastupao »politički prilično ekstremno« filozofsko razmišljanje te pozivao »na nacionalno homogeniziranje tonom koji anticipira užase devedesetih«, a nekoliko stotina metara od zgrade Instituta koji nosi Pilarovo ime, jedan je sociolog objašnjavao svojim studentima sukobe Hrvata i nekih »Romeja«, uvjeravajući ih da je Pilar bio ne samo istaknuti prvak Hrvatske seljačke stranke, nego i ponajvažniji pobornik rasnog tumačenja nastanka i postojanja hrvatske nacije.

Ali, da dalje ne nižemo takve i slične besmislice koje nam se serviraju sa sveučilišnih katedara, što je zapravo istina kada je riječ o Pilaru, o rasnome učenju i eugenici?

Razvitak rasnog učenja, s njegovim neposrednim poticajima iz doba reformacije, može se jasno pratiti od prve polovice 17. stoljeća, sa žarištima u Njemačkoj, Engleskoj i Francuskoj. U tim je zemljama, napose od doba prosvjetiteljstva, objavljeno mnoštvo rasprava o navodnoj rasnoj nejednakosti, a mit o germanskoj — osobito anglosaksonskoj i nordijskoj — rasnoj nadmoći narastao je do te mjere da je anglosaksonski rasizam nadahnjivao i američki pokret za neovisnost, a ugledni *Edinburgh Revue* u siječnju 1844. je pisao kako nijedan razuman istraživač više ne dvoji o tome da rasna pripadnost ima veliku ulogu u stvaranju nacionalnoga karaktera.

Iduću etapu u širenju rasnog učenja iznijeli su zapadnoeuropski, osobito njemački jezikoslovci, na plećima svojih romantičnih hipoteza o jeziku kao odrednici rasne pripadnosti. Smatrajući da je sanskrit prajezik iz koga su se razvile europske jezične skupine, oni su najzaslužniji za nastanak ne samo shvaćanja o postojanju triju glavnih rasa (germanske, romanske i slavenske), nego i za nastanak i afirmaciju pojma *arijanstva*, koji se je ranije češće koristio u obliku »arijstvo«, odnosno kao *Aryan* (engl.), *Arier* (njem.) i *Aryen* (franc.), s pripadajućim izvedenicama.

Taj pojam ne dolazi od naziva jedne ranokršćanske hereze, nego — kao što je 1808. istaknuo njemački pjesnik, filolog i indolog Karl Wilhelm Friedrich Schlegel — iz sanskrt, gdje bi značio »plemenit« (*edel*, *noble*) ili »istaknut« (*herorragend*, *distinguished*). U Europi je taj pojam prvi upotrijebio francuski orijentalist Abraham Hyacinthe Anquetil-Du Perron, u svom prijevodu *Aveste*, zbirke staroiranskih svetih tekstova, objavljenom 1771. u Parizu pod naslovom *Zend-Avesta, ouvrage de Zoroastre*.

Prema tumačenju koje je nastalo u Europi u prvoj polovini 19. stoljeća, pojam »arijski«, odnosno »arijanski«, imao bi se odnositi na pučanstvo koje je govo-

rilo arhaičnim indoeuropskim prajezikom te u predpovijesno doba nastanjivalo područje starog Irana i sjevernih dijelova Indijskoga potkontinenta. To pučanstvo svijetle puti zauzelo je staru Indiju, a potom presudno oblikovalo indijsku kulturu i vedsku religiju.

Pojam se je, dakle, ponajprije odnosio na jezik, a ne na rasu, ali će se to značenje proširiti usporedno s poistovjećanjem jezičnih skupina i rasa. Zato će »arijstvo«, odnosno »arijanstvo«, jedno vrijeme biti istoznačno s indoeuropskim jezicima, dok će mu se značenje kasnije suziti na indoiranske, odnosno indoarijske jezike, a još kasnije — napose u nacionalsocijalističkoj inačici rasne teorije — označavat će tobožnju plemenitu, superiornu rasu koju odlikuje svijetla put, svijetla kosa i oči te duguljasti (dolihocefalni) oblik glave.

No, i ta nacionalsocijalistička manipulacija rasnim teorijama naslanjala se je na puno starije i široko prihvaćene teorije, one koje je Fritz Kahn, austrijski Židov cionističke orijentacije, u svojoj knjizi *Die Juden als Rasse und Kulturvolk*, koja je u nekoliko izdanja objavljena ubrzo nakon Prvoga svjetskog rata, sažeo u misao da je od 1000 učenih Europljana njih 999 tvrdo uvjeren u autentičnost svoga arijskog podrijetla, budući da je u 19. stoljeću teorija o arijskome podrijetlu europskog pučanstva postala dogmom (»Heute sind von 1000 gebildeten Europäern 999 von Authentizität ihrer arischer Abkunft überzeugt. [...] Die Ariertheorie hat das 19. Jahrhundert wie ein Dogma beherrscht.«).

Novi zamah rasnom učenju dale su evolucionističke teorije — koje su ujedno otvorile vrata novim manipulacijama i zloupotrebama — napose one lamarckističke i darvinističke. Na filozofsko-sociološkome području, na odjecima ponajprije djela Herberta Spencera, procvast će razne inačice biologističkih teorija, sve do *socijalnog darvinizma*. Njihove posljedice na vjersko-religijskome i kulturnome, a potom i političkom planu, bile su nesagledive. Na istome duhovnom humusu i u svjetlu velikog napretka prirodnih znanosti i tehnologije, Darwinov će nećak Francis Galton 1883. promovirati *eugeniku*, odnosno učenje o tobožnjem popravljanju ljudske rase. Radilo se o tome da se, kako se izrazio Galton, »podobnijim rasama ili pasminama« (*more suitable races or strains of blood*) na organiziran način, pa i državnim intervencijom, omogući stjecanje nadmoći nad »manje podobnima« (*less suitable*).

Kao dan je jasno kakve je posljedice implicirala takva etička pozicija (pozicija koju su njezini najgorljiviji pristaše bez krzmanja proglasili novom religijom), ali je ona u zapadnome svijetu uskoro postala pravom modom, jer — kako se uoči Prvoga svjetskog rata izrazio Richard Goldschmidt, profesor zoologije na Sveučilištu u Münchenu — više nitko u znanstvenome svijetu nije dovodio u sumnju načelo da za ljude moraju vrijediti isti zakoni koji vrijede za životinje i biljke. Drugim riječima, ako se kod životinja i biljaka mogu popraviti njihova svojstva i uzgojiti nove sorte odnosno rase, onda je uz pomoć eugenike — dakle »rasno-higijenskim putem«, moguće popraviti i ljudske rase, odnosno ljudski rod. Potrebno je samo eliminirati *slabe*, *inferiorne*, one koji *kvare rasu*.

U praktičnoj primjeni prednjačili su Amerikanci i zapadni Europljani. Desetci generacija i hrvatskih srednjoškolaca i sveučilištaraca ostali su pošteđeni čak i najosnovnijih obavijesti o mnoštvu ljudi koji su zatočeni, zatvoreni u duševne bolnice ili jednostavno sterilizirani da ne *kvare rasu*. Znali smo samo za mračnu i mračnjačku nacionalsocijalističku zloupotrebu biologije — neki su nacionalsocijalistički ideolozi govorili da njihovo učenje i nije ništa doli primijenjena biologija — ali za slične zloupotrebe i slične, iako nešto manje zločine u demokratskome svijetu nismo nikad čuli, jer bi vijest o tome mogla zbuniti naše mozgove koji vole misliti u jasnim i jednostavnim slikama.

Pogotovo nismo znali i nisu nas učili o rasnome i rasističkom utemeljenju jugoslavenstva, o tobožnjoj »jugoslavenskoj rasi« i njezinoj vidovdansko-kosovskoj mitologiji koja je pretendirala postati posebnom poganskom, jugoslavenskom religijom, niti su nas učili o apostolima te religije — od Jovana Cvijića do Slobodana Jovanovića, od Jovana Skerlića do Jovana Dučića, od Milana Marjanovića do Ivana Meštrovića, od Vladimira Čerine do Tina Ujevića te od ORJUNA-e do Josipa Smodlake. Nisu nam govorili što su zapravo značile teze o »istokrvnoj braći«, o »jednom i jedinstvenom jeziku«, pa i o »bratstvu i jedinstvu naših naroda« (iako smo osjećali da se to *bratstvo i jedinstvo* malo odnosi na, recimo, Hrvate i Makedonce, a da se puno odnosi na Hrvate i Srbe).

Nikad u našim školskim udžbenicima nismo pročitali da su mladići služili vojsku daleko od rodnoga kraja i zato da bi se poticali »miješani brakovi«, s ciljem jugoslavenskog amalgamiranja. Nikad nam nitko nije kazao da je odmah nakon nastanka prve jugoslavenske države, u sklopu Ministarstva narodnoga zdravlja, bilo utemeljeno *Odeljenje za rasnu higijenu* (kojemu je na čelu bio istaknuti jugointegralist Andrija Štampar), i da je to Ministarstvo priredilo »Nacrt zakona o braku«, čiji je prvi paragraf glasio: »*Podanik Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca ne može sklopiti brak sa članom crne, crvene ili žute rase.*«

Nismo to učili da se ne zbunimo, da u našim predodžbama Jugoslavija i jugoslavenstvo ostanu što neviniji i što umiljatiji te da se rasistima može proglasiti one druge, one kojima je jugoslavenstvo trn u oku.

To je, dakle, mjesto na kojem u ovu pripovijest ulazi Ivo Pilar.

Iako je u mladosti, kako sam kaže, bio apostol ideje hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva, i premda je još kao mladi odvjetnik simpatizirao s mnogim naprednjačkim idejama, u jednoj fazi čak i s naprednjačkim stranačkim organiziranjem, Pilara je stvarnost u Bosni vrlo brzo oslobodila iluzije da su Hrvati i Srbi jedan narod, pa ga je slijedom toga mimoišlo i rasno učenje, koje njegovi jugoslavenski orijentirani vršnjaci i dojučerašnji znanci i prijatelji objeručke prihvaćaju upravo početkom 20. stoljeća. U to se doba, naime, na sve strane i s kojekakvim značenjima piše o »rasi« i »rasnosti«, o »sukobima rasa« i »rasnoj borbi«.

Pilar u javni život ulazi pred kraj 19. stoljeća, i sudjeluje u mnogim političkim borbama i previranjima, objavljuje mnoge spise, a mnogi ostaju u rukopisu, sačuvani do danas. No, u prva dva desetljeća svoga javnog djelovanja on pojam

»rasa« ili bilo koju izvedenicu iz tog pojma nije upotrijebio ni jedan jedini put (da ne spominjemo Milana Marjanovića ili Tina Ujevića: kod jednoga Frana Supila taj pojam, recimo, u isto doba nalazite nekoliko stotina puta!).

Kad 1915. i 1917. pod pseudonimom objavi svoju raspravu *Svjetski rat i Hrvati*, Pilar će taj pojam upotrijebiti svega jednom, prvi put, onda kad spomene kako bi poraz Središnjih sila značio pobjedu anglosaksonske rase. Knjiga je pisana na hrvatskome jeziku i namijenjena hrvatskom čitatelju, pa je zato taj pojam upotrijebljen samo jednom: on nešto znači samo jugoslavenski orijentiranoj inteligenciji, a prosječnom Hrvatu još ne govori ništa.

No, kad u isto vrijeme piše — a 1918. i završava — svoje *Južnoslavensko pitanje*, tada će Pilar taj pojam s raznim njegovim izvedenicama, na 800-injak stranica knjige upotrijebiti ukupno 65 puta, u što su uključeni i naslovi djela drugih autora te citati iz njih. Knjiga je namijenjena austrijsko-njemačkome čitatelju, odnosno europskoj javnosti — koja sva pliva u »rasnome učenju« — pa je zato upotreba tog pojma nešto češća. Međutim, od stotina ili čak tisuća naslova o rasnoj problematici, koji su do tada objavljeni na njemačkome i francuskom jeziku, koje je Pilar tečno govorio i na njima pisao, u vrlo obilnoj bibliografiji *Južnoslavenskog pitanja* on je spomenuo samo jedan koji u naslovu ima pojam »rase«: raspravu austrijskoga književnika Adolfa Harpfa (1857.—1927.) pod naslovom *Istok i Zapad: usporedne kulturne i rasne studije*, objavljenu 1905. u Stuttgartu.

Osamnaest puta — u što su uključeni i brojni citati — Pilar će pojam »rase« s njegovim izvedenicama spomenuti u *Borbi za vrijednost svoga »Ja«*, a po jedan put u svojim raspravama o vjersko-kulturnoj prošlosti Hrvata i Balkanskog poluotoka: »Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem« i »Bosansko bogomilstvo i Grgur Ninski«, objavljenima 1929. u Novoj Evropi, dok u raspravi »O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju«, taj pojam nije spomenut ni jedan jedini put, baš kao ni u objavljenim polemikama ili sačuvanim, danas uglavnom i objavljenim, pismima.

Statistika, dakle, pokazuje da Pilar pojam »rasa« upotrebljava nešto češće samo u svoja dva djela, i to ona koja su nastala između 1917. i 1921. godine, dakle u vrijeme kada su patetične fraze o jugoslavenskoj rasnosti na vrhuncu, kad se o njima iz dana u dan piše u novinama i političkim pamfletima te u etnografskim i antropogeografskim spisima. Nešto češće i nešto intenzivnije će se antropološkim temama pozabaviti sredinom 1920-ih, kad je bio na čelu Sociološkog društva u Zagrebu i u vodstvu njegove Antropološke sekcije. U to je vrijeme i on imao na umu onu Spencerovu misao da je sociologija nezamisliva bez biologije.

No, kako ne bi bilo nikakve dvojbe i kako se ne bi poseglo za onom da se statistikom mogu dokazati i posve oprečne teze, valja istaknuti: Pilaru nikad, baš nikad rasna pripadnost ili rasno podrijetlo nisu osobito važna sociološka kategorija, a pogotovo mu nisu ključni čimbenik povijesti.

Za nj trajno postoji samo pet kategorija: pojedinac — obitelj — stalež — narod/nacija — država. To su kategorije o kojima razmišlja i u kojima promatra sudbinu svog naroda. A osjećaj pripadnosti jednom narodu uvijek veže uz vlastiti izbor pojedinca, nikad uz njegovo etničko, a kamoli rasno podrijetlo: čovjek je u prvom redu ono što želi i što nastoji biti, a ne ono što su mu bili roditelji i što je od njih naslijedio.

O eugenici je, pak, Pilar ostavio svega nekoliko fragmenata koji potječu iz prvih godina poslije Prvoga svjetskog rata, dakle iz vremena kad je to učenje bilo na vrhuncu popularnosti, pa jedva ima intelektualca koji ga je ravnodušno zaobilazio. Ponajvažniji je onaj u *Borbi za vrijednost svoga »Ja«*, kad Pilar kaže da je posrijedi mlad nauk koji u Europi hrpimice dobiva pristaše. Obećava da će o eugenici više pisati na drugome mjestu, ali — to nikad nije učinio. Da mu je bila pri srcu, ne treba dvojiti da bi to učinio.

A kako bismo bili načistu s time, imajmo na umu da je *Borba za vrijednost svoga »Ja«* dovršena 1921. godine, dakle, deset godina prije nego što je Katolička Crkva — papinskom enciklikom *Casti conubii* od 31. prosinca 1930. — formalno izrazila prve rezerve prema eugenici, ne osuđujući je ni tada u cijelosti i generalno. Nisu papinske enciklike bile akti koji su determinirali Pilarovo razmišljanje, ali je i to potrebno istaknuti kako bi se pokazalo da je svrstavanje Ive Pilara u pristaše rasnog učenja i eugeničare najobičnija izmišljotina, odnosno kleveta u kojoj *ima sustava*...

• Tomislav Jonjić

Političke etape Pilarova puta

Za ovu prigodu razgovora o Ivi Pilaru, nastojao sam komprimirati rezultate mojih provedenih istraživanja, objavljenih u dva članka, u namjeri da potaknem izbjegavanje generalizirajućih ocjena koje su se, unatoč svojim pogrešnim premisama, uvriježile u dijelu literature (Stjepan Matković, »Je li Ivo Pilar bio pravaš?«, *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*. Zbornik radova, ur. Z. Matijević et al., Zagreb, 2013., str. 387-427 i »Ivo Pilar i naprednjaštvo«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije* 15-16 (2013.), str. 69-112). U tim sam radovima postavio pitanje je li Pilar bio pravaš i kakve su bile njegove spona s liberalnom ideologijom naprednjaštva i njenim zastupnicima u hrvatskim zemljama. Glavno pitanje zapravo glasi po čemu je Pilar važan u njegovu vremenu i zašto ga i danas izdvajamo iz plejade hrvatskih političara i uopće znamenitih osoba iz prvih triju desetljeća 20. stoljeća, premda primjerice nije bio ni parlamentarni zastupnik ni stranački čelnik, što se smatra jednim od mjerila uspješnosti u političkoj karijeri njegova doba. Stoga su njegove kvalitete očito našle odraza u drugoj sferi, napose onoj publicističkoj i pravničkoj te, na taj način, dugotrajno utjecale na mnoge pojedince.

Što se tiče vrijednosti pravaštva, ono je neosporno odigralo jednu od ključnih uloga u izgradnji hrvatske državnopravne i nacionalne svijesti u drugoj polovici 19. stoljeća, navlastito stoga što su njegovi tvorci usadili svijest u širokim slojevima o potrebi izgradnje vlastite državne vlasti i nacionalnog identiteta, bez primjesa koje bi dovodile u pitanje hrvatsku autentičnost ili izvornost. Još dok Pilar nije ugledao svjetlo dana, ideološki zasadi Ante Starčevića i Eugena Kvaternika pustili su duboke korijene koji će omogućiti pravaštvu da se proširi na sva područja gdje su Hrvati živjeli, i time znatno utjecati na politička kretanja. No, nije naodmet podcrtati da je kroz pravaške redove prošlo mnogo istaknutih osoba s javne scene, od kojih će neki biti neosporni simboli hrvatske nacionalne ideje, a drugi će se, primjerice, s vremenom preobraziti u jugoslavenske integraliste, ukazujući time da nije bilo lako ostati dosljednim pravašem, ako se mislilo praviti lukrativnu političku karijeru.

U tako raznovrsnom okruženju među pravaše se povremeno još uvijek uvrštava i Pilarovo ime, što sam nastojao u svojim radovima osporiti ili barem minimizirati, polazeći od sustavnog praćenja raspona njegova djelovanja od mladosti, kada pripadnici njegove generacije na velika vrata ulaze u javni život, do međuraća i uspostave šestosiječanjskog režima. Zaključak je da je njegov politički put znatnim dijelom bio posljedica podrijetla i odgoja. Stoga je važno naglasiti da Pilar vuče korijene iz obitelji koja je po njegovom ocu lojalno slijedila narodnjački pravac, poznat i pod imenom »obzoraštvo«. Riječ je o pripadnicima Narodne stranke, odnosno iz njenih redova nešto kasnije osnovane Neodvisne narodne stranke (NNS). Drugim riječima, ne treba zaobići činjenicu da je obitelj-

ska pozadina imala također važnu ulogu u Pilarovu oblikovanju i ne bi je trebalo posve odbaciti pri raščlambi njegove političke djelatnosti. Pilar dolazi iz obitelji građanskog statusa koja je već doživjela javnu afirmaciju i možemo je bez uvijanja svrstati među pripadnike hrvatske intelektualne elite druge polovice 19. stoljeća. Sin je Gjüre Pilara, sveučilišnog profesora, člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, dopisnog člana Srpske kraljevske akademije i saborskog zastupnika iz redova »obzoraškog« NNS-a, a u bliskom je rodu i s poznatom obitelji Crnadak koja se najviše istaknula po svom udjelu u svijetu gospodarstva i financija, dok je u političkom smislu isto tako inklinirala prema »narodnjacima«, k tomu još i s obiteljima Shek i Chavrak, koje u promatranom razdoblju nisu bile nimalo nepoznate, a dobro su se uklopile u upravne strukture dualističkog sustava Monarhije. Stoga neće biti nimalo čudno što će u kasnijem razdoblju Ivo Pilar napisati u, nama dva poznata pisma, jednom iz 1908. a drugome iz 1913., koje je u prvom slučaju uputio zastupniku Juraju Biankiniju, a u drugome novinaru Vinku Kisiću, da je »obzoraški slavo-srpski potomak« i pri tome dodati da nije »ni frankovac ni pravaš« (NSK, osobni fond Ive Pilara, R 7983, B-a 10, Pilarovo pismo Vinku Kisiću iz 1913.). Dosadašnja istraživanja nisu pokazala da je Pilar iskrivljavao svoje političke poglede, tako da ova svjedočanstva imaju svoju težinu u određivanju njegova političkog profila.

Drugi pokazatelj koji je važan kada se promatra Pilarov ideološki profil, odnosi se na sustavno praćenje njegova političkog puta sa svim mjestima na kojima se kraće ili dulje vrijeme zadržavao. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće iznjedrilo se na sceni niz mladih intelektualaca koji su u nadolazećem razdoblju započeli sve više obilježavati javni život. Jedno od glavnih obilježja bila je njihova svjetonazorska raznolikost, kritičnost prema tradicionalizmu i pripadnost različitim političkim doktrinama koje će neki od njih upravo sami stvarati. Jednu širu skupinu predstavljale su pristaše pokreta moderne. Među njima je bio i Pilar koji se, sazrijevanjem, polako prebacivao s estetsko-kulturoloških na politička pitanja i u tom smislu organski nadovezao na naprednjačko-liberalni pravac u hrvatskoj politici. Na temelju dijela Pilarove korespondencije, koja se odnosi na njegovo studiranje krajem 1890-ih, može se pouzdano zaključiti da za vrijeme boravka u Beču nije imao političkih ambicija, za razliku od brojnih drugih studenata koji su studirali tamo ili u ostalim sveučilišnim središtima, poput Zagreba, Praga, Graza i drugih gradova, ali da mu istodobno, po vlastitom sudu, nije bilo mrsko što je u bečkom studentskom društvu Zvonimir prekinuta dominacija pravaša i ojačan položaj njihovih obzoraških suparnika (Stjepan Matković, »Iz rane Pilarove korespondencije: Pisma Milivoju Dežmanu«, *Pilar: časopis za društvene i humanističke studije* 19-20 (2015.), str. 161-175). Iz toga je razvidno da su pripadnici bečke skupine »modernista« bili uglavnom neskloniji pravaškoj stranci, odnosno da su zbog izvora stipendiranja ili obiteljskih prošlosti bili oslonjeni na dio tradicija NNS-a, pogotovo baštine štrosmajerovskog kruga, očekujući istovremeno određenu protekciju u javnom nastupu, putem usluga Dionič-

ke tiskare i dobivanja prostora u njenim izdanjima. No, oni su istovremeno i prema toj stranci zadržavali kritički odmak, nastojeći zadržati neovisnost i slobodu izražavanja, što ih je neminovno vodilo u sukobe s konzervativnijim pojedincima, a napose sa svećenstvom koje se tradicionalno okupljalo oko obzoraške skupine. Sve je to ukazivalo da je naprednjaštvo postalo zasebnim ideološkim pravcem čiji su protagonisti od prijelaza stoljeća na dalje, dobrim dijelom i pod dojmom stranih uzora, očitovali potencijale općeg progresa koji se mora ukorijeniti i u društvu kojem su pripadali. Upravo zbog te širine naprednjačke ideologije, ne će biti nimalo neobično što su njeni zagovornici bili zaokupljeni raznolikim temama na području gospodarstva, kulture i umjetnosti, nastojeći ih prilagoditi zadaćama »novog doba« i realne zaostalosti hrvatskog društva u odnosu na bogatije dijelove Monarhije i drugih krajeva Europe.

I kad se Pilar preselio u Bosnu, ondje je u početku slijedio naprednjačko-liberalistički obrazac promišljanja — slučaj Kola sarajevskih književnika, gdje se promiče uključivanje u procese europeizacije, modernizacije i sekularizacije — i to sve do vremena kad je završena khuenovska era banovanja, a Hrvatsko-srpska koalicija preuzela većinu u Hrvatskom saboru. Naime, tada postaje jasno da su prigodom stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije članovi tog saveza stranaka i izvanstranačkih pojedinaca, u kojima je bila i mlada Napredna stranka, pristali da se Bosna i Hercegovina smatraju srpskom zonom interesa. Tu stvar postaje prijelomna za Pilarovu budućnost. On je i dalje bio sklon naprednjaštvu. Tako je bio među članovima manje skupine inteligencije iz Bosne i Hercegovine koja je trebala sudjelovati u pokretanju Napredne stranke na tom prostoru. Osim toga, bio je među izaslanicima na skupštini Napredne stranke u Zagrebu, kad je zaključeno da se pitanje političke pripadnosti BiH prepusti odluci njenog stanovništva, što je u zadanim okolnostima išlo na ruku protivnicima ideje aneksije toga, dotad zauzetog područja, po odredbama Berlinskog kongresa. No, već otprilike jasno se uočava napuklina unutar naprednjačkih redova, kad je trebalo organizirati umjetničku izložbu u Sarajevu (krajem 1904.), kojom se neposredno nakon prve jugoslavenske umjetničke izložbe u Beogradu htjela pokazati kulturna razina hrvatske umjetnosti nasuprot podređenom položaju Hrvata u političkom sustavu BiH. Pilarov suputnik Dušan Plavšić opisao je fijasko sarajevske izložbe, tvrdeći da su hrvatski umjetnici odbacili poziv iz Sarajeva, slijedeći zaključke svog položenog zavjeta u Beogradu. O čemu se tu radilo? Za sljedbenike oslonca na Beograd, izložba u Sarajevu mogla je afirmirati okupacijsku vladu, dok je ona održana u glavnom srpskom gradu, pokazivala tamošnju vladajuću garnituru u svjetlu slobodne južnoslavenske države oko koje se mogu okupiti i nesrpski narodi. Zagrebački naprednjaci i sarajevski Srbi povukli su prvotnu potporu izložbi u središtu Bosne i Hercegovine, tako da je Plavšić mogao zaključiti da je samo Beograd imao patent na jugoslavenstvo, a svako hrvatsko nastojanje se tendenciozno vezalo uz austrijske aspiracije na Balkanu. Stoga je Pilar mogao samo konstatirati da je »prvi račun slavljene jugoslavenske kulturne zajedni-

ce s hrvatske strane platilo hrvatstvo Bosne i Hercegovine.« (Stjepan Matković, *Spomenica Reneu Lovrenčiću*, ur. D. Agičić et al., FF press, Zagreb, 2016.)

Pilar je tako bio prisiljen odustati od podupiranja stvaranja naprednjačke stranke u Bosni i postupno se približavati njemu do tada stranim ideologijama pravaškog starčevićanstva i kršćanskog socijalizma. U tom okruženju pokušavao je, bez uspjeha, gurati ideju da Habsburška Monarhija opstane kao reformirana zajednica naroda u kojoj bi Hrvati zadovoljili svoje težnje za političkom autonomijom i osigurali preduvjete za odgovarajući socijalno-gospodarski napredak. Tu leži i razlog zašto će ga od kraja Prvoga svjetskog rata protivnici oštro kritizirati, ideološki prevrednovati, a poneki kasnije nebulozno gurati u koš s vodstvom Nezavisne Države Hrvatske i ustaškim pokretom pa čak ga smatrati i pretečom ustaštva, što je već bila stigma koja ga je trebala ukloniti iz čitalačke javnosti kao nepoćudnu osobu koja zaslužuje samo prijezir, a ne sustavno proučavanje.

Konačno, tu je i Pilarov fragment neobjavljena spisa iz 1924./25. o Anti Starčeviću, koji se čuva u Pilarovoj ostavštini u NSK, a do sada nije kritički priređen i objavljen. Taj spis rješava sve dileme u vezi s njegovim odnosom prema pravaštvu i njegovim tvorcima. U njemu Pilar bilježi da je starčevićanstvo dogmatizirano i nesposobno za evoluciju, pati od manjka gospodarskih pogleda i vodi temperamentnu politiku, bez osjećaja za realnost (naprednjačka realna politika!). Ili, kako na jednom drugome mjestu tog spisa bilježi: »Starčević nije Hrvate naučio ni na temeljnu spoznaju da takav cilj zahtjeva veliki kvantum inteligencije i radne snage. Ali Starčević nije znao održati ni vlastite radne snage niti je bio pedagog, ni organizator koji bi svoj narod to naučio. Tu je njegov politički sistem bio dapače nazadak naprama obzoraštvu.« Pilar je pri tome upao u jednu stupicu tako da je iz svog vremena promatrao Starčevića i njegovo djelo, lamentirajući o tomu kako ono nije ostvareno i zato ga ne treba previše cijiniti. S naknadnom pameću je pristupio povijesnom problemu koji se odnosio na nimalo jednostavne okolnosti djelovanja »Oca domovine« u 19. stoljeću, a očito je snažan, depresivan utjecaj na njega imao i katastrofalni poraz vlastite političke koncepcije na kraju Prvoga svjetskog rata. S druge strane, Pilarovo pravo na kritiku nije bilo nesvrhovito, dapače, on je postavljao važno pitanje o rezultatima dotadašnjih političkih koncepcija i izboru političkih strategija, nudeći svoje odgovore na hrvatske probleme u danim okolnostima.

Spomenimo i Pilarovo pismo, upućeno 3. ožujka 1932. Edhemu Mulabdiću, u kojemu podsjeća na staru suradnju: »Ničija nije do sabaha gorila. Sigurno neće ni svijeca sadašnjeg režima vječno goriti, pak je za nas svejedno hoće li se ona utrnuti za dva-tri mjeseca ili za dvije tri godine.« U tom je pismu tvrdio da se nacionalno pitanje može riješiti kroz etape: prvo uspostavljanjem autonomije Bosne i Hercegovine, koja bi se zatim sjedinila s Dalmacijom jer je to posljedica geopolitičkog diktata i stjecanja dvotrećinske većine, a zatim bi uslijedilo sjedinjenje s Hrvatskom. Diobu Bosne i Hercegovine smatrao je iz svoje perspektive »nenaravnom i štetnom«, zaključivši da »samo s jednim jasnim i precizno ocrtanim pro-

gramom naša politika izlazi iz ukočenosti i mrtvila«. Šest mjeseci kasnije, Ante Trumbić bilježi u svojim osobnim zapisima da ga je posjetio Pilar, za koga piše da »ima mnogo koneksija«, i izvijestio ga o svom putu po Bosni koji je izveo uz Mačekovo odobrenje. Bilješka je važna jer pokazuje da je Pilar tada razgovarao i s Nikolom Mandićem, nekadašnjim suborcem iz vremena ustrojavanja Hrvatske narodne zajednice — prve političke stranke bosansko-hercegovačkih Hrvata — s kojim se usuglasio da se Hrvati ne smiju političko-stranački cijepati, nego se trebaju okupiti oko dominantne Hrvatske seljačke stranke. Osim toga, Mandić je u tom razgovoru još tvrdio da bi se hrvatsko-bosansko-hercegovačkom združivanju trebalo priključiti i Crnu Goru, čime je dao do znanja kako viđi željeni ishod geopolitičkog preoblikovanja odnosa.

Dakle, Pilar je vjerojatno u jednom kraćem razdoblju formalno mogao biti članom pravaške stranke, ali nije se s pravaštvom nikada saživio, dijelio tradiciju i agitirao za njeno šire poslanje. Drugim riječima, u točno određenom kontekstu razvilo se »tiho partnerstvo« između Pilara i dijela pravaša koje je u programatskom smislu s raspadom Habsburške Monarhije za oba protagonista donijelo teški neuspjeh i ponovno odvajanje njihovih puteva. Kad je završio Prvi svjetski rat, a Austro-Ugarska nestala s političke karte, kao i njena vladajuća kuća Habsburg-Lothring, Pilar je došao živjeti u Zagreb. U korjenito promijenjenim odnosima na neki je način ponovio primjer ideološke fleksibilnosti iz prethodnog razdoblja, ali u jednoj drugoj kombinaciji. Tada je postao suradnikom jedne velike stranke, u ovom slučaju dapače izrazito dominantne. Započeo je surađivati s Hrvatskom seljačkom strankom, ali nije nam poznato da je održavao neke veze s pripadnicima Hrvatske stranke prava. I ovdje je riječ o tom da je preko HSS-a nastojao progurati svoje političke ideje i osigurati širu podršku bez koje ih nije mogao ostvariti.

Pilarovo političko djelo, koje se i danas cijeni ili u nekom manjem broju slučajeva, po nekima i apriorno napada, proizvod je hrvatskog položaja uoči i tijekom Prvoga svjetskog rata, kao i u razdoblju međuraća. On je pokušao pružiti koncepciju kojom su se Hrvati trebali politički vezati uz Srednju Europu i u njoj zadovoljiti svoje gospodarske interese, iskoristiti kulturološku privlačnost, izdignuti se iz provincijalizma i, ne manje važno, pronaći zajedničku obranu od potencijalnih napadača na njihov identitet i prostor. To što su Pilarovi pogledi bili nespojivi s pogledima njegovih političkih protivnika, zasigurno ne baca sjenu na njegov opus.

• *Stjepan Matković*

Tragovi zoroastričkog dualizma u Europi (Peisker-Pilarova teorija)

Prema uvriježenom znanju zakona fizike vrijeme je monodromo, jednosmjerno. Obrat ili reverzibilnost vremena nije moguće. Ipak, zahvaljujući ljudskoj sposobnosti pamćenja i logičkoga zaključivanja, moguće je putovati kroz vrijeme unatrag i uskrisiti davno nestale svjetove.

h.

Jan Peisker (1851.—1933.) i Ivo Pilar (1874.—1933.) iznijeli su u svoja dva rada¹ zanimljivu tezu o zoroastričkom dualizmu u vjeri starih Slavena. Prema njihovu mišljenju, u istočnim se Alpama pojavljuju neobična imena brda i pećina: Tvarog/Svarog, kao ime za gore, a Djevin Skok (Jungfernsprung) za pećine. Kod slavenkih naseobina južne Češke mogu se uočiti sljedeća topografija i ortografija: selo Tvarogova, Tvarožna i Svarožna gora. Kod takvih mjesta redovito se javlja još i ime Teufelsmauer, Strašidelnik, Strašidlo, Deiwelsberg, Koboldstoch. Njemačka se imena pojavljuju kao posljedica kasnije germanizacije tamošnjih Slavena. Prema sačuvanim podacima sunčani bog Svarožić, kojeg su štovali lju-tički Slaveni, s nadimkom Sventovid, imao je veličanstven, od Danaca 1168. razoreni hram Arkonu na otoku Rujani (Rügen) u Istočnome moru (Baltik). O hramu je sačuvano podrobno izvješće očevidaca njegova razorenja (Saks Gramatik i *Knytlinga Saga*).

Filozofima je odavno upalo u oči da je ime boga Sventovida teško, ako je uopće moguće, rastumačiti nekim od slavenskih jezika. Sventovid bi trebao prema svojem značenju biti avestički Spento Vidaevo, doslovno: »sveti protu-deva« ili Devama (zlodusima) neprijateljski svetac. Zahvaljujući arapskom putopiscu Masudiju, do danas nam je ostao sačuvan opis zloduhova svetišta na otoku Rujana iz 943. godine. Zloduh je opisan kao Čarnoglav, sa srebrnim brkom. Njegov kumir stajao je na Crnoj gori, gradini na Crnom jezeru (Herthasee) povrh Teufelsgrunda, na poluotoku Jasmundu, nasuprot hramu Sventovida arkonskoga na poluotoku Wittow.

Od otoka Rujane u Istočnome moru pa sve do Jadrana, čak do Albanije, nalaze se razasuta zagonetna imena pećina, kao što su Djevin silaz, Djevin skok, Jungfernstieg, Jungfernsprung, Mägdesprung, Skoč-djevojka, Devin i slično. Na te se pećine uvijek veže stereotipna priča o progonjenoj djevojci koja skače s pećine u vodu, da bi spasila svoje djevičanstvo ili se pak utopila. Osobito su

¹ J. PEISKER, »Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja?«, *Starohrvatska prosvjeta*, Zagreb — Knin, N. S., II, 1928., br. 1-2, 55-86 i I. PILAR, »O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, Zagreb, 1931., Knjiga XXVIII, Svezak 1, 1-86.

brojni takvi romantični »djevini skokovi« u istočnim Alpama. Uz njih se u pravilu nalaze mjesta koja se zovu Himmel, Himmelreich ili stare crkve sv. Vida.

Prema Peisker-Pilarovoj teoriji »djeva« je morala biti neka vrsta zloduha. Naime, *devin* je posvojni pridjev od *deva*, a ta imenica može potjecati samo iz onoga jezika u kojem znači zloduh ili demon. Ta se jezična podudarnost može uočiti samo u Avesti, dakle u spisu napisanom na jeziku vjerskoga reformatora Zaratuštre/Zoroastera. (Pretpostavlja se da je Zaratuštra živio oko 900. godine pr. Kr., ali ima i drugih mišljenja.) Istog su podrijetla i staroindijska riječ *deva* (»bog«) i latinska *divus*. Međutim, u Avesti ona ima sasvim suprotno značenje. Iz tih su činjenica Peisker i Pilar izvukli dalekosežan zaključak: ako riječ »deva« i u staroslavenskom jeziku znači zloduh, onda bi to značilo da su i stari Slaveni morali biti sljedbenici iste vjere kao i antički Iranci. Ali da stvar ne bi bila sasvim jednostavna, treba upozoriti na činjenicu da su uz riječ *deva* (»demon«) Slaveni imali i riječ *dijeva* (netaknuta djevojka). Može se sa sigurnošću pretpostaviti da su Slaveni, dok su bili štovatelji zoroastričkoga kulta, dobro razlikovali te dvije riječi prema njihovu značenju, bez mogućnosti krivoga shvaćanja. Napuštanjem dualističkoga vjerovanja, tj. prihvaćanjem monoteističkog kršćanstva, Slaveni su napustili pojam *deva-zloduh* i zamijenili ga biblijskim *đavao* (*diabolus*). Uslijed toga je *Devin skok* (đavoljev skok) pogrešno preveden kao *Djevin skok* (Jungfernsprung). Iz toga je logično slijedilo da su na mjestima gdje se nalazi Djevin skok (Jungfernsprung i sl.) ili Djevin, Devin, Divin, morali nekad živjeti slavenski zoroastrovci.

Sva staroslavenska dualistička svetišta, tvrde Peisker i Pilar, predočuju nam se kao klanci, i to uski klanci s tri uvijek jednako postavljene kulise: 1. tekuća voda, 2. bogu posvećena gora *lijevo* i 3. zloduhova pećina *desno*. Takav raspored donekle začuđuje jer kod svih Indogermana/Indoeurolpljana vrijedi desna strana kao dobra, a lijeva kao zla. Ali kod svih tih svetišta isti je slučaj kao i kod kršćanskih crkava: za desnu vrijedi ona strana koja leži nadesno od glavnoga, vjerniku sučelice stojećeg oltara. Što je, dakle, subjektivno i geografski lijevo, to je objektivno i liturgijski desno.

Nije rijedak slučaj, dapače može se govoriti o pravilu, da se uz dualističke hramove zoroastričkoga tipa nalaze i lokaliteti koji u svojem imenu sadrže pojam »konj« (Konjsko, Konjščica i sl.). To ne začuđuje već i stoga što je poznato da su zoroastrički svećenici proricali sudbinu na temelju ponašanja svetih konja, tj. bijelih i vranih (crnih), od kojih su prvi bili posvećeni bogu Sventovidu, a drugi zloduhu Devi, koji je često simboliziran u liku troglave nemani. (Azi Dahaka, vrhovni iranski demon bio je — troglav!)

Prema toj shemi mogu se otkriti po svim slavenskim krajevima zoroastrička svetišta, u kojima je utjelovljen Zaratuštrin nauk. Sve svijetlo, dobro i lijepo na svijetu djelo je božje; sve tamno, zlo i ružno zloduhovalo je djelo. Bog i zloduh dvojci su nerazdruživo vezani jedan na drugoga sve do sudnjega dana, kada će bog nadvladati zloduha. Toj dualističkoj temeljnoj ideji mora odgovarati i svetiš-

te. Ono mora biti dualistički ustrojeno, tj. mora imati jednu svijetlu i jednu tamnu stranu, koje su vodom razdijeljene. Radi toga je u tu svrhu upotrebljiv samo klanac: lijevo sjedi bog na svijetloj gori, desno čuči zloduh u tmurnoj pećini. Tako izgledaju sva dualistička svetišta u Europi pa, dosljedno tome, tako mora izgledati i njihov prototip u iranskoj pradomovini. To se prasvetište nalazi u klanecu Mazdoran (između Irana i Turkomanskih pješčara), koji se već u Ptolomejskoj karti svijeta spominje kao planina Mazdoran oros. Klanac Mazdoran dijeli planinu na dvije pole: lijeva se zove Ki-Mazdoran, gora Mazdoran, a desna Kara-dagh ili Crno brdo. U planini Karadag-Mazdoran izviru mnoge rijeke i čine kulisu potpunom. Starost svetišta može se odrediti prema obliku imena Mazdoran, koje se izvodi od Mazdah Ahura («mudar bog»). Taj oblik dolazi samo u najstarijim avestičkim himnama, koje je Zaratuštra navodno sam ispjevao. U svim ostalim dijelovima Aveste nalazi se bez iznimke oblik Ahuramazda (kasnije: Ormazd). Iz toga slijedi smiona pretpostavka da je svetište Mazdoran utemeljio sam Zaratuštra.

Peisker i Pilar napominju da stari Slaveni nisu bili u potpunom skladu s izvornom Zaratuštrinom vjerom, barem kada je riječ o nezoroasterskom nazivlju njihovih božanstava. Slavenski bog se ne zove Mazdah Ahura, ni Ahuramazda, već Svarog/Tvarog. To je ime izvedeno od *svar*, što u staroarijskom (predavestičkom) jeziku znači «svjetlo», a avestički *hvare* znači «sunčeva kugla». Preuzimanje božjeg naziva Svarog potječe iz predavestičkog razdoblja, dakle prije Zaratuštre. Iz toga bi se moglo zaključiti da su već mnogo stoljeća prije Zaratuštre i pojave njegove religije, iranski vjerski utjecaji djelovali na narode koji su nastanjivali Polesje (Brest Litovsk — Kijev), navodnu pradomovinu svih Slavena.

Prema Peisker-Pilarovim istraživanjima, u procesu kristijanizacije kod polapških Slavena na sjeveru Europe, na Sventovidovo je mjesto došao Sveti Vid (staroslavenski: Sventi Vid). Taj kršćanski svetac, koji je još kao dječak podnio mučeničku smrt pod carem Dioklecijanom, nije svojom osobnošću, nego sličnošću imena, uspio srušiti Sventovida i zauzeti njegovo mjesto, ali samo kao jedan od brojnih svetaca monoteističkoga kršćanstva. Posve sličan proces morao se odigrati i među južnim Slavenima, koji su mnogo ranije došli u doticaj s kršćanstvom. Dokaz za to, drže Peisker i Pilar, jest današnji veliki nimbus sv. Vida (Vidov-dan) i sv. Jurja (Jurjev-dan), koji je grčki pobjednik nad zmajem, zloduhom, đavlom, «devom», ali i sv. Mihovila.

Još je i danas vidljiva kršćanska nadgradnja, tj. podizanje kapelica i crkvi posvećenih kršćanskim svecima (sv. Vid, sv. Juraj, sv. Mihovil, sv. Blaž), nad nekačdašnjim dualističkim svetištima te izgradnja samostana za redovnike-misionare, što potvrđuje da su stari Slaveni, nastanjeni od sjevera do juga europskoga kontinenta, prije pokrštavanja i prihvaćanja monoteizma, bili sljedbenici Zaratuštrini (Sevid Vaćanski u Vaćanima u skradinskoj općini te Sutvid Živogoški i Sutvid Tučepski na Biokovu, makarska općina).

Dodatak — Kolokvij »Četiri lika Ive Pilara«

Pilar je, dapače, držao da se i fenomen Crkve bosanske može dovesti u vezu s nekadašnjom dualističkom vjerom starih Hrvata.

Na suvremenoj je znanosti da potvrdi ili odbaci Peisker-Pilarovu teoriju o zo-roastričkom dualizmu u staroj slavenskoj vjeri.

• *Zlatko Matijević*

Pilarova psihologija — nezaobilazni prinos izgubljen u vremenu

Pregledom bibliografije o Pilaru, razvidno je da su o njegovom liku i djelima prije Drugog svjetskog rata prvenstveno pisali povjesničari, sociolozi i geopolitičari te, u manjoj mjeri, filozofi i književnici. Takva praksa nastavljena je i nakon uspostave hrvatske državne samostalnosti, kada su njegova djela ponovo postala dostupna.

U »Bibliografiji radova Ive Pilara«, objavljenom u *Godišnjaku Pilar* (2001., str. 273-279), S. Lipovčan navodi četiri jedinice pod poljem *Psihologija*, objavljene u periodu između 1922. i 1929. godine. Među njima je knjiga — rasprava *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. Iako prva objavljena, predstavlja najznačajnije djelo u tom kontekstu (op. a.). To djelo se, inače, svrstava među najvrjednija Pilarova djela, o čemu naročito svjedoči ocjena Jaroslava Šidaka (vidi *Godišnjak Pilar*, 2001. str. 212). Valja, međutim, napomenuti da je to jedno od najmanje poznatih Pilarovih djela, objavljeno 1922. godine u Zagrebu (Naklada St. Kugli). Međutim, i u okviru polja Sociologije, Etnografije, Etnologije i Antropologije, gdje Lipovčan navodi deset jedinica, neke od njih, u manjem ili većem dijelu, odnose se i na psihološke rasprave (npr. »Biološka počela ljudskog života«). U okviru ostalih polja psihologija nije prisutna u naslovu, ali čitanje i analiza djela otkriva, u većem broju i tih jedinica, bavljenje autora psihološkim analizama aktera ili socijalnog konteksta.

Moguća su dva kriterija za kritičko vrednovanje »Pilarove psihologije«. Jedan bi se mogao uvjetno nazvati »vrijednosno neutralnim«, a drugi »afirmativnim«. Prema oba kriterija moguće je odabrati jedan od dva pristupa — pristup po kojem se analizira sadržaj djela u kontekstu vremena njegovog nastanka, s obzirom na duh vremena (»zeitgeist«) ili stupanj razvoja znanosti (u ovom slučaju psihologije), ili pristup iz suvremene znanstvene perspektive (u ovom slučaju psihološke), usmjeren na socijalni kontekst djela i/ili vrednovanje Pilarovih psiholoških analiza. Ovi pristupi zahtijevaju ozbiljan uvid u teorijske i povijesne aspekte Pilarovih djela, a pristup iz suvremene perspektive i uvid u razvoj znanstvenih paradigmi u dvadesetom stoljeću, iz kojih Pilar promatra fenomene koje analizira. To stoga, jer Pilar analizama fenomena prilazi vrlo temeljito služeći se, za njegovo vrijeme, suvremenim teorijskim spoznajama iz gotovo svih društvenih i humanističkih znanosti.

»Pilarova psihologija« obuhvaća tri vrste tekstova i sadržaja. Prva vrsta su tekstovi koje su i nepsiholozi svrstali u psihologijske (npr. *Borba za vrijednost svoga »Ja«*); druga vrsta odnosi se na tekstove u kojima su, iako nisu svrstavani u psihologijske, znatno zastupljene psihološke analize (npr. »Biološka počela ljudskog života«), a treća vrsta su pojedinačne psihološke analize u tekstovima u kojima je predmet analize dominantno nepsihološkog karaktera (npr. »Prilog južnoslavenskom pitanju«). Valja, međutim, naglasiti da su svi psihološki tekstovi i

sadržaji koje je Pilar napisao, povezivi s njegovim središnjim psihološkim djelom *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. Drugim riječima, analiza tog djela nužan je uvjet za razumijevanje i kritičko vrednovanje ostalih tekstova i sadržaja.

Pilar je, kako je spomenuto, svoju raspravu pisao u razdoblju između 1917. i 1922. godine, a najnoviji citati u knjizi su iz 1919.

Valja posebno napomenuti da se ni jedna od spomenutih Pilarovih psiholoških analiza i tekstova ne naslanja niti izravno proizlazi iz dotadašnjih postignuća i razvoja znanstvene psihologije. Međutim, to ne znači da postignuća znanstvene psihologije nisu prisutna u citiranoj literaturi i da nisu bila Pilaru poznata. To se posebno odnosi na autora kojeg u tom kontekstu najčešće citira — Wilhelma Wunndta (1912.), utemeljitelja znanstvene psihologije. Ostala tada poznata psihološka postignuća uglavnom preuzima od njemačkih pedagoga, engleskih i francuskih sociologa te iz *Povijesti filozofije* A. Bazale (1909.).

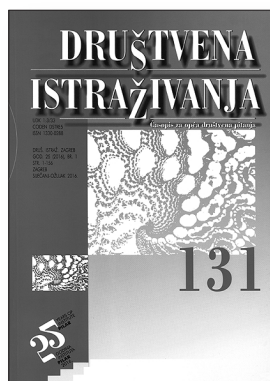
Šturo navođenje psihološke literature i autora u kontekstu filozofskih, socioloških, književnih, religiozoloških i geopolitičkih izvora, ne umanjuje bitno vrijednost Pilarovog djela kao primarno psihološkog, ili dominantno sociopsihološkog. Tome nije temeljni razlog što socijalna psihologija, pa i psihologija kao znanost, nije bila toliko razvijena ili, preciznije rečeno, poznata kao ostale navedene discipline, a posebice filozofija. Naime, u to vrijeme, osim eksperimentalne psihologije, Watson je počeo utemeljivati klasični biheviorizam, engleski i američki funkcionalizam i bio je na vrhuncu razvoja, Freud je već bio poznat po svojim knjigama *O seksualnoj teoriji — totem i tabu* i *Psihopatologija svakodnevnog života* (1901.), a McDougal (1908.), Allport (1924.) i drugi, počeli su utemeljivati socijalnu psihologiju. Posebice dvadesetih godina, engleski, američki i njemački psiholozi bavili su se istraživanjima o utjecaju naslijeđa i okoline na razvoj ličnosti, a najpoznatiji psihološki časopis u to vrijeme *American Journal of Psychology* bio je pun radovima o eugenici. Upravo to su psihološki okviri i kategorije koji su u Pilarovoj knjizi vrlo zastupljeni. Međutim, većinu svojih psiholoških analiza i zaključaka koji se odnose na spomenute okvire, Pilar ne temelji na postignućima tadašnje psihologije, već iz spomenutih perspektiva koje su mu bliskije i koje ga kao autora mnogo više određuju, stvara poseban sociopsihološki pogled na čovjeka, njegovo naslijeđe, osobine, odnos prema okolini te mogućnosti njegovog utjecaja na vlastiti tjelesni i duhovni razvoj. Budući da Pilarov pogled na čovjeka, njegov razvoj, odnose s okolinom i drugim ljudima te njegove temeljne psihološke osobine, u njegovoj knjizi ima okvire cjelovitog pogleda, ako uzmemo u obzir vrijeme nastanka djela, Pilarovu temeljitost i erudiciju te duh vremena, možemo bez mnogo skepse tvrditi da je *Borba za vrijednost svoga »Ja«* Pilarova originalna psihosocijalna teorija ljudskog razvoja, s dodanim praktično-primjenjivim savjetima i sadržajima. Međutim, kako je i u mnogim drugim svojim radovima bio često zaboravljan, posebice poslije smrti, značajnija svjedočanstva o vrijednosti ovog njegovog djela dolaze nam od Bazale (1922.) i Šidaka (1965.) koji ga vrednuje kao Pilarovo glavno djelo.

• Vlado Šakić

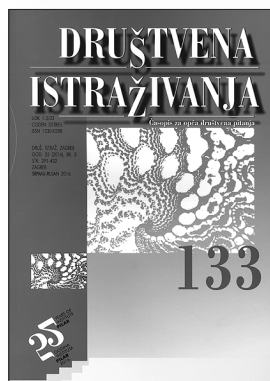
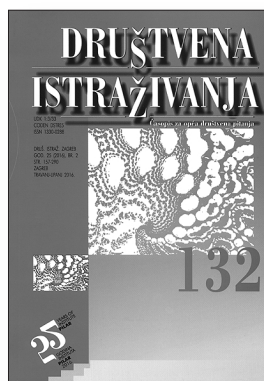
NOVA IZDANJA INSTITUTA PILAR — 2016.

DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA
Časopis za opća društvena pitanja

Vol. 25, No. 1 (131)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2016.
str. 1-156

Vol. 25, No. 2 (132)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2016.
str. 157-290

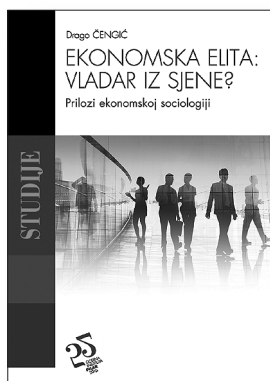
Vol. 25, No. 3 (133)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2016.
str. 291-432

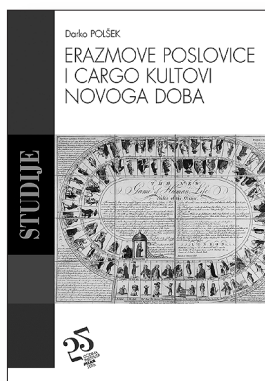
Vol. 25, No. 4 (134)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2016.
str. 433-596

NOVA IZDANJA INSTITUTA PILAR — 2016.

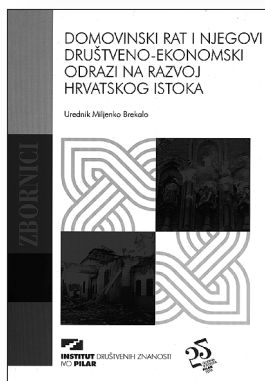
Drago Čengić
**EKONOMSKA ELITA:
 VLADAR IZ SJENE?**
 Prilozi ekonomskoj sociologiji
 Biblioteka *Studije*, knjiga 26
 Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
 Zagreb, 2016., str. 320
 ISBN 978-953-7964-24-5

Darko Polšek
**ERAZMOVE POSLOVICE I
 CARGO KULTOVI NOVOGA DOBA**
 Biblioteka *Studije*, knjiga 27
 Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
 Zagreb, 2016., str. 352
 ISBN 978-953-7964-28-3

**ŠTO JE VUKOVAR
 HRVATSKOJ I EUROPI?**
 Uredili: Dražen Živić, Sanja Špoljar Vržina,
 Ivana Žebec Šilj i Vine Mihaljević
 Biblioteka *Zbornici*, knjiga 49
 Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i
 Ogranak Matice hrvatske u Vukovaru
 Zagreb-Vukovar, 2016., str. 236
 ISBN 978-953-7964-23-8

**DOMOVINSKI RAT I NJEGOVI
 DRUŠTVENO-EKONOMSKI ODRAZI
 NA RAZVOJ HRVATSKOGA ISTOKA**
 Glavni urednik: prof. ddr. sc. Miljenko Brekalo
 Biblioteka *Zbornici*, knjiga 50
 Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
 Zagreb, 2016., str. 450
 ISBN 978-953-7964-36-8

Upute suradnicima

Autori zadržavaju autorsko pravo za članke objavljene u Časopisu PILAR, no daju Časopisu pravo prvog objavljivanja. Radove koji su prihvaćeni za objavu (ili već objavljene u Časopisu) autor smije objaviti u drugim publikacijama samo uz dopuštenje uredništva, uz naznaku o njihovu objavljivanju u Časopisu.

Radovi se dostavljaju u elektroničkom obliku te otisnuti u dva primjerka s dvostrukim proredom. Uz naslov rada treba navesti ime, prezime i titulu autora, naziv i adresu ustanove u kojoj radi odnosno kućnu adresu, broj telefona i e-mail adresu.

Radovi podliježu dvostrukom anonimnom recenzentskom postupku i razvrstavaju se u sljedeće kategorije:

1. **Izvorni znanstveni rad.** Rad se odlikuje izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.
2. **Pregledni rad.** Rad sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, no bez istaknutije izvornosti rezultata.
3. **Prethodno priopćenje.** Rad sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, no bez razine obuhvatnosti i utemeljenosti.
4. **Stručni rad.** Sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Preporučujemo opseg rada do jednog odnosno jednog i pol autorskog arka (cca 30.000 znakova). Radu se prilaže uvodni nacrtak od najviše desetak redaka, popis do pet ključnih riječi te sažetak do jedne kartice. Prikazi knjiga, osvrti i recenzije ne smiju biti dulji od 5 kartica. Poželjni su prijedlozi za ilustriranje tekstova.

Uredništvo pridržava pravo prilagodbe rada općim pravilima uređivanja Časopisa i hrvatskome standardnom jeziku odnosno, za međunarodno izdanje, odgovarajućem drugom jeziku.

Uz tekst se navode bilješke kojima se tekst dopunjuje te daju podatci o korištenoj literaturi, jer se ona ne objavljuje zasebno. Pri tome treba navesti autora, naziv djela, nakladnika, mjesto i godinu izdanja te, u pravilu, broj stranice na koju se upućuje.